

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

128. ÉVFOLYAM

2012

ARGUMENTUM KIADÓ

4

TARTALOM

<i>Perger Péter</i> : Az első szebeni nyomda betűi és díszei	417
<i>Czifra Mariann</i> : Kazinczy Ferenc könyvei nyomában	426
<i>Farkas Gábor Farkas, Zsoldos Endre</i> : Décsy Antal és a Ceres	442
<i>Ujvári Hedvig</i> : A <i>Neue Illustrirte Zeitung</i> helye és jelentősége a magyarországi német sajtó történetében	455
<i>Somorjai Szabolcs</i> : Mérlegek és részvények – a Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda működésének első negyven éve	466

KÖZLEMÉNY

<i>Ekler Péter</i> : Augustinus Moravus Olomucensis levele Laki Thuz Jánosnak	478
<i>Kruppa Tamás</i> : Lipsius, Belgioioso és a Bocskai-felkelés	481
<i>Szecső Károly</i> : Luga László, az egri Érseki Kő- és Könyvnyomda igazgatója	487
<i>Simon Melinda</i> : Egy erdélyi zsidó antikvárius és műkereskedő dinasztia: a Kende család	494

BIBLIOGRÁFIA

<i>Hegyközi Ilona–Kollár Mária</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2011-ben.....	497
---	-----

FIGYELŐ

<i>Szuromi Szabolcs Anzelm</i> : Egy nemzetközi szintű középkori kánonjog-történeti kutatócentrum kialakulása	516
---	-----

SZEMLE

Die Inschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Rochus und Wöhrd zu Nürnberg (1581 bis 1608) Teilbd. 2. Ges. u. bearb.: Peter Zahn. Wiesbaden, 2008. Harrassowitz /Die Deutschen Inschriften 68., Münchener Reihe 11./ (<i>G. Molnár Péter</i>)	521
A könyvtől az olvasóig. Szerk.: Granasztói Olga, Granasztói Péter. Korall (12.) 2011. 43. kötet (<i>Monok István</i>)	523
Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről. Szerk.: Gáborjáni Szabó Botond. Debrecen, 2011. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (<i>Imre Mihály</i>)	525
Un succès de librairie européen l’Imitatio Christi 1470–1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France ... 4 avril – 6 juillet 2012. Commissariat et catalogue de Martine Delaveau, Yann Sordet. Paris, 2012. Bibliothèque Mazarine – Éditions des Cendres (<i>Monok István</i>)	529
Monok István: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Budapest–Eger, 2012. Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola /Kulturális örökség/ (<i>Oláh Róbert</i>)	531
Régi magyarországi nyomtatványok IV. 1656–1670. Heltai János, Pavercsik Ilona, Perger Péter és P. Vásárhelyi Judit munkája V. Ecsedy Judit és Käfer István közreműködésével. Szerk.: P. Vásárhelyi Judit. Bp. 2012. Akadémiai Kiadó – OSZK (<i>Zvara Edina</i>)	534

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Perger, Péter</i> : Les caractères et les ornements de la première officine typographique de Szeben	417
<i>Czifra, Mariann</i> : A la recherche des livres de Ferenc Kazinczy	426
<i>Farkas, Gábor Farkas–Zsoldos, Endre</i> : Antal Décsy et le Ceres	442
<i>Ujvári, Hedvig</i> : La place et l'importance de <i>Neue Illustrierte Zeitung</i> dans l'histoire de la presse allemande de Hongrie	455
<i>Somorjai, Szabolcs</i> : Bilans et actions – les 40 premières années de l'activité de l'Institut Littéraire Hongroise et Imprimerie de Société Franklin	466

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Ekler, Péter</i> : Épître de Augustinus Moravus Olomucensis adressée à János Laki Thuz	478
<i>Kruppa, Tamás</i> : Lipsius, Belgiojoso et le soulèvement de Bocskai	481
<i>Szecskó, Károly</i> : László Luga, directeur de l'Imprimerie de Livre et de Lithographie Archiépiscope de Eger	487
<i>Simon, Melinda</i> : Une dynastie juive, antiquaire et commerçante de Transylvanie: la famille Kende	494

BIBLIOGRAPHIE

<i>Hegyközi, Ilona–Kollár, Mária</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie du livre, de la presse et des bibliothèques en 2011.	497
--	-----

CHRONIQUE

<i>Szuromi, Szabolcs Anzelm</i> : La formation d'un centre international de recherche pour l'histoire de droit canonique médiéval	516
---	-----

REVUE

Die Inschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Rochus und Wöhrd zu Nürnberg (1581 bis 1608) Teilbd. 2. Ges. u. bearb.: Peter Zahn. Wiesbaden, 2008 / Die Deutschen Inschriften 68., Münchener Reihe 11. (<i>G. Molnár, Péter</i>)	521
Du livre jusqu'au lecteur. Réd.: Ologa Granasztói, Péter Granasztói. Korall (12.) 2011. Vol.43. (<i>Monok, István</i>)	523
Études de Calvin et de sa présence en Hongrie. Réd. Botond Gáborjáni Szabó. Debrecen, 2011. (<i>Imre, Mihály</i>)	525
Un succès de librairie européen l'Imitatio Christi 1470-1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France... 4 avril – 6 juillet 2012. Commissariat et catalogue de Martine Delaveau, Yann Sordet. Paris, 2012. (<i>Monok, István</i>)	529
Monok, István: L'aristocrate civilisé. Les lectures de la haute aristocratie de Hongrie aux XVI-XVII ^e siècles, Bp – Eger, 2012. /L'héritage culturel/ (<i>Oláh, Róbert</i>)	531
Anciens imprimés de Hongrie IV. 1656-1670. Ouvrage de János Heltai, Ilona Pavercsik, Péter Perger et Judit Vásárhelyi, P. Avec la collaboration de Judit Ecsedy, V. et István Käfer. Réd. Judit Vásárhelyi, P. Bp. 2012. (<i>Zavra, Edina</i>)	534

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

128. ÉVFOLYAM 2012. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
SLÍZ MARIANN *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofigetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrekktúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

PERGER PÉTER

Az első szebeni nyomda betűi és díszei

Ritkán látott újdonsággal szolgált Simon Zsolt,¹ amikor beszámolt három ismeretlen, minden eddigénél korábbi szebeni nyomtatványról, amelyek egyúttal a hazai nyomdászat legrégebbi emlékei közé tartoznak. Mai ismereteink szerint a két 15. századi „ősnymda” néhány termékét követően² ezek az 1525–1529 között készült kiadványok hagyták el elsőként a sajtót Magyarországon. Ráadásul egyikük még bizonyosan a Mohács előtti itthoni könyvkultúra hírmondói közé tartozik.

A nyomdászattörténet szempontjából a legnagyobb újdonság az, hogy a nyomda készletéről (egyetlen, több bizonytalansággal is övezett díszon kívül³), egészen eddig semmit nem lehetett tudni. Most kétféle fraktúr betűtípus, valamint két díszes fejléc, öt keretdísz, négy díszes kezdőbetű lenyomata volt azonosítható. Az utóbbiak jelentőségét növeli, hogy a reneszánsz keretdíszek, az Isten alakját, sőt egy városábrázolást is tartalmazó dekoratív fejlécek a Magyarországon használt legkorábbi sokszorosított grafikai emlékek.

A nemrégiben felbukkant nyomdai készlet természetesen még nem kerülhetett be V. Ecsedy Juditnak a 16. századi hazai nyomdák betűit és díszait a teljesség igényével feldolgozó katalógusába, a szebeni nyomda bemutatásába.⁴ Az összefoglaló tanulmányt követő katalógus és a képtáblák ezt a hiányt igyekeznek pótolni.

Az újonnan előkerült kiadványok közül az első egy latin nyelvű öröknaptár,⁵ amelyet ajánlása szerint 1525. január 5-én bocsátottak ki Lucas Trapoldner és Valentinus Corvinus szebeni „nyomdászok”, mint büszkén állítják az új eljárás első termékeként a szászok földjén. Később (valamikor 1525 januárja és 1529. február 12. között) a papír újabb felhasználása során ezek hátára nyomtattak – minden bizonnyal ugyanők – újabb két, a középkor végén legtöbbet mondott imádságokat

¹ SIMON Zsolt: Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből. = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 1–29.

² RMNy 1, 2, 3, 5, 6.

³ Az összeállításban III/1 szám alatt felvett, eredetileg nyomdászjelvényként készült, majd 1579-ben Gyulafehérvárott fejlécként használt fametszetről lejjebb bővebben esik majd szó.

⁴ V. Ecsedy Judit: *A régi magyarországi nyomtatványok betűi és díszei 1473–1600*. Bp. 2004. Balassi Kiadó–OSzK, 170–174, 503–517. /Hungarica Typographica 1./

⁵ Az újonnan felfedezett kiadványokat P. Vásárhelyi Judit besorolta a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* rendszerébe. Az RMNy-pótlások megjelenéséig ezek legteljesebb bibliográfiai leírása Simon említett cikkében (vö. 1. jegyzet) olvasható. A következőkben a kiadványok kapcsán ezekre az RMNy-számokra történik hivatkozás. Az öröknaptár: RMNy S6A.

összegyűjtő művet.⁶ Az egyik a Miatyánk, az Ave Maria és a Tízparancsolat német nyelvű, valamint a Magnificat, Veni sancte, Salve regina kezdetű antifóna latin,⁷ míg a másik a Hiszekegy német szövegét⁸ tartalmazza. A műveket hordozó, kötéstáblából előkerült nyolclevelnyi töredék a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban található, Bustya Endre áztatta ki őket 1960–61 táján, azonban jelentőségük egészen Simon Zsolt felfedezéséig rejtve maradt.

Korábban is ismertes volt, hogy Szebenben már a 16. század első felében működött nyomda. Az említett nyomtatványok felbukkanásáig csupán két kiadványa volt ismeretes: Thomas Gemmariusnak, a városi iskola rektorának 1529. évi latin nyelvtana,⁹ valamint Sebastian Pauschner szebeni orvosnak a pestisről írt, 1530-ban kinyomtatott munkája.¹⁰ Példány azonban egyikből sem maradt fent: az elsőről csupán egy említés, a másodikról pedig egy kézirat másolat tájékoztatta az utókort. Az öröknaptár datálása és ajánlásának elsőségére utaló megjegyzése alapján immár bizton állítható, hogy a nyomda első terméke már 1525-ben elhagyta a sajtót. A műhely nem sokáig állt fenn, 1530-ban vagy kevéssel ezután megszakíthatta működését, ugyanis a szebeni polgárként jól ismert, később a városi iskola rektori tisztéig és a szenátorságig is eljutott Lucas Trapoldner 1531-ben már a város jegyzője volt.

A kiadványok tartalmáról, keletkezésének körülményeiről Simon Zsolt igen alaposan írt említett cikkében, majd megállapításait Borsa Gedeon még kiegészítette néhány újabb, főképp a nyomdász, Valentin Corvinus személyére vonatkozó adattal.¹¹ Így a művekről e helyütt nem érdemes bővebben szólni. Fontos azonban összefoglalni azon feltételezéseket és megállapításokat, amelyeket a betűk és díszek kapcsán a nyomtatványokkal eddig foglalkozó két kutató tett.

A betűkészlet eredetét elsőként Simon Zsolt igyekezett tisztázni.¹² Ő Lucas Trapoldner kölni iskolázottsága folytán ottani betűbeszerzést valószínűsített. A kölni német nyomtatványok betűkészletének a 16. század közepéig haladó repertóriumában és az általa megvizsgált korabeli kölni nyomtatványokban azonban nem találta nyomát a típusoknak.

A metszeteket stílusuk alapján három csoportba osztotta. A legtöbb dísz (az iniciálék, a II/5 keretdísz, valamint a két fejléc) néhány közös motívum alapján alkotja az egyik csoportot. Ezeknél alacsonyabb művészi színvonalúnak, egyszerűbb motívumokat, kevesebb vonalat használónak, a tér mélységét kevésbé érzékeltetőnek tartja a II/3 és II/4 keretdíszeket. A harmadik csoportba szerinte a maradék két keretdísz (II/1–2) tartozik, amelyek fekete háttérükkel, továbbá a ferde vonalak és egy központi

⁶ Borsa Gedeon megállapítása szerint, vö. BORSA Gedeon: Az első szebeni nyomda történetéhez. = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 357–358.

⁷ RMNy S6B.

⁸ RMNy S6C.

⁹ RMNy 9.

¹⁰ RMNy 10.

¹¹ BORSA: *i. h.* (6. jegyzet) 357–361.

¹² SIMON: *i. h.* (1. jegyzet) 8.

tengely körül csavarodó spirál motívumának hangsúlyos használatával tűnnek ki. E besorolása alapján feltételezte, hogy a három különböző stílusú anyagrész külön-külön mesterekhez köthető, így közvetve vagy közvetlenül három eltérő forrásból kerültek a szebeni nyomdába.

A fejlécek közül Simon Zsolt külön is tárgyalta a városképet ábrázoló dísz, felvetve, hogy esetleg Szeben látható rajta. A kép bizonyos elemei (az előtérben látható folyó, a tornyok, házak és a települést körülvevő hegyek) a szász városra is jellemzőek. Ugyanakkor a külön álló torony ábrázolása, a város hangsúlyozottan dombra való helyezése, kicsiny volta és leginkább az az általános tapasztalat, hogy a hazai metszetek szinte kivétel nélkül külföldön készített művek vagy azok másolatai voltak, véleménye szerint kevésbé valószínűvé teszik, hogy az ábrázolás Szeben látképét őrizte meg.

Vele szemben Borsa Gedeon inkább Valentinus Corvinushoz köti a nyomdai készlet eredetét.¹³ Velencei és brassói levéltári adatok alapján feltételezi, hogy a nyomdász rokoni kapcsolatban állt azzal a brassói származású Andreas Corvinusszal, aki Brassóban a Rabe, Rawe névformát használta, és aki a 15. század végén betűmetszőként és nyomdászként működött Velencében. A töredéken található öntött betűk, a dísz és a fejlécek színvonala arra utal, hogy készítőjének jelentős tapasztalata lehetett ilyen speciális nyomdai anyagok előállításban. Borsa szerint ezt a felszerelést tehát nem Szebenben, hanem a korabeli jelentős nyomdavárosok egyikében készítették. Mindezek alapján úgy véli, a felszerelés legvalószínűbben Velencéből, Andreas Corvinustól származott, és fia vagy unokája örökségként hozhatta magával, amikor – feltehetően a városi tanáccsal szoros kapcsolatban álló, tanult polgár, Trapoldner biztatására – visszatért ősei szülőföldjére.

Még egy tipográfiai emlékről kell szót ejteni, amelyet a szakirodalom többször hozott kapcsolatba az első szebeni nyomdával. A hazai nyomdászattörténet régi, megoldatlan problémája volt az az 1528-as évszámot és latin betűket tartalmazó fametszetes dísz, amelyet 1579-ben Gyulafehérvárott Lorinț diakónus egyik ószláv nyelvű kiadványában¹⁴ fejjel lefelé elhelyezett.¹⁵ Elsőként Jakó Zsigmond adott róla hírt,¹⁶ s a szebeni nyomda létezésének közvetlen bizonyítékeként értékelte. Az ő olvasatában az egymásba fonódó betűk a TRG monogramot adják ki, és a rejtélyes Theobaldus Gryphius Reutlingensis nevét rejtik, akit Johannes Honterus egy évtizeddel későbbi brassói nyomdaalapítása körül segédkező személynek gondolt. Borsa Gedeon immár az első szebeni nyomdászok nevének ismeretében a monogram új, meggyőző értelmezését adja: az valójában C (azaz Corvinus) és

¹³ BORSA: *i. h.* (6. jegyzet) 360–361.

¹⁴ *RMNy* 435. 150b.

¹⁵ Ebben a szerepében ismerteti V. Ecsedy Judit típusrepertóriumában: Lorinț diakónus nyomdája, IV/5 dísz, vö. V. Ecsedy: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 98–99, 165, 463. Ebben az összeállításban a III/1 számot kapta.

¹⁶ JAKÓ Zsigmond: *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században*. In: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1977. Kriterion Könyvkiadó, 181.

Tr (mint Trapoldner).¹⁷ Ezt az olvasatot erősíti az is, hogy a Jakó által említett, Theobaldus Gryphius nevű, Brassóban tevékenykedő személy valódisága is erősen kétséges.¹⁸ Borsa véleménye szerint tehát ez az első hazai nyomdászjelvény, amely 1528-ban a szebeni műhely számára készült, s minden bizonnyal rendszeresen használták. Megszűnése után Filip mesternek a városban 1544-ben indult cirill nyomdájába kerülhetett, innen pedig egyelőre ismeretlen úton jutott el a szintén cirill gyulafehérvári tipográfiába.¹⁹ V. Ecsedy Judit lehetségesnek tartja, hogy a szebeni városi nyomda 1575. évi újjászervezése során kiselejtezték, az elavultnak minősített legrégebbi felszerelési tárgyakkal együtt áruba bocsátották, így került át Gyulafehérvárra.²⁰

A szebeni nyomda Lucas Trapoldner városi tanácsossá való kinevezésével, úgy tűnik, megszűnt. Valentinus Corvinus feltehetőleg a szerzetesrendek elűzésekor, az 1529. február 12-ét követő napokon távozhatott a városból. Ezután 1544 és 1552 között cirill betűs nyomda működött,²¹ majd 1575-től indult újra a latin betűs nyomtatás a városban.²² A már említett nyomdászjelvény kivételével sem ebben a műhelyben, sem más hazai 16–17. századi nyomdában nem található nyoma a most felfedezett első szebeni nyomda itt bemutatott felszerelésének.

A következő katalógus és típusrepertórium szerkezetében, formájában, módszereiben V. Ecsedy Judit már említett művéhez²³ igazodik, annak – az újonnan felfedezett nyomdai készlettel való – kiegészítése kíván lenni.

¹⁷ BORSA Gedeon: *Az első hazai nyomdászjelvény*. In: *Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*. Szerk.: SIMON Melinda, PERGER Péter [Bp.] 2011. Argumentum Kiadó, 39–43.

¹⁸ V. ECSEDY Judit: *Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára*. In: *Honterus-émlékkönyv – Honterus Festschrift*. Szerk.: W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes. Bp. 2001. OSzK–Osiris Kiadó, 125–127. Itt a szakirodalom korábbi, Gryphiusra vonatkozó megállapításai is olvashatók összefoglalóan.

¹⁹ BORSA: *i. h.* (6. jegyzet) 42–43. Borsa ugyanitt (42) a fametszet többszöri csonkulásának nyomai alapján megkísérelte követni használatának útját. Szerinte a Corvinus–Trapoldner-féle műhelyben megjelent, főlió alakú nyomtatványhoz készíthették. Feltételezése szerint a fent említett, tartalma alapján negyedrétt formátumú Gemmarius-féle latin nyelvű (1529, *RMNy* 9) és Pauschner pestisről írt könyve (1530, *RMNy* 10) számára fűrészeléssel negyedrétt (kb. 140 mm), egy újabb töréssel pedig nyolcadréthez illeszkedő méretre alakíthatták – talán Filip első kiadványához, a ma már példányból ismeretlen román nyelvű Luther-féle kis kátéhoz (1544, *RMNy* 59).

²⁰ V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 99.

²¹ V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 65.

²² V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 104–107.

²³ V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet)

KATALÓGUS²⁴

I. ILLUSZTRÁCIÓ —

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Indát körülfogó, sarkosan hajló szalagsor léniával övezve, két végén nyitott (9 × 79) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.
2. Pálcára futó leveles indafonat, léniával övezve, két végén nyitott (11 × cr.100, fennmaradt 11 × 95) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.
3. Pálcára fűzött ötszirmú virágsor, szélesebb és keskenyebb léniával övezve, két végén nyitott (11 × 153) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.
4. Váltakozva nagyobb, illetve kisebb ovális szemekből álló láncsor, szélesebb és keskenyebb léniával övezve, két végén nyitott (9 × 79) – RMNy S6C
Szeben, 1525–1529.
5. Stilizált madárfejű lényekből, virágmintából álló sor, szélesebb és keskenyebb léniával övezve, két végén nyitott (12 × cr.162, fennmaradt 12 × 159) – RMNy S6C
Szeben, 1525–1529.

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Fekete alapú, keretezett virágmintás fejléc, két oldalán sérült. A virágmotívumok között az „1528” évszám és a „GR” monogram (18 × 112)
Szeben, 1528.
Továbbélése, díszként felhasználva Gyulafehérváron, Lorinț diakónus nyomdájában:
Gyulafehérvár, 1579²⁵

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Két végén volutával záródó, ornamentális formákkal díszített íves timpanon, közepén a teremtő, áldást osztó Isten alakjával, szélesebb és keskenyebb léniából álló kerettel övezve (34 × cr.173, fennmaradt 34 × 123) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.

²⁴ Mivel e nyomda esetében a szokásosnál jóval kevesebb szöveg állt rendelkezésre, a keretdíszekből, a két fejlécből és a két iniciáléből teljesen ép példányt nem sikerült találni. A fejlécek esetében ezért két töredékes mintát is közlök, amelyek részben kiegészítik egymást. Ezeknél és a keretdíszeknél az eredeti méret a fennmaradt részek összevetésével meglehetősen biztonsággal feltételezhető volt.

²⁵ Vö. V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 165, 463, IV/5 tétel.

2. Két medalionba foglalt városábrázolás, az előtérben folyóval, a háttérben hegyekkel, oldalt fekvő korszóbból kinövő arabeszkkel, szélesebb és keskenyebb léniából álló kerettel övezve ($34 \times \text{cr.}173$, fennmaradt 34×162) – RMNy S6C
Szeben, 1525–1529.

V. ÁBRA – TÉRKÉP –

VI. INICIÁLÉ

- Ember- és szárnyfejekkel, ornamentális motívumokkal díszített iniciálék
G (26×23) – RMNy S6A, Szeben, 1525–1529.
I (26×20) – RMNy S6C, Szeben, 1525–1529.
M (26×23) – RMNy S6B, Szeben, 1525–1529.
V ($25 \times \text{cr.}25$, csonka) – RMNy S6A, Szeben, 1525.

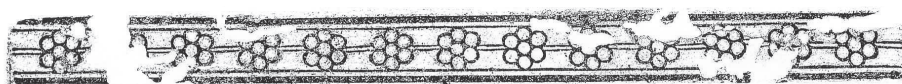
VII. NYOMDAI CIFRA –

VIII. HANGJEGY –

IX. BETŰ

1. F 116 1525–1530? – (szöveg minta RMNy S6C)
2. F 72 1525 (szöveg minta RMNy S6A)

KÉPTÁBLÁK

II/1

II/2

II/3

II/4

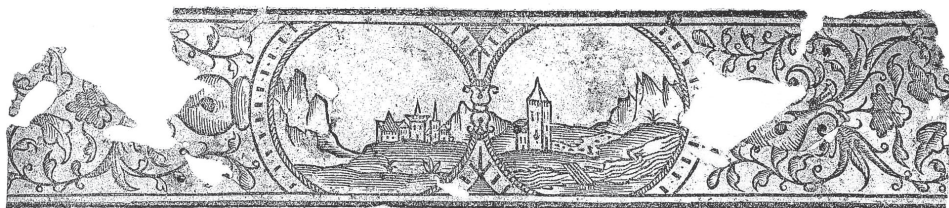
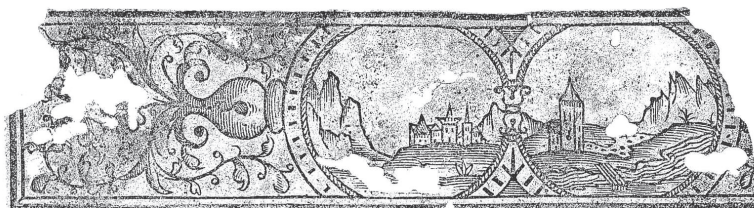
II/5

III/1

IV/1

IV/2

VI

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V
 a ā b c d e ē f g h i j k l m n ñ o p q r r s s t t ſ
 t t u ū v v x y z z ° z = = .

Ich geland in got vater almechtige sel
 and in Iesum Christum sein ayngen si
 empfangen ist von dem heiligen geist
 iunckfrawen. Dem artert vnter poncio
 storben vnd begraben. Abgefaren zu den hellen
 den vonden totten. Aufgefare zu den himelē de
 re gotz des almechtigen. Von dan er kurz frig is
 vnd toden. Ich geland in den heiligen geist. i
 chen. Dem iunckfrawen der heiligen : uergebung
 des fleisch. und das ewig leben. Amen.

F 116

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U
 a ā b c d d e ē f g h i j l m n o o p q ā r r s s f s t t u ū v v x ſ z ? : .
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Iharum facere volentes dominatibus vestri
 o. um rem publicam et optime gubernantes : l
 utilitati inservientes ; non minus laboriose q
 et quo magis provincie huius nostre raris sit
 cōspectu vestro ; hoc est illorum qui nobis die
 provide et r nos animi erga vos nostrū sine
 viciet et presenti in quinquaginta annos continuos porrectam si
 dabitur opē et in maioribus quoqz : cōmuni littearie rei et
 imperaturos nos abunde cōstitui. videlicet et animi erga nos
 humillime cōmendatos vellemus. Tibiij Nonā Januarij

F 72

PÉTER PERGER

Les caractères et les ornements de la première officine typographique de Szeben

Zsolt Simon avait rendu compte en 2009 dans le magazine *Magyar Könyvszemle* de la découverte des fragments, retrouvés dans des tables de reliures, de trois imprimés, jusqu'ici les plus précoces, préparés entre 1525 et 1529 à Szeben.

De l'époque précoce de l'imprimerie de la ville de Szeben nous avons connaissance jusqu'ici seulement des nouvelles indirectes. La possibilité de connaître les premiers caractères et des premiers ornements graphiques de typographie de Hongrie est très importante. En même temps le nom de l'associé de Lucas Trapoldner, Valentinus Corvinus est également venu à jour.

Le répertoire du matériel complet des officines typographiques de Hongrie des 15-16e siècles a été composé par Judit Ecsedy, V. Dans cet ouvrage les types maintenant découverts ne pouvaient pas encore se figurer. L'article présent souhaite compléter la monographie, la partie catalogue, dans sa structure, forme et méthodes'y adapte L'étude qui la précède, résume les constatations de la littérature spéciale au sujet du matériel. Dans l'article mentionné, Simon présume que le matériel typographique, vue les études de Trapoldner poursuivies à Cologne, peut être reliée à cette ville. Gedeon Borsa, dans son article paru en 2009, d'après des données d'archives, relie l'origine des caractères et des ornements à Valentinus Corvinus, qui, à son avis, pouvait être en parenté avec Andreas Corvinus, d'origine de Brassó, actif à Venise à la fin du 15e siècle, comme imprimeur et graveur de caractères. La première marque typographique de Hongrie, datée pour l'an 1528, peut être reliée également à cette officine. De son usage ultérieure à Gyulaféhérvár rend compte Zsigmond Jakó. Borsa, en 2011, en connaissances des noms des imprimeurs, soutient par de preuves ultérieures l'appartenance de l'élément au matériel de Szeben. Le fonctionnement de l'imprimerie de ville de Szeben s'est achevé vraisemblablement en 1531, et ne recommence qu'en 1575. Le matériel ici présenté (excepté la marque typographique), n'apparaît plus ni à Szeben, ni dans aucune d'autres officines de Hongrie des 16-17e siècles.

CZIFRA MARIANN

Kazinczy Ferenc könyvei nyomában*

Csak becslésekkel rendelkezünk arról, hogy Kazinczy Ferenc könyvtára mekkora lehetett. A kutatások több ezresre teszik azon könyvek számát,¹ amelyek Kazinczy tulajdonát képezték, de az adatgyűjtés és a feldolgozás jelenleg is zajlik.² Könyvtára definiálásával óvatosan kell bánni, mivel egy olyan állományról van szó, amely az évek során nemcsak gyarapodott, hanem fogyatkozott is, mert értékesítettek, illetve el is ajándékoztak belőle könyveket. Ennek értelmében különböző években radikálisan eltérő könyvállományt képezte Kazinczy könyvtárát.

Könyvgyűjteményét az idők során három alkalommal is eladták. Először 1806-ban a Sárospataki Kollégium számára ajánlotta megvételre könyvei egy részét.³ Az eladott példányok jegyzékét, amely 1748 tételt foglalt magában, Kazinczy saját kezűleg készítette.⁴ Ugyanígy járt el a második értékesítés esetében is.⁵ A Jankovich

* Készült az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében, az OTKA (K 81585) támogatásával. Köszönöm Doncecz Etelkának, hogy segítségemre volt a latin nyelvű szövegek átírásában.

¹ Kiss Endre József: *Kazinczy Ferenc könyvei között*. = Széphalom (18.) 2008. 133–138.

² A kutatást Granasztói Olga végzi, akitől jelen tanulmány elkészítéséhez is rengeteg segítséget kaptam, s aki először a *Pandekták* vagy *Pandecták* című kéziratos kötetek anyagát dolgozta fel (MTAKK, K633/I–III. és K633/V–VI). Kazinczy ezekre a később könyvekké kötött csomókra gyűjtötte olvasmányjegyzeteit, idézeteit, a szövegkorpusz ily módon olvasónaplóként szolgál. Granasztói Olga a DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Munkacsoport honlapján hozta nyilvánosságra kutatási eredményeit (<http://deba.unideb.hu/deba/pandektak/>). Az adatbázis kereshető: Kazinczy jegyzeteit és a jegyzetek alapjául szolgáló műveket tartalmazza műfaji, időrendi és szerzői bontásban.

³ Az eladás történetét többen, de a gyűjtemény árát és a kifizetést egymástól különböző adatokkal ismertetik. GULYÁS Elek: *Kazinczy, mint gyűjtő*. = Debreceni Szemle (6.) 1932. júl. 272–278; Kiss: *i. h.* 2008. (1. jegyzet); „Kazinczy [Ferenc] könyvtárjegyzéke. Közli Dr. Gulyás József.” OSZK Kt, Fol. Hung. 2265, 1 f. (A továbbiakban: Kazinczy-könyvtárjegyzék.); DEÉ NAGY Anikó: *Kazinczy Ferenc könyvei Marosvásárhelyen*. = Magyar Könyvszemle (114.) 1998. 411–415.

⁴ Kézirata: „Bibliotheca Antiquaria rerum Hungaricarum Francisci Kazinczy”, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtára, Kt. 662. Ennek átszerkesztett és sajtó alá készített gépirata: Kazinczy-könyvtárjegyzék (3. jegyzet). A katalógus megjelent: *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*. Kiad.: Kiss Endre József. Sárospatak, 2006. /A Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményei, Acta Patakina XIX/. (A továbbiakban: Kazinczy-gyűjtemény.)

⁵ A katalógus kézirata: „Francisci Kazinczii bibliotheca antiquaris. Széphalmi 1808.” OSZK Kt, Oct. Lat. 2.

Miklóshoz került gyűjtemény már 2611 tételből állt, amelyben 765 darab könyv volt. A tételeket 1810-ben vásárolta meg a gyűjtő; Kazinczy ekkor hagyott fel a tudatos könyvgyűjtéssel, anyagi körülményeire hivatkozva. A két eladás köteteinek sorsa jobbára követhető, annál az egyszerű oknál fogva, hogy az eladó katalógusba rendezte őket, valamint hogy olyan gyűjteményekbe kerültek, amelyek az évszázadok során nem semmisültek meg, illetve nem kerültek magánkézbe. Ennek köszönhető, hogy a sárospataki könyvvásárlás darabjai jórészt ma is a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában vannak.⁶ A gyűjtemény egyik szakértője szerint a Kazinczy által Pataknak eladott darabokból kb. 600 kötet azonosítható a mai könyvtári állományban. Ebből sajnos az következik, hogy a gyűjtemény egy része azért mégis szétszóródott,⁷ és valószínűleg nincsen ez másként a Jankovichhoz került második könyveladás köteteivel sem, amelyek jelenleg az OSZK állományát gazdagítják. A gazdát cserélt tételekkel nem csak az átadás-átvételt rögzítő lista miatt vagyunk előrébb, hanem a könyvek elejébe írt, a birtokviszonyváltozás tényét rögzítő bejegyzések folytán is, mert ezek egyértelműen eligazítanak a könyvek történetét illetően, bárhol és bármikor is bukkanjanak fel azok.

A possessori bejegyzések segítenek a harmadik nagyobb volumenű eladás tételeinek azonosításakor is. Amikor ugyanis Kazinczy könyvtára harmadszor is gazdát cserélt, ő már nem élt, így sajnos nem készült a korábbiakhoz hasonló katalógus a halálakor birtokában lévő kötetekről (legalábbis nem ismert ilyen lista). Tudjuk, hogy az adásvétel 1834-ben történt, és hogy Kazinczy Gábor volt a vevő. A vásárlásról egyik, Bajza Józsefhez írt leveléből is értesülünk: „Kedvezőbb körülményeim megengedék, hogy 1834-ben az idvezült könyvtárát magamévá tehessem [...]”⁸ Arról azonban nincsenek adatok, hogy mekkora volt az érték, hány darab cserélt gazdát és melyek ezek, vagy hogy nem kerültek-e máshoz is könyvek, azaz hozzá került-e a teljes könyvtár. Kazinczy Gábor készített egy részletekbe nem menő katalógust, amely jóval kevesebb tételt tartalmaz, mint ahányra Ferenc könyvtára becsülhető.⁹ 461 kötet szerepel rajta, de sajnos csak a szerzők megjelölésével, könyvcímek nélkül. Tehát részletes katalógus nem készült, így csupán egyes, felbukkant kötetek azonosíthatóak, azok is csak a possessori bejegyzésnek köszönhetően.

A későbbi évekből csak töredékes információk állnak rendelkezésünkre Kazinczy Ferenc egykori könyvtáráról. A hagyaték felmérését és csoportosítását csak 1864-ben, Kazinczy Gábor halála után kezdték el. Ekkor döntött arról az örökös, hogy elárverezik a könyveket és az értékesebb kéziratokat. Kikötötték, hogy magánszemélyek licitjét

⁶ 2006 júniusában nyitották meg a Kazinczy könyvtárát bemutató kiállítást Sárospatakon, a Kollégium Múzeumában. Erről l. Kiss Endre József: *Egy kiállítás könyvei*. = Széphalom (16.) 2006. 121–126.

⁷ Az egyik példány pl. az OSZK Kézirattárába került egy aukció során 1977-ben. Jelzete: OSZK Kt, Oct. Hung. 1906. A könyv címe: *Magyar poéták kik római mértékre irtak 1540-től 1780-ig*. Kiad.: VIRÁG Benedek. Pest, 1804.

⁸ Kazinczy Gábor levele Bajza Józsefnek. Egyetemi Könyvtár, H 94|b|1. Hivatkozva: KENYERES Ágnes: *Kazinczy Gábor hagyatéka nyomában*. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. Bp. 1971. 269–289. 273.

⁹ MTAKK, Tört. 2r. 21, 152–155.

nem, csak nyilvános könyvtárakét veszik figyelembe. Tudjuk, hogy elsősorban az Akadémia érdeklődésére számítottak. A leltárról, már ha valóban készült ilyen, nem állnak rendelkezésünkre információk, bár a kezdeti tervek szerint ki szeretnék volna nyomtatni a könyvek listáját is tartalmazó katalógust.¹⁰ Kazinczy Artúrnak – Gábor fiának – az 1864-es levele szerint a hagyaték egy részét Bánfálváról Deregnőre vitték, de ez a költözés elvileg nem terjedt ki a könyvekre.¹¹ Kenyeres Ágnes szerint – aki Kazinczy Gábor hagyatékáról írt tanulmányt – évek múltán a hagyaték jelentős részét átköltöztették Deregnőről Berettőre, de Bánfálván is maradtak anyagok.¹² 1876-ban a *Pesti Napló* tudósítása szerint Kazinczy Gábor könyvtára még állt: Bánfálván.¹³ Az Országos Statisztikai Hivatal 1886-os felmérése viszont már Berettőn helyezte el Kazinczy Artúr magánkönyvtárát, de sajnos nem nyújtott bővebb információkat a tételeket illetően. A magángyűjtők könyveit is felmérő kérdőívek kitöltése és visszaküldése önkéntes alapon zajlott, így Kazinczy Artúr megtehetette, hogy számszerű adatokat alig közöljön a berettői könyvtárról, csupán az összállományt nevezte meg 13 ezer darabban. A statisztikai ismertetés szerint a magánkönyvtár zömét Kazinczy Gábor és Ferenc könyvei képezték.¹⁴ Az időről időre változó helyszínmegjelölés arra utal, hogy talán már a 19. században megindult a könyvtár szétszóródása. Ma annyit tudunk, hogy néhány, Ferenc könyvtárából származó és Gáborhoz került kötet a sárospataki gyűjteményben található, de erről is csupán a possessori bejegyzések árulkodnak.¹⁵ Azokkal a könyvekkel viszont, amelyekben nincs bejegyzés, nehéz bármit is kezdeni.

Kazinczy két kolligátuma

2010 decemberében egy magángyűjtő¹⁶ bocsátotta rendelkezésemre azt a két kötetet, amelyekben bár possessori bejegyzés nem szerepel, mégis minden kétséget kizáróan Kazinczy Ferenc könyvtárából származnak. A kötetek több szempontból is távlatokat nyitnak a kutatás számára. Egyrészt valamennyire segítenek a Kazinczy-

¹⁰ Graven Lajos levele Toldy Ferenchez, 1864. máj. 5. MTAKK, M. Ir. Lev. 4r. 107. Hivatkozva: KENYERES: *i. h.* (8. jegyzet) 275–276.

¹¹ Kazinczy Artúr levele Toldy Ferenchez 1864-ből. Toldy kézhez vette: 1864. jún. 15. MTAKK, M. Ir. Lev. 4r. 109. Hivatkozva: KENYERES: *i. h.* (8. jegyzet) 276.

¹² KENYERES: *i. h.* (8. jegyzet) 277.

¹³ BOKOR József: *Kazinczy Gábor kastélyában (Bánfalva, 1876. ápr. 18.)*. = *Pesti Napló* (95.) 1876. ápr. 25., oldalszám nélkül. Hivatkozva: KENYERES: *i. h.* (8. jegyzet) 277.

¹⁴ *Hivatalos statisztikai közlemények: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Szerk.: GYÖRGY Aladár. Bp. 1886. Országos Statisztikai Hivatal – Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája, 76.

¹⁵ L. KISS: *i. h.* 2006. (6. jegyzet). A Kazinczy sárospataki könyvtáreladását katalogizáló kiadvány fotót tesz közzé többek között Széchenyi István *Hiteléről*, amelyben az alábbi bejegyzés áll: „K. Ferencz Úrnak könyvtárából / 15d. Máj. 1834.” És a címlapon: „Kazinczy Gáboré. 1834.” Mindkettő ugyanazon kéz írása. L. Kazinczy-gyűjtemény (4. jegyzet) 157.

¹⁶ A kötetek egy nyelvész birtokában voltak, hagyatékába az örökösök szíves engedélyével tekinttem bele, akik nevük nyilvánosságra hozatalának elkerülését kérték.

könyvtár történetének pontosításában, másrészt bepillantást engednek Kazinczynek a fogsága idején jellemző írási, olvasási, valamint könyvgyűjtési szokásaiba.

A két kötet Baróti Szabó Dávid *Verskoszorú*¹⁷ és *Ki nyertes az hangmérséklésben?*¹⁸ című műveit tartalmazza. A második kötet belső borítóján látható feljegyzések egyértelműen arra utalnak, hogy a könyvet Kazinczy a fogság ideje alatt használta.¹⁹ A bizonyítékot Kazinczy kéziratai között leljük. Található ugyanis a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában²⁰ és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában²¹ egy-egy kéziratos tizenhatodrészt kötet, amely éppen olyan színű tintával készült, mint amelyet Kazinczy a *Vers-koszorú* második kötetében használt. A PIM-ben őrzött kéziratból megtudjuk azt is, miből készült a tinta: „Minthogy az Országlás’ Rabjainak tintát nem engednek, vasdarabokat hánytam eczetbe; a’ papirosat pedig Kufsteinből Munkácsig tartó útunk alatt lopva szerzettem. Kazinczy Ferencz”. Az OSZK példányában hasonló tartalmú szöveg áll: „A legtisztább, és becsebb Barátságunk jeleül ajándékba bírja: mint tisztelt Kincset ezen könyvecskét Cserey Farkas Tekint. [etes] Regneczi Kazinczy Ferencz Urtul. Ki esztet eczetbe áztatot vas rozsdával Munkácsi fogságába írta 1801. esztendőben.” A vizsgált kötetben található írásról a tinta kémiai összetételének megállapítása nélkül, a külső megjelenésre hagyatkozva feltételezzük, hogy az szintén ecetbe áztatott rozsdával készült. Erre a tintakészítési módra Kazinczynek mintája is volt. Egy Munkácson raboskodó festő a vaskályha rozsdáját keverte össze seprűjének összerágott vesszőszálaival, és a festékanyaggal vallásos képeket festett a falra.²² Kazinczy éppen ebben a cellában volt elhelyezve 1800 augusztusa és 1801 júliusa között.

¹⁷ BARÓTI SZABÓ DÁVID: *Vers-koszorú melyet Az Új mértékre vett, s üdövel megegyengetett, és későbbben készült verseiből kötött erdélyi, Baróthi Szabó Dávid, A’ Kassai Fő Iskolákban a’ szelidebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója.* 1–3. Kassa, 1786. Fűskúti Landerer Mihály betűivel.

¹⁸ BARÓTI SZABÓ DÁVID: *Ki nyertes az hang-mérséklésben? Az Erdélyiek’ nyelvek’ járása szerént írta, s a’ magyar vers- szerzőkkel közölte erdélyi, Baróthi Szabó Dávid, A’ Kassai Fő Iskolákban a’ szelidebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója.* Kassa, 1787. Fűskúti Landerer Mihály’ betűivel.

¹⁹ Az első kötetben semmi jel nem mutatja, hogy Kazinczyval lett volna a fogság idején. Persze emiatt még kizárni sem lehet.

²⁰ „Dolgozásaim a’ Munkácsi Várban 1800 és 1801”. PIM, V. 4064/2.

²¹ „Kazinczy Ferenc munkácsi fogságában írt kézirata”. OSZK Kt, Duod. Hung. 53. A csomót Cserey Farkas köttette be, aki ajándékba kapta azt Kazinczytól. Erről l. Kazinczy Cserey Farkashoz. Érsemlyén, 1805. nov. 16. In: *Kazinczy Ferenc levelezése.* 1–21.: S. a. r.: VÁCZY János. Bp. 1890–1911; 22.: S. a. r.: HARSÁNYI István. Bp. 1927; 23.: S. a. r.: BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza. Bp. 1960. (A továbbiakban: *Kazlev.*) 3: 466–467 (835); Cserey Farkas Kazinczyhoz. Kraszna, 1808. aug. 17. In: *Kazlev.* 6: 34 (1338).

²² L. KAZINCZY FERENC: *Fogságom naplója.* S. a. r.: SZILÁGYI Márton. Debrecen, 2011. Debreceni Egyetemi Kiadó, 40. Egy másik forrás: „Beszélé Jäschke [Franz, bécsi festő], hogy Munkácson egy Bankóczédulák miatt raboskodó Festő a’ vas kemence rozsdájával s seprőjének öszverágcsált vesszejével a’ falra négy religiosus képet feste, mellyek csudálást érdemelnek az eszközök alkalmatlan volta mellett. Mondtam neki, hogy August. 25dike olta 1800–1801-nek 28dik Júniusáig én azon lyukban laktam, és ha rajtam állott volna, el fogtam volna hozni a’ legkissebb Madonnát (Mária és kis Jézus).” Kazinczy levele Berzsényi Dánielhez. Széphalom, 1810. aug. 26. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 8: 65 (1825).

A rozsdás tintával az első belső borítón Kazinczy újszerű szavakat és szintagmákat írt fel. Az utolsó szintagma mellé németül is odakerült a szöveg, mintegy magyarázatként. Nincsen ez másként a hátsó belső borítóval sem, ahol már oldalszámok és helyenként etimológiai megjegyzések is találhatóak az új szavak mellett.

Ha a tinta színe és a rendhagyó jegyzetelési felület (Ferencnek nyilván nem volt papírja, azért írt a könyvborítóba) nem volna elég, akkor az első borítóba valamilyen hegyes tárgyval karcolt szöveg is azt bizonyítja, hogy Kazinczy olyan időszakban használta a könyvet, amikor nem volt íróeszköze. Karcolt szövegekről eddig is tudunk, példát azonban még nem mutatott rá a hagyatéknak. Ennek talán az lehet az oka, hogy a karcolt szöveg igen nehezen olvasható, ezért amikor a gyűjtemény egy rossz állagú könyvet kötészetre küld, nem feltétlenül vehető észre, hogy írás található az eltávolítandó vagy befedendő részeken. Vagyis könnyen meglehet, hogy más kötetek is szolgáltak volna hasonló példával, azok azonban mára újra vannak kötve. Az a néhány eset, amikor Kazinczy tűt, illetve valamilyen éles-hegyes eszközt alkalmazott az íráshoz, mind a fogság idejéhez köthető. „Előbb a ’ két szerencsétlent, azután Alcibiádot²³ dolgozám újra – írja Báróczy Sándornak –, egy szeggel karmolván könyveim ’ tiszta papirosába, ’s Munkácson osztán eczetben macerált vas darabok ’ levélvel írogatván fordításodnak elég ritkán nyomtatott sorai közzé a ’ mi gyakorlásaim által gyűlt.”²⁴ Ez a kötet sajnos nem maradt fenn,²⁵ és a kutatás eddig nem tartott nyilván olyan Kazinczy-szöveget, amely karcolva íródott volna.

Baróti második kötetének első belső borítóján, a sárga tintás írás alá írva (a sárga tintával Kazinczy részben rá is írt a karcolásra) egy könyvlista vehető ki. A címek mellett árjegyzék található, legalul egy szumma összeggel. Eszerint Kazinczy vagy már megvásárolt könyvekről készített saját maga számára egy összegzést, vagy valahol olvasta ezeket a címeket és árakat, és vásárlási listát készített valaki számára, akivel megvetethette a könyveket. A fennmaradt levelezés és a *Fogságom naplója* is hoz példát arra, hogy Kazinczy a fogságban szerzett vagy vásárolt könyveket,

²³ Marmontel művei.

²⁴ Kazinczy levele Báróczy Sándornak. Széphalom, 1808. febr. 8. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 5: 311 (1235).

²⁵ Ahogyan egy másik sem, amelyre Kazinczy egyik levelében utal: „Ott [Kufsteinban] tintám ’s tollam ’s késem nem volt; és így az egész Episztolát csak egy könyvem fejtér papirosába karcoltam-fel valami vassal; ’s a ’ könyv Munkácsig elveszett.” Kazinczy levele Kis Jánoshoz. Széphalom, 1810. jan. 19. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 7: 213–214 (1645).

illetve utasította rokonait bizonyos könyvek megvételére,²⁶ ez tehát nem újdonság. A gyűjtőmunka eredményeképp kb. 300 darabos könyvtárat sikerült összeállítania. A könyvek áráról (ha nem valós vásárlást örökít meg a lista) vásári katalógusokból szerezhették értesülést.²⁷

Kazinczy fogságban használt könyveiről először egy cseh kutató²⁸ közölt adatokat a brünni városi levéltárban, illetve a morvaországi tartományi levéltárban végzett munkáját összegezve. Az ő információit és Granasztói Olga könyvtártörténeti kutatásának részeredményeit is felhasználva Szilágyi Márton készített egy listát a *Fogságom naplója* szövegkiadásában a Kazinczy által fogsága idején használatos könyvekről.²⁹ Ez a lajstrom nem teljes, nem is lehet az. Ismeretes még egy feljegyzés a fogságbeli könyvekről, de ez is csak azokat a köteteket tartalmazza, amelyeket

²⁶ „egyebet nem kívánt [Ferenc], hanem hogy könyveket küldjek neki. Rakásra veszi most is szegény a sok könyvet.” Kazinczy Dienes levele Kazinczy Józsefhez. Pest, 1795. máj. 1. MTAKK, M. Ir. Lev. 4r. 123. Megjelent: KAZINCZY: *i. m.* 2011. (22. jegyzet) 164; A könyvek behozatalánál néha cselhez kellett folyamodania: „Ha te nékem a Vásárokkal úgy küldenél *levelet és könyveket*, hogy az a Traiterünk [a rabok ellátásáért felelős személy – Cz. M.] leányának a Mdlle Josephine (vagy Morvásan, Pepie) Axmannak kezénél tétessék-le, ’s megtanítanád a’ hozót, hogy a’ nyálábót a’ házhoz *titkot nem sejdített* orczával hozza, mintha egy keszkenőben csak valami ruhát hozna, venném csalhatatlanul.” Levele Kis Jánoshoz. Brünn, 1797. nov. 16. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 422 (477). Volt idő, amikor a könyvvásárlást betiltották: „Se cifrálnodni ruhában, se könyvet venni nem szabad többé.” Levele anyjához és öccséhez. H. n., 1799. jún. 16. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 430 (482). „A’ 26. darab könyvet vettem. Az itt nagy kincs. – Ismét tehet az Öcsém próbát egynehánynyal, de írás benne ne legyen, hanem egy olyanba, a’ miről nem lehet kétség, hogy ide adják, legyen ez.” Levele anyjához. K. n. [1799. jún. 16.]. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 429 (481). „Könyveim s ruháim voltak, amennyire erszényem engedte; eledelem is e szerint.” Levele Rummy Károly Györgynek. Széphalom, 1809. nov. 30. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 7: 115 (1601). „Linzbén azon fogadóban szállánk-meg, a’ hol Prof[essor] Marcus Antonius Gotsch tartott szállást. [...] látván, hogy én az ott való Könyvárost magamhoz hívtam, tőle sok könyveket vásároltam, ’s Ciceró’ levelei után tudakozódom, ’s sajnálom hogy azokat meg nem kaphatom, felment a szobájába, ’s ajándékba hozta nékem a’ magáét.” KAZINCZY: *i. m.* 2011. (22. jegyzet) 30. A felsoroltakon kívül még számos példa volna hozható.

²⁷ Egy Jenisch-kötettel kapcsolatban ezt jegyzi fel a fogság éveire emlékezve: „Jenischnek e’ munkáját Brünni fogságomban tanultam ismerni, meglátván a’ könyv’ czímjét a’ Lipsiai vásár’ Catalogusában. Megvételtem azt [...]”. MTAKK, K633/III, 254b.

²⁸ Az általa feljegyzett könyvek: „Goethe írásai. – tragédiája. – Mendelsohn zsolttárai. – Bürger dalai. – Wieland írásai. – Gressner írásai. – Machbet. – Vallási énekek. – Horátius versei. – Yorick levelei. – Recueil des oeuvres choisies de beaux esprits. – Thomson Jahreszeitene. – Magyar grammatika.” KUBEŠOVA-PITRONOVÁ, Blanka: *Brněnská internace účastníků privního republikánského hnutí v Uhrách* = Slovenské historické studie, Nakladatelstvy Československé Akademie VĚD 1955. 80–111. 111.

²⁹ KAZINCZY: *i. m.* 2011. (22. jegyzet) 314–315.

Ferenc Munkácson hagyott.³⁰ Összesen 51 kötetet említ a könyvjegyzék. Ellentmondás, hogy Kazinczy más alkalommal 70 darabra teszi azoknak a könyveknek a számát, amelyeket a fogságban maradó társaira hagyott.³¹ A könyvjegyzék mégis hitelesnek tűnik, mivel találhatóak rajta olyan Munkácson hagyott tételek, amelyek máshol is felbukkannak hasonló kontextusban.³²

Az eddig készült könyvjegyzékeket összevetve meg kell állapítani, hogy Baróti két kötete nem szerepel egyik listán sem. A két kolligátum viszont újabb adalékokkal szolgál eddigi ismereteinkhez. A kötet elejében az alábbi szöveg olvasható bekarcolva:

³⁰ „Munkácson hagyott könyveim a rabok számára 28d. Jún. 1801.” Ld. MTAKK, Tört. 2r. 21, 215. f. A szöveg eleje Kazinczy Gábor kézírásával készült, amelyet írnoka fejezett be. Kazinczy Gábor másolási gyakorlatából, valamint a lista címéből kiindulva feltételezhető, hogy Ferenc szövege szolgált a másolás alapjául, az alábbiak szerint:

„Marmontel, Contes morand	darab 1.
Rupertis Römische Geschichte und Alterth.	2.
Gróf Teleki Domokos haza útazása	1.
Gedichte v. Salis	1.
Tristam Shandy	2.
Göthes Schriften	7.
Klopstocks Oden	1.
Plutarchs Biografien	8.
Anacharsis voyage en Grèce	10.
La Henriade	1.
Kants Streit der Facultaten	1.
Herders Zerstr. Blätter	3.
Adelung Deutschen Styl ü Orthogr.	3.
Italiæn. Gram. ü Dizzion	3.
Velleius Paterculus	1.
Thomsons Jahrzeiten	1.
Nathan der Weise	1.
Homers Iliade ü Odyssee	3.
Agathodæmon	1.

Summa 51. darab”

³¹ „Plutarch meg van könyveim közt, noha azt a 8 kötetből álló exemplart, mely a fogságban volt velem, Munkácson hagytam az oda kerülendő ’s ott hagyott rabok mulattatására, 70 darab más könyveimmel.” Kazinczy levele Berzsenyi Dánielnek. Széphalom, 1810. júl. 21. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 8: 19 (1803); másutt: „’S eljövén Munkácsról, 73. darab könyvet hagytam Bibliothecának azoknak számokra, a’ kiket a’ magánosság öldökölni fog.” Kazinczy levele Sárközy Istvánhoz. Széphalom, 1807. márc. 13. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 4: 522 (1086).

³² Pl. Plutarchos kötetei. Vö. 31. lábjegyzet első idézete. Ruperti műve itt: Levele öccséhez. K. n. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 427 (479). Vö. Thomson: KUBEŠOVÁ-PITRONOVÁ: *i. h.* (28. jegyzet) 111. Persze arra is van példa, hogy Kazinczy olyan könyvet említ Munkácson hagyotként, amely nem szerepel a listán. L. „Bürger-emet a’ Munkácsiaknak hagytam, ’s azolta nincs.” Kazinczy levele Szentgyörgyi Józsefhez. H. n., 1804. febr. 24. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 3: 173 (656).

„Diction. ³³	
Encycl V[kikapart szöveg] ³⁴ -----	6,, 16
Gessner in 8 ^{o35} -----	2,, 16
fr[ancíajúl in 12 ^{o36} -----	1,, 14
Lessing Lust ñ Trauersp ³⁷ -----	2,, 12
Yoricks predigten ³⁸ -----	1,, 20
Shandy ³⁹ -----	3,, --
Briefe ⁴⁰ -----	„ 20
Nitscher Geogr. Lexicon ⁴¹ -----	2,, --
Hagedorn ⁴² -----	1, 16
<hr/>	
	114 4
	24
	<hr/>
	96
	<hr/>
	22,, 18 ³⁴³

³³ Bármilyen szótárra utalhat. Kazinczy egyik volt fogolytársának, Andreas Riedelnek írt leveléből például az derül ki, hogy Kazinczy többek között francia szótárt ajándékozott a számára. „Deine Dona sind nicht vergessen, der Tokajer nicht, das geräucherte Fleisch nicht, der parmasan Käse, die tägliche Milch mit den zwei Kipfeln, nichts ist vergessen, das französische Dictionär spricht allezeit von dir seinem Geber, und die arme ermordete Terpsichore, erscheint mir bisweilen in Träumen.” Andreas Riedel levele Kazinczynak. K. n. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 22: 145 (5477 [1065/a]). Kazinczynak a „Terpsichore” szóhoz fűzött jegyzete rámutat arra, hogy a rendhagyó írásmód alkalmazása általános volt a fogság ideje alatt: „Herdernek Terpsichoréja 3. kötetben. A könyv igen ritka sorokkal van nyomtatva, s így sok tiszta papirosa volt a Riedele verseinek elfogadásokra. Egykor, nem emlékezem már, mely történet, azt a félelmet támasztotta bennünk, hogy tömlőceink fel fognak motóztatni. Riedele megijedt, hogy majd kitudódik, hogy neki tolla s tollmetsző kése van, s ijedtében a könyvet szélyeltépte s mocska-székibe vetette. Vigasztalhatatlan volt, hogy a könyvvel együtt versei oda lettek.”

³⁴ Szintén bármire utalhat.

³⁵ Ez a sor sajnos nem utalhat arra a kötetre (*Die Sämtliche Werke von Salomon Gessner*: Wien, 1798. Gedruckt für V. A. Schrämel, bey Ign. Alberti), amely jelenleg az OSZK Kt, Duod. Hung 4. jelzet alatt található, mert azt Kazinczy otthonról vitte magával. Vö. Kazinczy: *i. m.* 2011. (22. jegyzet) 70.

³⁶ Gessner franciául 1760-ban, 1764-ben, 1765-ben, 1767-ben, 1774-ben, 1784-ben és 1786-ban jelent meg 12-edrétben. Más esetben is előfordult, hogy egy németből készített fordítás pontosításához Kazinczy francia kiadást is használt. Munkácson készült *Minna von Barnhelm*je után azt írja: „Minna von Barnhelm Lessingnek még életében fordított francziára; s hihető, hogy azt Lessing revideálta minekelőtte Berlinben 1772 sajtó alá ment. Ezt a’ franczia *Minna de Barnelmet* látnom kell, hogy a’ IVdik felvonás ürességeit kidolgozhassem.” (PIM, V. 4064, lapszám nélkül.)

³⁷ Több kiadás létezik.

³⁸ Laurence Sterne művének számos kiadása létezik.

³⁹ Laurence Sterne művének több kiadása van. A *Tristram Shandy* szerepel a Munkácson hagyott könyvek listáján. L. 30. lábjegyzet

⁴⁰ Beazonosíthatatlan, bármely könyvre utalhat.

⁴¹ A sor az alábbi művet takarja: *Kosegarten römische Geschichte*. Lexicon der alten Geografie von Nitsch. Halle, 1794. *Atlas der alten Welt*. v. Danville. Vö. Kazinczy Ferenc levele öccséhez. K. n. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 427 (479)

⁴² Friedrich von Hagedorn német költő valamely művéről lehet szó.

⁴³ A kötet hátsó borítójának sárga tintás szövege alatt is karcolt írás található, de ez nagyon nehezen

Még ha a jegyzék tételei közül a legtöbbet nem is lehet pontosan, kiadás szerint beazonosítani, egy sor mégis segít meghatározni a karcolt lista keletkezésének terminus post quemjét. Ez Nitsch *Földrajzi lexikona*, amelynek segítségével – egyetlen kiadása lévén – megtudjuk, hogy a feljegyzésnek 1794 után kellett keletkeznie. További pontosításra ad lehetőséget, hogy ezt a könyvet Kazinczy ajánlotta öccsének egy 1799-es levelében.⁴⁴ Ennek a levélnek a dátuma Váczy János következtetésén alapul, aki abból indul ki, hogy a levél ugyanabban a csomóban áll, amelyben Ferenc anyjához írt, 1799. jún. 16-ra datált levele található.⁴⁵ A Bossányi Zsuzsannához írt levél eleje vérrel és tüvel készült („Ezt a' véremmel írom, és tüvel.”), sőt egy szakasza egyenesen tüvel van lyukasztatva.⁴⁶ A levél második szakasza és néhány halványabb része ceruzával meg van erősítve, vagyis úgy tűnik, Ferencnek sikerült ceruzát szereznie (aznap ceruzával írt a Radványszky leányoknak is).⁴⁷ Váczy, úgy tűnik, azt feltételezi, hogy ugyanezzel a ceruzával keletkezett a könyvajánlást tartalmazó levél is. A korábbi keltezésű levelek és ezek között két év telt el, vagyis hosszú idő után Kazinczynak először volt alkalma írni. A levéldátum után néhány nappal kísérték őket Kufsteinbe, jún. 22-én indultak.

A másik íróeszköz újabb adalékokkal szolgál. A rozsdás tinta használatát Kazinczy minden esetben a munkácsi fogsághoz köti (a fentebb említett fordítások is ekkor keletkeztek). A Baróti-kötetek esetében jól kivehető, hogy a karcolás előbb keletkezett, mint a rozsdás írás, mivel a könyvlista első szavára Kazinczy ráírt, a karcoláson a sárgás tinta elfutott. Feltételezni lehet tehát, hogy a karcolt lista 1794 és 1799 nyara között (1799. jún. 16-tól fogva ugyanis Kazinczynak volt ceruzája), a sárgás írás pedig Munkácson keletkezett. Az viszont minden kétséget kizáróan megállapítható – legalábbis a második kolligátum esetében –, hogy a könyv Kazinczy Ferencsel volt fogsága idején.

kivehető. A sárgás színű szöveg alatt az oldal jobb közepén egy 114-es szám van bekarcolva az első belső borítóhoz hasonló írástechnikával. A sárgás tinta alatt további írás is látható, amely nem olyan éles karcolóeszközzel készült, mint az első belső borítón látható szöveg, vagy mint a hátsó borító 114-ese. A felületet átsatírozva kivehető, hogy az első szó: „Diction”. További kiolvasható szó: „Les-sing”, „Yorick”. Vagyis a hátsó borítón is könyvlista van karcolva valamilyen tompább eszközzel, de ez nem ugyanazon könyveket tartalmazza.

⁴⁴ „Neked javaslom im ezen könyvek megvételét. Adams römische Alterthümer 2. Bände. Kosegarten römische Geschichte. Lexicon der alten Geografie von Nitsch. Halle 1794. Atlas der alten Welt. v. Danville, az ára 3 f. Baehrens Anzeige der lateinisch. u. Griech. Klassiker. Halle 1786. Ruperti: röm. Geschichte. Götting. in 8°. Ne resteld ezt mind meghozatni, és olvassd.” Levele öccséhez. K. n. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 427 (479).

⁴⁵ A kézirat jelzete: MTAKK, M. Ir. Lev. 4r. 121. Kazinczy Ferenc levelei Kazinczy Déneshez és Bossányi Zsuzsannához című csomóban. A két levél megjelent: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 426–427, 430–431 (479, 482).

⁴⁶ Erről l. CZIFRA Mariann: *A légy mint történelmi tapasztalat.* = Vörös Postakocsi 2012. máj. 9. <http://www.avorospostakocsi.hu/2012/05/09/a-legy-mint-tortenelmi-tapasztalat/> (2012. máj. 20.)

⁴⁷ Levele Radványszky Teréznek és Polyxénának. H. n. 1799. jún. 16. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 427–429 (480).

A könyvek útja

Arról nincs információ, hogy Kazinczy mikor jutott a könyvekhez. Az első Baróti-kötet hátsó borítójára egy olyan, Barótiról szóló anekdotát jegyzett be Kazinczy, amely megjelent az *Orpheus*ban is, még 1790-ben.⁴⁸ Ez a cikk utal egy olyan Baróti-versre, amely a kolligátumkötetekben is megtalálható. A cikkben használt oldalszám-megjelölés azonban egyértelművé teszi, hogy Kazinczy nem ezt a Baróti-kötetet használta a dolgozat írása során,⁴⁹ vagyis ezen a vonalon nem jutunk előbbre.

A könyv történetének mai tulajdonosáig való útjára szintén homály borul. A kutatást nehezíti, hogy a jelenlegi tulajdonosnak nincsenek információi arról, az előző birtokos hogyan jutott a kötetekhez, és ezzel egy nagyon fontos száltól esik el a kutató. Annyi megkockáztatható, hogy Kazinczy valószínűleg nem hagyta Munkácson a kötetet, és nem csak azért, mert nem szerepel azon az 51 tételes listán Baróti Szabó Dávid neve, hanem mert a második kötet előzéklapján Kazinczy Lajos neve áll. Ez a bejegyzés pedig úgy kerülhetett a kötetbe legegyszerűbben, ha Ferenc a könyvet hazavitte.

Kevésbé ismert, hogy Kazinczy Ferenc legfiatalabb fián, Lajoson kívül más Lajos is található a családfán. Az „ifjú” előtaggal megkülönböztetett családtag Kazinczy Ferenc nagybátyjának, Péternek első feleségétől, Boronkai Évától származott fia.⁵⁰ Kézírását Becske Bálinthoz címzett leveleivel⁵¹ összevetve kizárható, hogy ő jelölte volna meg kézjegyével a könyvet. Kazinczy legkisebb fiához köthető tehát a névbejegyzés, a kézírás hitelesítéséhez viszont nem egyszerű összehasonlítási pontot találni.⁵²

A PIM-ben tárolják azt a kötetet, Mendelsohn *Zsoltárait*,⁵³ amelynek a borítója tökéletesen egyezik a Baróti-kötetekével (bár ez kevésre utal, lévén szó igen gyakori, kiadói kötésről), a belső borítón pedig sárgás színű tintával Kazinczy Ferenc által készített könyvészeti jegyzetek találhatók, csakúgy mint az általunk vizsgált könyvekben. A kötet első belső borítóján Kazinczy Lajos (betűhíven: „Kazintzy Lajos”)

⁴⁸ SZÉPHELMY [KAZINCZY Ferenc]: *Útazások. Kassa.* = *Orpheus* (Első Kötet), 4. 1790. 365–378.

⁴⁹ Az irodalmi látogatásokat bemutató cikksorozatában Kazinczy ismerteti az 1789. jún. 21-én Kassán, Barótinál tett látogatását. „Bütszásomkor egy kedves ajándékot ada nékem SZABÓ; e’ napokban ki-jött Verseit.” A szakaszhoz kapcsolódó lábjegyzetből kiderül, hogy az ajándék Baróti Szabó *Költeményes munkái* és nem az általunk vizsgált *Vers-koszorú*. L. <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/101394/1/Orpheus.pdf>, 134. (2012. máj. 20.)

⁵⁰ A Kazinczy-családfát l. KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. S. a. r.: ORBÁN László. Debrecen, 2009. Debreceni Egyetemi Kiadó, 876.

⁵¹ MTAKK, Ms 5445/135–136.

⁵² Anyjához írt levelei megtalálhatók az Akadémiai Könyvtárban. És bár ez nem sokat jelent (mivel egyetlen jellegzetes betűt sem kínál a keresztnév), az Ms 5445/130 jelzetű levél „Lajos” aláírása egyezik a könyv előzéklapján található szignóval. A többi levél, mivel német nyelvű, Ludwig aláírással van ellátva (a fentitől különböző másik kettő levelet leszámítva). A vezetéknevét pedig anyjához írt leveleiben nyilván nem írta a levél aljára. A testvérehez, Iphigéniahoz írt levelei idején még gyermek, az írásképet tehát nem lehet összevetni (Ms 5445/137–141). Az Ms 5445/119-en így szerepel az aláírás, ismét egy újabb írásképpel („Kazintzy Lajos”). Mivel sajnos ez is korai levél, nem jogosít fel következtetésre.

⁵³ MENDELSSOHN, Moses: *Die Psalmen*. Berlin, 1788. Friedrich Maurer. Jelzete: PIM, V. 4064/3.

névalírása áll, amelynek hitelességét a mellékletként nyilvántartott, Becske Bálint névjegykártyáján álló feljegyzés is megerősíti.⁵⁴ Kubešová-Pitronová⁵⁵ kutatásai szerint Mendelsohn *Zsoltárai* Ferencel voltak a fogság idején. Ezt megerősíteni látszik, hogy a tinta éppen olyan sárgás színű ennek a könyvnek a belső borítóján, mint a fogságban készített fordítások tintája és mint a Baróti kötetében látható írás. Az aláírás viszont nem szolgál összehasonlítási alapul, mert a Mendelsohn-kötetben szígnő gyermekes írásképet mutat, a Baróti-kötetben viszont kiforrott az írás. Igen érdekes körülmény azonban, hogy mindkét kötetet, amelyben Lajos neve szerepel (Mendelsohn és Baróti), a fogságban használta Ferenc.

Ha a kolligátumok új tulajdonosa, Kazinczy Lajos nyomán indulunk el, meg kell említeni, hogy a fiatal Kazinczy Lajos a Teleki család jóvoltából az ausztriai Tulnban járt hadi iskolába. Ebből az időszakból fennmaradt ugyan néhány levele, de belőlük nem derül ki semmi apja könyveivel való viszonyáról. Későbbi életével kapcsolatban leginkább az 1848–49-es szabadságharcban betöltött szerepét, továbbá a bírósági vizsgálat és a kivégzés eseményeit dolgozta fel a történetírás.⁵⁶ Ezek tehát ugyanúgy nem szolgálnak adatokkal még arról sem, hogy a rendkívüli császári királyi haditörvényszék vizsgálata idején esetleg az ítélet kihirdetése és a kivégzés közötti napon láthatott-e valakit családja tagjai közül, de ha igen, akkor sem valószínű, hogy könyvekről esett volna szó közöttük.

Becske Bálint, a család leszármazottja viszont megemlíti, hogy Kazinczy Lajos 1848-ban „Szabolcsban, Gyulaházán lakó sógoránál, Becske Lajosnál időzvéen, az imakönyvet [amely Török Sophie tulajdonát képezte korábban] egyéb apróbb ingóságokkal Iphigenia nővérének Becske Lajosnéak adta által.”⁵⁷ Kazinczy Iphigénia 1890-ben hunyt el, innentől fogva Becske Bálint birtokolta a nevezett tárgyakat. Meglehet, hogy a Baróti-kötetek is közöttük voltak.

Másrészt viszont Lajos monográfusa, Pásztor Emil megemlíti, hogy kivégzése után Kazinczy Lajos tárgyait elárverezték: „1850. március 5-én délelőtt 8–12 és délután 3–6 óra között adták el árverésen Kazinczy Lajosnak és más vértanúknak

⁵⁴ „Kazinczy Ferencz tulajdona volt. – A boríték lapon fojásszerű jegyzetei láthatók. – Ugyan ottan fia Lajosnak gyermekkori név aláírása.” A könyv korábban a széphalmi Mauzóleumban volt letétbe helyezve. Erről tudósít: BECSKE Bálint: *A széphalmi Kazinczy-mausoleumban: Kazinczy Ferencz unokájától, Becskeházi Bécse Bálinttól összegyűjtött emléktárgyak jegyzéke.* = Akadémiai Értesítő (20.) 1909. 567–580. A kötet nyolcas sorszámmal szerepel az átadott tárgyak sorában.

⁵⁵ KUBEŠOVÁ-PITRONOVÁ: *i. h.* (28. jegyzet) 111.

⁵⁶ PÁSZTOR: *i. m.* (56. jegyzet) 150. A szövegrészhez tartozó lábjegyzet szerint: „A Hadtörténelmi Levéltár külön Kazinczy holmijainak értékesítéséről is őriz egy jelentést: az aradi vár irodaigazgatósága közli 1850. március 17-én a pesti kir. jogügyi igazgatósággal, hogy a kivégzett Kazinczy tábornok hagyatékának elárverezéséből tiszta maradványként befolyt 215 pengő forint és 40 krajcár összeget beszolgáltatták a temesvári hadipénztárnak.” PÁSZTOR: *i. m.* (56. jegyzet) 190. A hirdetményt közli: BARTHA Albert: *Az aradi 13 vértanú pörének és kivégzésének hiteles története.* Bp. 1930. Dr. Kellner és Kiss Könyvnyomda, 236.

⁵⁷ BECSKE: *i. h.* (54. jegyzet) 569.

hivatalosan elkobzott ruhaneműit, könyveit s egyéb holmijait.”⁵⁸ Vagyis az elitélnél voltak könyvek.

Minden jel arra mutat, hogy a könyvek nem kerültek Kazinczy Gáborhoz 1834-ben, mert ő possessorori bejegyzéssel látta volna el őket. Igaz, hogy az első kolligátum előzéklapja hiányzik, és a címlapon a cím magasságában átütő tinta mutatja, hogy az előzéklapon név terjedelmű, fekete tintával készült írás állt, de ez lehet bármi, akár Kazinczy Lajos címlapról átütő neve is. Teljesen biztosan kijelenthető, hogy hivatalos könyvtári állományba nem kerültek a könyvek, mivel egyetlen gyűjteményi pecsét sem található rajtuk. Amennyiben a Mendelsohn-kötetet és a Baróti-köteteket együtt tárolták, úgy a széphalmi Mauzóleummal és gondnokával, a Kazinczy-leszármazott Becske Bálinttal is kapcsolatba kellett kerülniük. A Mauzóleumba viszont 1909-ben nem kerültek be.

A két kolligátumot minden valószínűség szerint zord körülmények között és együtt tárolták. Erre a gerinc egyező sérülései utalnak: sötétbarna, majdnem fekete foltok láthatóak rajtuk, amelyek valamilyen sűrű folyadékból fröccsenhettek rájuk. A két könyvet csak a gerinc felől érte ilyen sérülés, mert bár a borító többi részei is elmoskolódtak, de ehhez hasonló foltok nem láthatóak rajtuk.

Nehéz helyzetben van tehát a kutató Kazinczy Ferenc könyvtárát illetően, mert a könyvek földrajzi és tulajdonosi vándorlása katalógus híján szinte követhetetlen. A két kolligátum is azt erősíti meg, hogy a könyvtár bizonyosan több részre szakadt, hacsak teljesen szét nem szóródott. Többek között ezért is üdvözlendő a Granasztói Olga által végzett kutatás, amely Kazinczy kéziratos jegyzeteiből kiindulva próbálja meg az író kézikönyvtárát rekonstruálni.

Függelék (a könyvek adatai és a bennük található autográf szövegek átírása)

Méretük: lap- és borító: 11 × 18 cm
gerinc 1. kötet: 2,5 × 18 cm
gerinc 2. kötet: 2 × 18 cm

1. kötet: *Vers-koszorú mellyet Az Új mértékre vett, s üdövel megegyengetett, és későbbben készült verseiből kötött erdélyi, Baróthi Szabó Dávid, A' Kassai Fő Iskolákbann a' szelidebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója. Első szakasz Virgilius' rendi szerént.* Kassán, 1786. Fűskúti Landerer Mihály betűivel, I–II.

A kötet foltos, kékes-szürkés színű korabeli kiadói papírkötéssel rendelkezik. A fedlap széleinél szakadozásnak indult a borítás. A gerinc felső részén barna tintával, a gerincre merőlegesen Kazinczy Ferenc autográf írásával ez áll:

„Szabó
Verskosz
1.2.”

⁵⁸ PÁSZTOR Emil: *A tizenötödik aradi vértanú – Kazinczy Lajos: Dokumentum-életrajz.* Bp. 1979. Kossuth – Zrínyi Katonai Kiadó. Újabban: HERMANN Róbert: *Az 1849-1850. évi kivégzések.* = Aetas (15.) 2000. 82–131.

Ahogy ezt a gerinc cím is mutatja: a könyv kolligátum, Baróti Szabó *Vers-koszorú...* című versesköteteinek első két kötetét tartalmazza. Az előzéklap hiányzik, de a címlapon a cím magasságában átütő tinta mutatja, hogy az előzéklapon név terjedelmű, fekete tintával készült írás állt. A címlapon vagy más helyütt possessori bejegyzés, gyűjteményi pecsét nincs. A kolligátumban (a mű második kötetének első könyvében) Kazinczy datálta az alábbi verseket:

„Ad Excellentissimum Dominum Comitem a Balassa, Dum is Augustae jussu Cassouiae anonam pro milite solicite curaret.” (27–28). Bejegyzése: „177” (27), vagyis a pontos dátumot nem tudta megadni, csak az évtizedről voltak információi.

„Midönn ugyan azon Méltóság maga` helyibe önnön Fiát Méltóságos Báro Orczy Lászlót, A` Temesvári Királyi Kints-tartóságnak Fő Tisztjét a` Fő Ispánságba bé-iktatná, az említett Tekéntetes Nemes Vármegyéhez” (38–40).
Bejegyzése: „1784” (38).

„Midön Méltóságos Gróf Török Lajos úr ő nagysága, A` Kassai, `s Vidéki Iskoláknak Fő Kormányozója, leg-először hivataljához kezdene” (40–42). Bejegyzése: „1786” (40).

„Kazintzy Ferentz úrfihoz” (61–62). Bejegyzése: „1777” (61). A verset „Kassán 1778-dikban. Bőjt más Havának 8-dik napján” datálással küldte el Baróti Kazinczynak. Váczy János a Kazinczy-levelezés első kötetében 10-es sorszámmal adta ki.⁵⁹

„Ugyan Ahoz” (62). Bejegyzése: „1781” (62). Ezt a verset cím nélkül 1782. júl. 16-os kassai datálással küldte el Baróti Kazinczynak. Váczy János a levelezés első kötetében adta ki 26-os sorszámmal.⁶⁰

A két utóbbi vers téves datálása arra enged következtetni, hogy Kazinczy nem a neki elküldött kéziratokból, hanem fejből vagy más forrást felhasználva írta be a dátumokat. A datálások esetében a tinta színe világosbarna, de nem olyan színű, mint a másik Baróti-kötet belső borítókön található bejegyzései, vagyis a kémiai összetétel megállapítása nélkül meg lehet kockáztatni, hogy ezek a jegyzetek nem ecetbe áztatott rozsdával íródtak. A kötet hátsó előzéklapjának verzőjén halvány ceruzás feljegyzések találhatók:

„elp [...] talp”
„sörög sörény”
„jót áll”
„mézge”

A hátsó kemény borító belső felületén Kazinczy Ferenc kezétől az alábbi szöveg olvasható: „I 144. helybe` hagyódt.”⁶¹ II. 34. Kástélyosokban⁶² <Cassalius> zavarékosokban. Túl a` Dunán élnek véle.

⁵⁹ Az autográf kézirat jelzete: MTAKK, M. Irod. Lev. 4r. 42., z. 2.

⁶⁰ A kézirat jelzete: OSZK Kt, Quart. Hung. 964.

⁶¹ Az utalás a „Tisztelendő Mancini Antal professor úrhoz” c. vers egyik szavára vonatkozik: „[A könyvem] Meg-jött e? kidőlt e / Útjából? szegték e nyakát, vagy helybe hagyódt”.

⁶² Az idézett szó a „Méltóságos R. Sz. Birodalmi Grófról Teleki Jó'sef ő nagyságáról” c. versben található. Szöveggörnyete: „Kellene vagy bő szó, vagy semmi felőlled; egyébként / Fel nem viszsük, hanem vonszuk alábba neved” / Sokat ne várj; kristály ereit Pindusnak el-hordtad: / Kástélyosokban sem juta nékem elég.”

Szabót Besztertzén létében 1773. egy Rauch Ignátz nevű Jesuita vette arra, hogy cadentziátlan verseket írjon. Kérte hogy adjon materiát. Rauch a' 148dik lapon lévő Bereget adá és ez az ő legelső verse. Innen Komáromba ment. Folytatta. Irt Rajnisnak ki már akkor írt. De Rajnis⁶³ nem felele néki. – A' Thetis és Bacchus versengéseit egy Tiborcz nevű Jesuita Director kedvére csinálta.

[olvashatatlan idegennyelvű szöveg]"

A tinta barnás, mint általában Kazinczy tintája. Nem hasonlít a rozsdából készült tintához.

2. kötet: A könyv szintén kolligátum, a gerinc címében hivatkozott köteten kívül tartalmazza még Baróti Szabó Dávid egy másik könyvét: *Ki nyertes az hang-mérséklésbenn?* Az erdélyiek' nyelvek' járása szerént írta, 's a' magyar vers-szerzőkkel közölte erdélyi, baróthi Szabó Dávid, A' Kassai Fő Iskolábnan a' szelidebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója. Kassán, 1787. Fűskúti Landerer Mihály betűivel.

Az úgyszintén foltos, kékes-szürkés színű korabeli kiadói papirkötés széleiről szakadozásnak indult a papírborítás. Az első borító alsó részén barnás anyagba tapadt növényi rostok láthatóak. A gerinc felső részén barna tintával a gerinc irányára merőlegesen Kazinczy Ferenc autográf írásával a következő olvasható:

„Szabó
Verskosz
3.”

Mindkét kemény fedél belső oldalán sárgás tintával írt autográf szöveg található. Az első belső borító felső részén ez áll: „mohosúlt szirtfalak. – hegypatak, mely <a'> fenyőhomályból tajtékzik. – paradicsomi mezők. – csendes völgy, ellepve virító bokrokkal. – dúzs erdők' zöldje – a' szilpatak által végig tánczolt sík. – az Estvély alkonyodási fátyola. – szirthomlok – szent borostyán-tetők – a' távolj' párázatja freuste der ferne.”

A szöveg egy része alatt, illetve az oldal további részein hegyes tárgyjal karcolt írás olvasható:

„Diction.	
Encycl V[kikapart szöveg] -----	6,, 16
Gessner in 8° -----	2,, 16
fr[ancia]úl in 12° -----	1,, 14
Lessing Lust ñ Trauersp -----	2,, 12
Yoricks predigten -----	1,, 20
Shandy -----	3,, –
Briefe -----	–,, 20
Nitscher Geogr. Lexicon -----	2,, –
Hagedorn -----	1, 16
	114 4
	24
	96
	22,,18

A második előzéklapon Kazinczy Lajos neve áll.

Kazinczy barna tintás autográf bejegyzései a kötetben:

⁶³ Az utolsó betű javított.

A Kis-ded szótár bővítményében („Bővítése a’ Tóldaléknak”):

Javítva az alábbi nyomtatott szó: „Jegyez<v>mény.” Az „m” a sor alá van írva. A „K.” betűs szavakhoz egy vonással van hozzárendelve a „verőczés.” szó. Aláhúzott szavak: „Költemék” (149), „hőle” (149), „meg-rivallik” (149), „vartyogják” (150), „szemőtze” (150), [Török-búza-]”katsany” (150), „tsóré” (150), „Tzeklye” (150). Ugyanezen lap aljára beírt szavak: „Tunnyogni. tályog. tarjag.”

Barna tintás jegyzetek:

„Ime mit nem tesz a’ cs elkerülése!” (17)

„alig Báróczi

alig Révai in Faludi 19.” (20)

„optimé” (28. oldalon az „Énem...” kezdetű bekezdés mellett)

„Barócz enyim.” (28. oldal lap alján)

„magam’ okossága, non om, in Báróczy’ Két szerencsétlen... pag. 71. linea antepenultin...” (a 31. oldal főszövege alatt)

A 74. oldal margóján: „NB”, ahol a főszövegben az alábbi szórészlet van aláhúzva: „meg-eggyeznek”.

A hátsó kemény borító belső oldalán ecetbe áztatott rozsdával írt autográf szöveg:

„Csödör ez Zelter. – bitó-fa ez bitton gallico idem significante. – pelly ez bai. – zsüfa ez soupe-de-lait. – fakó ex falbe, quasi falbkó id est kleinere falbe. – hölgy in Bohemia puellæ hodiedum holka. – györ non gyűrű. v: Faludi 239. köttet, juttat, futtat. in titulo suos carminum.⁶⁴ Ita Révai in Faludi 240 Zsinat Synodus. – mása n[on] ss. Faludi 249. Aténába 255. Szöke idem cum szög; szög haj. Faludi 5. – 258.⁶⁵ ügetve. – lator – füttyöl, üvölt, sívít – puszpán, tulipán, kőköröcsén Fal[udi]. 20. toprongyos. varangyék. tenkre tenni, tengeni. || ábrázat obraz slav. || szilva szliva sl. || rajzolni reißen. abroncs ex slav. || zápfog zub. záptojás, zápbeféd. – strenusból lett serény. – Prangerből lett pellengér. Hauerből hóhér. Sabel, szablya. aczél, acier. deszka tót szó. hol csöszögsz, hol⁶⁶ csöszögtet a’ gonosz lélek? || Vegyes és elegy, elegyíteni, vegyíteni. || lajha és lenge || gém, nöstény szarvas pag. hujus libri 148. ex Genese. || hévér ez Heber, & ex Haurer. Költenék, román. p. 149. tégely Tiegel. garázda ex gara ital. – salak, Schlacken – garád, hrad, croatis grad. – kert, gart-en. – pazér, Prasser. – Orosz quasi antiqui Russi, vel veterani Rüssi per Zoltanum in campum Mosoniensem deductio vive Palma Not[itia]. Rer[um]. Hung[aricum]. I. 26. – Jobbak, non jobb ágy. T. I. p. 7. apud Palma. – Confer ea, quæ pag. 79. subjungun[...]. – Székely, montium Custos. Palma T. I. p. 101. – ad vocem szög, vide Palma I. 347. Szekszárd a bruno Belæ I. colore & calvitie divina nuntior. ita dictum. Italiæ voces venire ad nos potestant cum Italis, quos Bela IV. post excidium Tataros. evocavit. 2.) cum Prefessorib[us]. qui sub. Matth. I. huc veneram. – Alj, grund an einem Gemählde; non al, nec alj’, sed alj. Nam Derekalj. – Szemlátomást, hallomást, rút szók. – dictamen de ma conscience Rousseauak IV. Promenádjában. le gramen. deák szók a’ frban.”

A sárgás színű szöveg alatt olvashatatlan, karcolt könyvjegyzék található.

⁶⁴ Az „in titulos nor carminum.” a sor fölött áll.

⁶⁵ A szám bekeretezve, felül nyitott vonallal.

⁶⁶ A első betű javított.

CZIFRA MARIANN

Investigating Ferenc Kazinczy's Library

This recent study is introducing two newly discovered books from the library of Ferenc Kazinczy. The author of these two volumes (*Verskoszorú* and *Ki nyertes az hangmérséklésben?*) is Dávid Baróti Szabó. Upon closer examination the study presumes that the books were with Ferenc Kazinczy during his imprisonment. What makes these books extremely exciting is that Kazinczy left many notes on the pages using rust dissolved in vinegar as ink, and a sharp object as pen. The ex libris of these books states that their owner was Lajos Kazinczy (son of Ferenc). Which confirms that these had been taken out of prison upon Ferenc Kazinczy's release. The now discovery of these lost and found items an urgent call for the recovery of Ferenc Kazinczy's unique library.

FARKAS GÁBOR FARKAS – ZSOLDOS ENDRE

Décsey Antal és a Ceres*

Évezredekken keresztül úgy gondolták az emberek, hogy a Föld körül hét bolygó kering, mégpedig (a Földtől való távolságuk sorrendjében): a Hold, a Merkúr, a Vénusz, a Nap, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz. A kopernikuszi rendszer recepciójának kiteljesedése, illetve az egyes bolygók körüli holdak felfedezése ezt az elképzelést alapvetően változtatta meg. Hatalmas tudományos áttörés volt Galileo Galilei részéről a Jupiter holdjainak (Io, Europa, Ganymedes, Callisto) felfedezése 1610-ben. Így az elfogadott heliocentrikus modell szerint a Nap körül keringő bolygók száma (a Földdel együtt) hatra csökkent, mígnem William Herschel német származású angol csillagász 1781-ben fel nem fedezte a hetediket: az Uránuszt.

A 18. század elején David Gregory (1659–1708) skót matematikus és csillagász észrevette, hogy ha a Föld–Nap távolságot tíz részre osztja, akkor a többi bolygó távolságát – nagyjából – egész számmal fejezheti ki.¹ Ugyanez feltűnt 1766-ban Johann Daniel Titius (1729–1796) német csillagásznak is, aki éppen Charles Bonnet (1720–1793) svájci természettudós könyvét fordította németre. Egy lábjegyzetben kifejtette,² hogy ha a Nap–Szaturnusz távolságot 100 egységnek vesszük, akkor a többi

* Itt mondunk köszönetet Csaba György Gábornak, Földesi Ferencnek, Gazda Istvánnak, Monok Istvánnak és Szeidl Bélának a kézirat értelmezésében nyújtott segítségükért.

¹ GREGORY, David: *Astronomiae physicae et geometricae elementa*. Oxoniae, E Theatro Sheldoniano, 1702. 2. „nempe quarum partium distantia Telluris a Sole est 10, harum Mercurii distantia est 4 fere, Veneris 7, Martis 15, Jovis 52, et Saturni 95.” – Két évtizeddel később hasonló megállapításra jutott Christian Wolff (1679–1754) német filozófus is.

² Bonnet műve 1764-ben jelent meg először Amszterdamban, francia nyelven. – BONNET, Charles: *Betrachtung über die Natur*. Hrsg.: Johann Daniel TITIUS. Leipzig, 1772². Junius, 7–8. „Gebet einmal auf die Weiten der Planeten von einander Achtung; und nehmet wahr, daß sie fast alle in der Proportion von einander entfernt sind, wie ihre körperlichen Größen zunehmen. Gebet der Distanz von der Sonne bis zum Saturn 100 Theile, so ist Mercurius 4 solcher Theile von der Sonne entfernt: Venus 4 + 3 = 7 derselben; die Erde 4 + 6 = 10; Mars 4 + 12 = 16. Aber sehet, vom Mars bis zum Jupiter kömmt eine Abweichung von dieser so genauen Progression vor. Vom Mars folgt ein Raum von 4 + 24 = 28 solcher Theile, darinn weder ein Haupt- noch ein Nebenplanete zur Zeit gesehen wird. Und der Bauherr sollte diesen Raum ledig gelassen haben? Nimmermehr! lasset uns zuversichtlich setzen, daß dieser Raum sonder Zweifel den bisher noch unentdeckten Trabanten des Mars zugehöre; laßt uns hinzuthun, daß vielleicht auch Jupiter noch etliche um sich habe, die bis itzt noch mit kernem Glase gesehen werden. Von diesem, uns unbekanntem Raume erhebt sich Jupiters Wirkungskreis in 4 + 48 = 52; und Saturnus seiner, in 4 + 96 = 100 solcher Theile. Welches bewundernswürdige Verhältniß! T(itius).”

bolygó távolsága egyszerűen kifejezhető ezen egység egész számú többszöröseivel: a Merkúr távolsága 4 rész, a Vénuszé $4 + 3 = 7$, a Földé $4 + 6 = 10$ és így tovább.³ Titius úgy gondolta, hogy a Mars és a Jupiter között kellene lennie még egy égitestnek (a 24-es számhoz tartozónak), amelyet meg kellene találni. Ő egy feltételezett Mars-holdra gyanakodott, ám a Phobost és a Deimost csak jóval később, 1877-ben fedezte fel Asaph Hall (1829–1907) amerikai csillagász.⁴ Később Johann Elert Bode (1747–1826), a berlini csillagda igazgatója népszerűsítette Titius elképzelését, így lett az elnevezése Titius–Bode szabály a tudományos irodalomban.⁵

A magyar származású Zách Ferenc (1754–1832) gothai csillagász feltett szándéka volt, hogy ezt a hiányzó égitestet megtalálja. Egy „égi rendőrséget” szervezett kora legkiválóbb csillagászaiból, melynek célja a zodiákus⁶ és környékének szisztematikusan észlelése volt, azzal a nem titkolt céllal, hogy a Mars és Jupiter között feltételezett bolygót megtalálják.⁷ Mielőtt rendszeres munkához láttak volna, Giuseppe Piazzi (1746–1826) itáliai csillagász felfedezett egy égitestet 1801 letelején, amit később Ceresnek neveztek el.⁸ Hamarosan újabbakat letek: a Pallast, a Junót s végül a Vestát. A 19. század közepétől kezdve további hasonló, kisbolygónak nevezett égitesteket találtak; számuk ma már meghaladja a kétszázatet.

A Ceres felfedezésének híre Magyarországra is megérkezett. A bécsi *Magyar Kurir* két rövid cikkben számolt be a kisbolygó (újra)felfedezéséről 1802 letelején:

1. „Gothából Jan. 14-ikén. A’ Seebergi Herczegi Obseuatoriumnak Direct. Baró Zach, a’ múlt Dec. 8 ikát követett éjjel fel találta azt az új plánétát, a’ melyet a’ Palermói Kir. Obseuatoriumnak igazgatója Piazzzi Úr Jan. 1-ső napján 1801-ik esztendőben látott vala. Azon időtől fogva minden Európai égvizsgáló Tudósók leselkedtek utánna, de minden iparkodások haszontalan vólt, mivel ez az új plánéta, a’ melly a’ Mars és Juppiter planéták közt való utón megyen

³ Képletben kifejezve, ha a Föld távolsága 10, akkor a bolygóké $A = 4 + n$, ahol az $n = 0, 3, 6, 12, 24, 48, \dots$ (0 – Merkúr, 3 – Vénusz, 6 – Föld, 12 – Mars stb). A két felosztás ugyanaz (a Nap–Föld távolság mindkettőben 10 egység).

⁴ L. erre Hall levelét James Glaisherhez: HALL, Asaph: *The Discovery of the Satellites of Mars.* = *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* (38.) 1878. 205–209.

⁵ NIETO, Michael M.: *The Titius–Bode Law of Planetary Distances: Its History and Theory.* Oxford, 1972. Pergamon Press

⁶ A bolygók nagyjából egy síkban keringenek a Nap körül, s a zodiákus ennek vetülete az égbolton.

⁷ CUNNINGHAM, Clifford J.: *The Baron and His Celestial Police.* = *Sky and Telescope* (75.) 1988. 271–272; VARGHA Domokosné: *Zách János Ferenc csillagász 1754–1832.* Piliscsaba, 2003. Tudománytörténeti Intézet, 73–76; KOVÁCS József: *The Discovery of the First Minor Planets.* In: *The European Scientist Symposium on the Era and Work of Franz Xaver von Zach (1754–1832).* Ed.: Lajos G. BALÁZS, Peter BROSCHE, Hilmar W. DUERBECK, Endre ZSOLDOS. Frankfurt am Main, 2004. Harri Deutsch, 74–76. /Acta Historica Astronomiae 24./

⁸ Piazzzi 1801. január 1-jén fedezte fel a Bika (Taurus) csillagképben. – SERIO, G. Foderà–MANARA, A.–SICOLI P.: *Giuseppe Piazzzi and the Discovery of Ceres.* In: *Asteroids III.* Ed.: William F. BOTTKÉ et al. Tucson, 2002. University of Arizona Press, 17–24; CUNNINGHAM Clifford J.–MARSDEN, Brian G.–ORCHISTON. Wayne: *Giuseppe Piazzzi: The Controversial Discovery and Loss of Ceres in 1801.* = *Journal for the History of Astronomy* (42.) 2011. 283–306.

keresztül, igen kitsin, és a' leg jobb telescopiumon is nehéz fel találni. – Jan. 11 ik napján, a' midőn leg utólszer látta volna azt B. Zach, már 8 grádust hagyott az égen maga után, még is a' szűz jegyben állott.”⁹

2. „Hamburgból Jan. 20 ikán. A' mi leg hiresebb Német Országi égvisgáló Tudósaink mindnyájan meg egyeznek már abban, hogy a' mostanában fel talált új planétának a' Mars és Juppiter planéták közt van az útja, a' hol még ekkoráig üres hely volt. Közönségesen azt lehet mondani, hogy az Uranuson túl, a' melly minden plánéták közt leg távolabb van a' naptól, sok olly plánéták lehetnek még, a' mellyeknek látásokra vagy soha sem, vagy pedig tsak azután lesz szerentsénk, minekutánna a' telescopiumok nagyobb tökéletességre vitetődnek. Mi voltunk azok a' szerentsés teremtések, a' kik 30 esztendők el forgása alatt a' tsillagos égnek esmérétében igen sokra mentünk. A' véghetetlen világ teremtőjének igen sok gazdag országait találtuk fel a' világnak meg nem határozhatathó tagasságában, a' mellyek az ő joságának, böltsességének, és hatalmának valóságos tanubizonyosságai. — A' hajdani időkben a' balványozásnak játék laptaja volt az astronomia, most pedig a' véghetetlen valóság ditsősségének leg hathatosabb eszköze.”¹⁰

Az új felfedezés természetesen nem csak a csillagászok érdeklődését keltette fel. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz egy levelet, mely szintén beszámol a Ceresről. Szerzője Décsy Antal, egy, a 18–19. század fordulóján élő miskolci „törvény tudó”. Neve nem ismeretlen történelmi tárgyú művei miatt; könyvet írt például a magyarországi ruszinokról, illetve Lehel állítólagos kürtjéről is.¹¹ Számos latin nyelvű kézirata mellett – ezek egy része nyomtatásban is megjelent – néhány magyar is akad.¹² Nemcsak a történelem, hanem a csillagászat, vagy inkább az asztrológia is érdekelte: hosszabb terjedelmű, meglehetősen csapongó stílusú értekezést írt például az 1811-ben feltűnt üstökösről.¹³ A most közlésre kerülő kézirat címzettje ismeretlen, szövege gyors reakciónak tűnik a *Magyar Kurir* rövid híradásaira.¹⁴ A levél írója egy csillagászati felfedezés kapcsán fejtette ki gondolatait különböző jövődölésekről, asztrológiai jóslatokról. Itt a Ceres kisbolygó tulajdonképpen csak ürügy, hogy Décsy

⁹ Magyar Kurir 1802. No. 10. (febr. 2.), 156–157.

¹⁰ Magyar Kurir 1802. No. 11. (febr. 5.), 163.

¹¹ Décsy Antal: *Az magyar oroszokról való igen rövid elmélkedés*. Kassán, [1797] Landerer; Uő: *Az Jász, vagy-is jász kürtön lévő Metzésekről, és azoknak Értelmekről*. Kassa, 1815–1816. Ellinger Ny.

¹² Pl. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 871. Décsy Antal *vegyes tárgyú értekezései (1817–1819)*.

¹³ OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 399. *Mulatságos Elmélkedések az mostani üstökös Tsillagról, Melly látatik az Égen a Mérték Jegyében, írta Décsy Décsy Antal Törvény Tudó, Miskoltzon 1811. esztendőben*. – A kézirat Farkas Lajos (1806–1873) több mint másfélezer kötetes hagyatékából került 1873-ban a Nemzeti Könyvtárba. Az ún. 1811-es nagy üstökös (C/1811 F1) Honoré Flaugergues (1755–1835) francia amatőr csillagász fedezte fel, s minden idők egyik legfényesebb kométája volt. A későbbiekben ezt a kéziratot is szándékunkban áll kiadni.

¹⁴ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 467. *Décsy Antal csillagászati észrevételei ismeretlenhez írott levélben. Miskolc 1802. febr. 18*. – Sajnos nem sikerült kideríteni, hogy a kézirat mikor és kitől került be a könyvtárba. Az első levél rektóján, a jobb alsó sarokban a ceruzás megjegyzést: „Széchényi pag. 4.” nem tudtuk feloldani. A második levél verzóján tintával: „Ad Novam Collectionem Litterariam Ex(ce) ll(entsissi)mi ac Ill(ustrissi)mi D(omini) Comitit Franc(isci) Széchényi”.

elmondhassa barátjának, mit gondol mindezekről. A csillagászok megfigyeléseit nem is fogadta el, szerinte egészen mást láttak, mint ahogy azt ők feltételezték. Az elutasítás oka Décsy hite volt az asztrológiában és a különféle jövendölésekben, valamint szemmel látható önbizalma, mely szerint ő jobban tudja, mint „az Hamburgi Ég-vizsgálók”.¹⁵ Az asztrológia széles körű alkalmazása természetesen nem volt egyedi jelenség a korban: Peterka József Sebestyén (1768–1825) orvos a kertművelésről szóló cikkében használta fel eszközként a csillagjóslást.¹⁶ A középkori és kora újkori orvosi asztrológia elemei megtalálhatóak voltak a 18–19. század fordulóján írott szakmunkákban.¹⁷ Miskóltzi Ferenc (1697–1771) győri orvos 1742-ben kiadott sebészeti könyve például tartalmazott asztrológiai fejezetet is.¹⁸ A jóslatok népszerűségéről pedig a nagy számban megjelenő csíziók, kalendáriumok tanúskodnak.¹⁹

A levél apropói a Ceres újrafelfedezéséről szóló hírek voltak a bécsi *Magyar Kurír*-ban. Ezek említése után Décsy gyorsan áttér az asztrológiai értelmezésre és a különböző régi jóslatokra, melyek bekövetkezése akkor, 1802-ben lenne várható. A levél második, igen zavaros bekezdésében Décsy egyszerűen kétségbe vonja, hogy a felfedezett objektum valóban egy új bolygó. Úgy tűnik, hogy a levél írója összekeveri a bolygó fogalmát (ami egy ténylegesen létező objektumot jelent) az állatövi jegyével (ami egy képzelt ábra az égre vetítve). Arról ír ugyanis: „egy újj Planétát vettek észre, mellyet az Márs, és Jupiter, az az a’ második, és harmadik Planéták közt szemlélnék; S ők, ha nem hibáznak ebben, mert ezt nem itten kellene

¹⁵ KRUGER, Justin–DUNNING, David: *Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One’s Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments*. = *Journal of Personality and Social Psychology* (77.) 1999. 1121–1134; DUNNING, David–JOHNSON, Kerri–EHRLINGER, Joyce–KRUGER, Justin: *Why People Fail to Recognize Their Own Incompetence*. = *Current Directions in Psychological Science* (12.) 2003. 83–87.

¹⁶ PETERKA József Sebestyén: *A’ Kertészkedésről való Elmefuttatás*. = *Tudományos Gyűjtemény* (8.) 1824. 3. sz. 30–40. Ezt már THAIS András (1789–1840) szerkesztő sem bírta megállni megjegyzés nélkül: uo. 32. „Erről a’ Tsillag-vizsgálók adhatnak leghelyesebb vélekedést, ’s egyébiránt is legjobb volna, ha kiki a’ maga Fachjából írna.”

¹⁷ Az orvosi asztrológiáról l. DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*. Bp. 1894. Dobrowsky és Franke, 269–280; MAYER Ferenc Kolos: *Az orvosi astrologiáról*. = *Orvosi Hetilap* (71.) 1927. 913–915. Külföldi példa: AZZOLINI, Monica: *Reading Health in the Stars. Politics and Medical Astrology in Renaissance Milan*. In: *Horoscopes and Public Spheres*. Ed.: Günther OESTMANN, H. Darrel RUTKIN, Kocku von STUCKRAD. Berlin–New York, 2005. Walter de Gruyter, 183–205. – Természetesen nemcsak Magyarországon élt tovább, l. erre HARRISON, Mark: *From Medical Astrology to Medical Astronomy: Sol-Lunar and Planetary Theories of Disease in British Medicine, c. 1700–1850*. = *The British Journal for the History of Science* (33.) 2000. 25–48.

¹⁸ MISKÓLTZY Ferentz: *Manuale chirurgicum Avagy Chirurgicali Uti-társ*. Győr, 1742. Streibig János Gergely, 75–81. Miskóltziról és művéről l. HORVÁTH József: *Miskóltzi Ferencről és a „Manuale chirurgicum”-ról*. = *Az orvosi könyvtáros* (33.) 1993. 184–193.

¹⁹ BORSA Gedeon: *A csízió kiadástörténete*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1976–1977.) 1979. 307–378; KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp. 1989. Akadémiai Kiadó.

vígyázni, hanem inkább az hatodik és hetedik Jegyek közt, úgymint a 'Szűz, és Mérték közt'. A problémát az jelenti, hogy a Mars és a Jupiter nem a második és a harmadik bolygó a Naptól való távolságukban, hanem a negyedik és az ötödik. Ellenben ha zodiákus jegynek tekintjük ezeket a sorszámokat, akkor a Bikát és az Ikreket jelölhetik, s a kisbolygót valóban a Bikában fedezte fel Piazzzi. Ezt vonja Décsy kétségbe, mondván, hogy a „planétának” a hatodik és a hetedik jegy – a Szűz és a Mérleg²⁰ – között kellene lennie. Érvélese szerint az újonnan felfedezett objektum ugyanis nem bolygó, hanem „a' Jupiternek egy része /: Absis Jovis :/ mely az hetedik Planétába igyekszik, az az a' Mérték Jegyébe”.

Az 'absis Jovis' valóban létező fogalom, az antik irodalomból vette át a középkori csillagászat.²¹ Idősebb Plinius szerint az $\alpha\psi\iota\varsigma$ a csillagok (pontosabban a bolygók) által leírt körpálya,²² illetve ennek a földközeli (perigeum), illetve földtávolsági (apogeum) pontja.²³ Décsy ez utóbbira, az apogeumra gondolhatott, mivel ez volt Plinius szerint a Szűz csillagképben,²⁴ s erről írta Girolamo Cardano (1501–1576) itáliai matematikus, orvos, asztrológus,²⁵ hogy áthelyeződik a Mérlegbe. Még visszatérünk arra a kérdésre, hogy ez miért vezethetett oda, hogy Décsy elvetette a csillagászok észlelését: „e'képpen tehát nem új Planéta, hanem Absis Jovis lessz az, ki az Mérték Jegyébe siet, a' mit az Hamburgiak látnak.” A továbbiakban többkevesebb pontossággal idéz egykori jövendöléseket, melyeknek már semmi közük sincsen a Cereshez.

Nem csak a Jupiter apogeuma miatt vált nevezetes évvé 1802: Décsy szerint ekkor ér véget a tüzes háromszög (igneus trigonus), s kezdődik a földi háromszög (terreus trigonus) kora.²⁶ Az asztrológusok szerint ez komoly következményekkel

²⁰ A 'Libra' eredeti magyar fordítása 'Mérték' volt, a 'Mérleg' Toldy Ferenc újítása. Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk.: BENKŐ Loránd. 1–4. Bp. 1970. Akadémiai Kiadó, 2: 902.

²¹ EASTWOOD, Bruce S.: *Ordering the Heavens. Roman Astronomy and Cosmology in the Carolingian Renaissance*. Leiden, 2007. Brill /Medieval and Early Modern Science 8./; EASTWOOD, Bruce S.–GRASSHOFF, Gerd: *Planetary Diagrams for Roman Astronomy in Medieval Europe, ca. 800–1500*. = Transactions of the American Philosophical Society (New Series) (94.) 2004. 3. sz. 1–158.

²² PLINIUS: *Hist. Nat.* II, 13(63); Caius PLINIUS Secundus: *Természetudományának 2. könyve*. Ford., feld.: GÁBLI Cecília. Pécs, 2005. Lomar, 55. „Mindezek a jelenségek többféle okból keletkeznek: az első a körpályák miatt, amelyek a görögök apszisnak neveznek – mert kénytelenek leszünk görög kifejezésekkel élni – a csillagok esetében.”

²³ EASTWOOD: i. m. (21. jegyzet) 109–118. – Az apogeum a Föld körül keringő égitest pályájának a Föld középpontjától való legtávolabbi pontja.

²⁴ PLINIUS: *Hist. Nat.* II, 13(64); PLINIUS: i. m. 2005. (22. jegyzet) 55–56. „Tehát a Föld középpontjától legtávolabb vannak az alábbi apszisok: [...] a Iuppiteré a Szűzben [...]”

²⁵ CARDANO, Girolamo: *In Cl. Ptolemaei Pelusiensis IIII de Astrorum Iudiciis*. Basileae, [1554]. Excudebat Henrichus Petri, 163. „Et prima mutatio erit absidis Iovis in primum punctum Librae inter sexcentisimum et octingentesimum annum, quo tempore incipiet mutatio legum cui nunquam fuit similis, et consurget una nova lex, et cum his alia multa.” GRAFTON, Anthony: *Cardano & Cosmos. The Worlds and Works of a Renaissance Astrologer*. Cambridge, MA, 1999. Harvard University Press.

²⁶ Az asztrológiai fogalmakra l. CSABA Gyögy Gábor: *Hazudnak-e a csillagok? Legenda és valóság a csillagjósásról*. [Bp.] 2003. General Press.

fog járnai, s Décsy fel is sorolt néhányat. Nem mindig idézett pontosan, néha a kronológiával is gondjai voltak. Jó példa erre a kora újkori csillagásztörténetből ismert „Sibylla Tiburtina” esete,²⁷ melyet Décsy a következőképpen mesélt el: „Találkozott Helveciáb[an] 1200. Eszt[endő]b[en] egy kő sziklán, egy ki faragott darab kő, melyre hajdan igen tört Deák nyelven, vagy is betűkkel vala írva Sybilla jövendölése /: a’ mint ezt Trithemiusból Gróff Flisco azon Levelében elő hozá, melyet írt vala a’ Nagy Leopold Római Császárhoz az Rivales Lusitaniai Zsidó Astrologiája felől illy formán: – Orietur Novum Sydus Trans Iberim, Iuvanis speciosissimus – cui aegre caput submittet Italia, Gallia, Britannia – qui se tandem nubibus condet, & erit consummatio saeculi.” Allítólag Svájcban, egy hegyomlás következtében került felszínre egy márványlap 1520-ban (tehát nem 1200-ban), amelyre rávéstek egy jóslatot.²⁸ A jóslat szerint egy új csillag tűnik fel majd északon, mely békességet hoz a világra. De eltűnése után újra háborúk lesznek, mígnem északról egy nagy király jön, s meghódítja a földet.²⁹ Cornelius Gemma (1535–1578) leuveni orvos és csillagász idézte fel a történetet 1575-ben kiadott könyvében,³⁰ s innen vált ismertté a szélesebb nyilvánosság számára. Részletesen tárgyalta Tycho Brahe (1546–1601) dán csillagász az 1572-es új csillag kapcsán,³¹ s még a 17. század közepén is hivatkoztak rá az asztrológusok.³² A szövegben szereplő Johannes Trithemius (1462–1516) bencés szerzetes, kriptográfus ekkor már nem élt (így Flisco a legendát tőle nem vehette), s elírta Jacob Rosales (1588/93–1668, eredeti nevén: Manuel Boccardo Francês), s portugáliai zsidó matematikus, asztrológus nevét is.³³

Tanulságos továbbá, hogy Décsy kikre hivatkozik, kiket olvashatott. Felsorol néhány ismertebb nevet – Daniel Georg Morhof (1639–1691) német polihisztort, Johann Sperling (1603–1658) fizikust, de például Nostradamus (1503–1566) jóslatait nem eredetiben, hanem Morhof *Polyhistor*ából (első kiadása: 1688) idézi –, ám fő forrása a kissé obskurus Comes de Flisco, azaz Maurizio de Fieschi, egy 17. századi

²⁷ Ez a jóslat nem keverendő össze a kora középkori „Sibylla Tiburtina” jövendölésével. HOLDENRIED, Anke: *The Sibyl and Her Scribes. Manuscripts and Interpretation of the Latin Sibylla Tiburtina c. 1050–1500*. Aldershot, 2006. Ashgate Publishing.

²⁸ SECRET, François: *Cornelius Gemma et la prophétie de la «Sibylle tiburtine»*. = *Revue d’histoire ecclésiastique* (64.) 1969. 423–431.

²⁹ ZSOLDOS Endre: *A változócsillagászat kezdete Magyarországon*. PhD-értekezés, Bp. 2011. (Kézirat). 85–86.

³⁰ GEMMA, Cornelius: *De natura divinis characterismis [...] libri II*. Antverpiae, 1575. Ex officina Christophori Plantini, 149–150. A jóslat így kezdődik: „*Orietour sydous in Europa supra Yberos ad magnam Septentrionis domum*”; Décsy ezt sem idézte pontosan.

³¹ BRAHE, Tycho: *Tychonis Brahe Dani opera omnia*. Ed.: John Louis Emil DREYER. 1–15. Hauniae, 1913–1929. In *Libraria Gyldendaliana*, 3: 315–316.

³² PL. LILLY, William: *A Prophecy of the White King: and Dreadfull Dead-Man Explained*. London, 1644. Printed by G. M., 23–27.

³³ NEVES SILVA, Sandra-VEIGA FRADE, Florbela: *Medicina e política em dois físicos judeus portugueses de Hamburgo*. = *Sefarad* (71.) 2011. 51–94; STUEDEMUND-HALÉVY, Michael: *Jacob Rosales*. In: *Neue Deutsche Biographie* (22.) 2005. 38–39.

olasz származású francia asztrológus.³⁴ Idézeteinek többsége meg is található Fieschi 1665-ben kiadott *De Fato* című művében.³⁵ Bár Flisco nem lehetett ismeretlen Magyarországon Décsy előtt sem, mindössze egy nyomra bukkantunk a kora újkori olvasmánytörténeti forrásokban.³⁶ Johannes Andreas Schuwert (†1685) soproni polgár, egykori altdorfi diák majdnem félezer kötetes hagyatékában találtuk meg fent említett könyvét.³⁷ Ugyanakkor II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós is ismerte jövődöléseit, levelezésükben többször idézték a szerzőt, például a rettenetes 1710-es pestisjárványra utalva.³⁸ Érdemes megjegyezni, hogy az OSZK Kézirattárában van egy kivonat ebből a könyvből, 1812-ben másolta le valaki Nagyváradon.³⁹ Valószínű, hogy a kéziratnak semmi köze nem lehet a miskolci jogtudóhoz, de megléte mutatja, hogy Flisco még ez időben is ismert volt Magyarországon, s valaki érdemesnek tartotta a szöveget lemásolni.

Ugyanakkor Décsynek nem lehetett keze ügyében Flisco egyik műve sem a levél megírása idején. Már említettük a „Sibylla Tiburtina” esetét, amelynek nem emlékezett a szövegére, s pontatlanul idézte. Feltevésünk szerint ez lehetett az alapvető oka annak is, hogy a csillagászok megfigyeléseit elvetette, s inkább az újkori jövődöléseknek hitt. Az első *Magyar Kurir* cikk ugyanis megemlítette, hogy „Jan. 11 ik napján, a’ midőn leg utólszer látta volna azt B. Zach, már 8 grádust hagyott az égen maga után, még is a szűz jegyben állott.” Ez a 8 fok pedig előfordul

³⁴ Egy rövid korabeli életrajz róla: SOPRANI, Raffele: *Li scrittori della Liguria, e particolarmente della maritima*. Genova, 1667. Per Pietro Giovanni Calenzani, 212.

³⁵ FIESCHI, Maurizio de: *Decas de fato, annisque fatalibus tam hominibus quam regnis mundi*. Francofurti, 1665. Apud Joann. Baptistam Schönwetter.

³⁶ Példányok magyarországi gyűjteményekben: Esztergom (Főszékesegyházi Könyvtár), Egyetemi Könyvtár (Budapest), Ráday-gyűjtemény, Egyetemi Könyvtár (Szeged, a budai kapucinosoké volt a 18. században).

³⁷ *Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*. Hrsg.: Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE. Szeged, 1994. Scriptum, 355. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1./ „Comes de Flisco de Fato”.

³⁸ *Archivum Rákóczianum = II. Rákóczi Ferenc levéltára*. 1–15. Bp. 1873–1935. MTA; *II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712*. Szerk.: THALY Kálmán. 3: 288. „Értem, hogy a pestistül félvén, bujdosik Kegyelmed,- mely ellen még jobb orvosságot nem találtam az isteni kegyelemben való bizodalomnál; mert ugyanis, ha a Flisco sententiája szerint most azon constellatiók fordultanak fel, az mellyek az Izráel népének Aegyptumból való kivezrlésével voltak, és a világ vége közelget.”; *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712*. Szerk.: THALY Kálmán. 7: 143. „Valamint lesz, valahogy lesz, de csak azt hiszem, Isten elhozta már ideit Fliskónak; valaholott, de beliragaszkodik most Drabecius az dologba!”; 167. „Osztán, hogy Drabecius hazud álmában, nem csuda; de azt tudnám örömmöt, mint hazud Flisco, az ki svécusnak adja Bécsset?”

³⁹ OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 263. *Comitis de Flisco De Fato Austriaco. Hoc est an augustissimae domus Austriae ex effectibus magnae coniunctionis superiorum in igneo trigono, et instanti rerum mundanarum revolutione (ut multi credunt) proximus sit finis. Opusculum divo Leopoldo primo caesari ... consecratum 1664. – Monarhae futuro Ludovico XIV. Galliae et Navarrae regi ... Comes de Flisco de causis mutationum sectarum, imperiorum et regnorum mundi opusculum sacrat ... 1662.*

Fliscónál is, igaz, kicsit más kontextusban. Flisco ugyanis a tüzes háromszög végéről és a földi háromszög kezdetéről tárgyalva jegyezte meg, hogy 1802. augusztus 2-án változik át a tüzes földivé a Szűz csillagkép $8^{\circ}10'$ -ben.⁴⁰ Décsey emlékezett erre a váltásra, illetve az apogeum mozgására is, s mivel nem volt kéznél a könyv, összekeveredhetett az emlékezetében. Amikor hírt kapott arról, hogy az újonnan felfedezett égitest a Szűz 8° -ban van, akkor beugrott neki Flisco jövendölése, s a Ceres neki nem egy létező égi objektumot, hanem egy körpályán lévő pontot, az absis Jovist jelentette. A könyv hiányára utalhat az is, hogy míg Décsey szerint Flisco egyetértett Cardanóval, valójában az asztrológus úgy vélte, hogy Cardano tévedett.⁴¹ Tehát az asztrológiai jóslatnak nagyobb ereje volt Décsey számára, mint a tudományos felfedezésnek.

Décsey további fő forrásai a korabeli csíziók, kalendáriumok lehettek, melyeket ugyan nem említett meg a levélben, de valószínűleg használta azokat. A Landerer-nyomda által kiadott csíziók középkori világmérete teljesen megfelelt Décseynek: az arisztotelészi–ptolemaioszi rendszer, a világ középpontjában a Föld, illetve az asztrológia elfogadása és használata. Felidéz például egy Beda Venerabilis angol szerzetesnek tulajdonított jóslatot: „sött a’ Szivárványban is nagy fogyatkozásokat fognak tapasztalni, el annyira pedig idővel, egészen el fogy Béda jövendölése szerint, mely jele lesz, hogy e’ Világ, és benne lévő Hatalmasságok és Birodalmok el fognak múlni.” Hasonló szöveg előfordul a korabeli Landerer-féle csíziókban is: „Beda a’ Bölcs Astrologus azt írja, hogy 40. Esztendővel az ítélet napja előtt, el vész a’ Szivárvány e’ világról, és leg-először a’ fogy el, hogy e’ világ el-kezd végeződni.”⁴² Ez a jövendölés már 1592-től olvasható a magyar planétáskönyvekben is.⁴³ E jóslat Beda műveiben nem szerepel, még a neki tulajdonított „Prophecy of Beda” című jóslatban sem.⁴⁴ Megtalálható viszont Petrus Comestornál, aki szerint „a szentek mondják, hogy negyven évvel az ítélet előtt nem lesz látható

⁴⁰ FIESCHI: *i. m.* (35. jegyzet) 187. „tandem 1802. Augusti die 2. fiet mutatio ignei Trigoni in terreum in gr. 8.10’. Virginis.”

⁴¹ FIESCHI: *i. m.* (35. jegyzet) 202. „Ex hoc manifeste apparet, quantus sit error Cardani et in annorum differentia, et, quod peius est, in signo.”

⁴² PSEUDO-REGIOMONTANUS, Johannes: *Cisio. Az az: az Astronomia tudományának, rövid értelemmel való le-írása, a’ Csillagoknak, Planetáknak, és Égbeli Jeleknak, &c... Az hires neves Király Hegy János irásából Magyar nyelvre fordítatott, és sok helyen megaugeáltatott.* [Ford.: HELTAI Gáspár, ifj.] [Pozsony, 1760–1765. Landerer ny.]. G_{6r}.

⁴³ RMK. I. 256. *Cisio magyar nyeluen és az égh iarasánac és czillagoknac külömb külömb természetinec folytasából valo practica, melyből gyermekeknek születéseknec természetec és az napoknac miuolta meg ismertetec, az az magyar planetás könyw ... Az könyw nyomtato által magyarrá fordítatot és vyiolan ki adatot, Colosvarat, 1592.* [typ. Heltai], I_v.

⁴⁴ *The Whole Prophecies of Scotland, England, France, Ireland, and Denmark prophesied by marvelous Merling, Beid, Berlington, Thomas Rymer, Waldhave, Eltraine, Banester, and Sybilla. All agreeing in one, both in Latin verse, and in Scottish meeter. Containing many strange and marvellous matters, not of before read or heard. Compared with the best editions.* [Edinburgh], 1690. [s. n.], A_{6r}–A_{7v}.

a szivárvány.⁴⁵ Beda neve azonban hiányzik, mint ahogy a későbbiekben is e név nélkül idézte például Temesvári Pelbárt⁴⁶ vagy Thomas Browne (1605–1682) angol író.⁴⁷ Ellenben felbukkan Petrus Berchorius (c. 1290–1362) francia Benedek-rendi szerzetes egyik művében: „Így Beda és a történetírók szerint negyven éven át az [utolsó] ítélet előtt nem jelenik meg [a szivárvány].”⁴⁸ Hasonló jóslatot közzétett Nostradamus is.⁴⁹

Összefoglalva, Décsy Antal egy valós csillagászati objektumot hozzá nem értése, illetve asztrológiai nézőpontja miatt egy képzelt ponttal azonosított az égen. Forrásai nem túl frissek, kortárs tudományos munkákra nem hivatkozott, csupán a Ceres felfedezését említette meg. Ugyanakkor többé-kevésbé pontosan idézett régi jóslatokat, valószínűleg 17–18. századi, már akkor is antikvár jellegű nyomtatványokból, melyek igazolhatták elképzelését, hogy mi is történhetett „valójában” az égbolton 1801-ben. Asztrológiában és egyéb jóslatokban való hite nem egyedülálló, s nem is csak a múltban előforduló jelenség. Miközben már magyarul is olvashatók voltak csillagászati ismeretterjesztő művek,⁵⁰ melyek a kor tudományos színvonalán álltak, Décsy megmaradt a csiziók által közvetített, középkori kozmosz világában.

⁴⁵ COMESTOR, Petrus: *Historia Scholastica*. Lugduni, 1542. [s. n.] 15. „Et tradunt sancti, quod quadraginta annis ante iudicium non videbitur arcus, quod etiam naturaliter ostendet desiccationem aeris iam inceptam.”

⁴⁶ RMK. III. 752. TEMESVÁRI, Pelbárt: *Aureum Sacrae Theologiae Rosarium, iuxta quatuor sententiarum libros quadripartitum*. Venetiis, 1586. apud Franciscum Zilettum et Ioann. Gryphium, 2: 356. „Denique tradunt etiam sancti, ut dicitur in historiis, quod quadraginta annis ante iudicium non videbitur arcus, et hoc ostendet naturaliter desiccationem aeris iam inceptam.”

⁴⁷ BROWNE, Thomas: *Sir Thomas Bowne's Work including his life and correspondence*. 1–4. Ed.: Simon WILKIN. London, 1835. W. Pickering, 3: 304. „That there shall no rainbow appear forty years before the end of the world”.

⁴⁸ BERCHORIUS, Petrus: *Opera omnia in sex tomos distincta, sive Reductorium, repertorium, et dictionarium morale utriusque Testamenti*. Coloniae Agrippinae, 1703–1731. apud Petrum Pütz, 3: 151. „Unde secundum Bedam et magistrum historiarum, per quadraginta annos ante iudicium non apparebit.”

⁴⁹ NOSTRADAMUS, Michel: *Les vrayes centuries et propheties de Maistre Michel de Nostradamus*. Imprimé à Leyde, 1650. Chez Pierre Leffen, 3. „Par quarante ans l'iris n'apparoistra, // Par quarante ans tous les jours sera veu // La terre aride en siccité croistra, // Et grands deluges quand sera apperceu.”

⁵⁰ MOLNÁR János: *A' természetiekről, Nevvton tanítványainak nyomdoka szerént hat könyv*. Posonyban és Kassán, 1777. Landerer Mihály betűjvel.

Szövegközlés:

Kedves jó Barátom!⁵¹

Az Hamburgi Ég-vizsgálókról, kikről D. Décsy Sámuel az Kurirjában az 10.⁵² és 11^{dk} Szám⁵³ alatt írt vala, mi légyen az én gondolatom, rövideden néked, ki az Lÿpsiai Tudósok⁵⁴ közt is meg fordúltál, meg jelentem nem egyéb végett, hanem hogy ügyes bajos állapotid között magadat ezzel is mulathassad.

Az Hamburgi Ég-vizsgálók egy új Planétát vettek észre, melyet az Márs, és Jupiter, az az a' második, és harmadik Planéták közt szemlélnék; S ők, ha nem hibáznak ebben, mert ezt nem itten kellene vígyázni, hanem inkább az hatodik és hetedik Jegyek közt, úgymint a' Szűz, és Mérték közt, ha tsak ugyan új Planéta /: 'mint állítják: de nem az: hanem a' Jupiternek egy része /: Absis Jovis /: mely az hetedik Planétába igyekszik, az az a' Mérték Jegyébe, melyet már 200. Esztendőttől fogva tapasztalt Hyeronimo Cardanus híres Ég-vizsgáló, és meg jövendölte ezt, hogy az Jupiter a' Mérték Jegyébe fog által menni, e' mostani időnkben. inter /: úgymond /: 1600. et 1800. Absis Jovis transibit in Signum Librae, qvo tempore erit mutatio Legum, & consurget una nova Lex, cui nunquam fuit similis, & cum his alia multa,⁵⁵ melyet most leg közelebb tapasztaltak sok Országok, Helvetia, Batavia, Cisalpinia, Liguria s. a' t.

Hogy ezen Cardanus tapasztalása helyes, meg ismérte azt, amaz Ég-vizsgálók Mestere Comes à Flisko⁵⁶ azon tsudálatos munkájában, melyet 1674. Eszt[endő]ben futuro Ludovico 14° ajánlott, mind azonáltal azon meg határozással, hogy ez az Cardanus tapasztalása utóbb fog meg lenni, az az 1802. Eszt[endő] a' Szűz Jegyének a' 8^{ik} grádussában, mely a' következő September 30^{ik} Napján fog lenni; e' képpen tehát nem új Planéta, hanem Absis Jovis lessz az, ki az Mérték Jegyébe siet, a' mit az Hamburgiak látnak.

Ez a' feltétel azért is hiteles lehet, hogy az Ég-vizsgálók tapasztalások szerint egy Uralkodó Planéta sintsen már a' maga tulajdon házában /: in propria Domo /: a' mint volt a' Zodiacus kezdetében, hanem egyik a' másikába által ment, úgymint a' Jupiter és Márs a' kik első és második Planéták, az hatodik és hetedik jegyben az Mértékbe által mentek, mellyből ki tettzik, hogy s ott(?) idő változások történnék a' Planétáknak az egyik házból, a' másik házába való által költözések miatt.

Ugyan tsak most ebben a' folyó Eszt[endő]ben 30^{ik} Septembr. fog el múlni az eddig 500. Esztend[őkben] fogva uralkodó Tüzes Trigó, /: igneus Trigó /: és fogja végezni a' maga szokott járását /: Orbis Magnus /: mely 500. Eszt[endő]ből áll, és fog most utánna következni Újj Trigó, az az Trigo Terreus /: revolutio Trigonis /: mely Trigó változásával, leg inkább pedig az ilyen változáskor, a' midőn Ignei Trigonis in Trigonem Terreum redevolutio történik, tehát nagy változások vagynak, vagy lesznek azokban a' Birodalmak[an] Nemzettségekb[en], a' mellyek a' Tüzes Trigóban vették eredeteket, vagy fundáltattak, ebben az Újj Trigóban tarthat Török Ország /: ha igaz az Astrologia /: ki az Tüzes Trigóban II^{ik} Mahomet⁵⁷ alatt

⁵¹ A levél címzettje ismeretlen, l. a 14. jegyzetet.

⁵² Magyar Kurir 1802. No. 10. (febr. 2.) 156–157.

⁵³ Magyar Kurir 1802. No. 11. (febr. 5.) 163.

⁵⁴ Sajnos nem sikerült kideríteni, hogy kik voltak ezek a lipcei tudósok.

⁵⁵ CARDANO: *i. m.* (25. jegyzet) 163.

⁵⁶ FIESCHI, Maurizio de: *Monarchae futuro Ludovico XIV. Galliae et Navarrae regi de causis mutationum sectarum, imperiorum et regnorum mundi.* Lugduni, 1662. Rossin.

⁵⁷ II. Mehmed (1432–1481) török uralkodó; Konstantinápoly eleste: 1453.

1400. Eszt[endőb]en a' Görög Birodalmat el nyervén, fundálódott, de az mostani Földi Trigóban változást szenvedhet az Astrologia szerént. – Flisco azt jövendőli, hogy a' Földi Trigóban nagy áradások a' Tengerek[en] nagy vizekben, lesznek Föld indulások, Újj Mesterségek, Újj Tudományok – Magnae enundationes, Terrae motus, Novae Artes, Novae Scientiae; a' mint-hogy tapasztallyuk az Újjságokból, mind ezeket a' változásokat, áradásokat, Föld indulásokat, Újj Mesterségeket, új találmányokat tsak nem minden Országokban, sőt még azon Religiók is változásokat várhatták, kik a' Tüzes Trigó alatt támadtanak, az Újj Földi Trigó változása alkalmatosságával 's a' t.

Mindazonáltal minthogy a' Jupiter Kedves és Kegyes Atyának neveztetik, az Astrologusoktól, és igazság, úgy nem külömben békesség szeretőinek, történhetik tehát, hogy az Újj Trigóban leg alább méglen 12. Eszt[endő] alatt az 12. Jegyeket meg járja, a' Birodalmokat és Nemzeteket, az Jegy Mértékből /: melly álhatatlan /: állandóképpen fogja az igazságban, és békességgel kormányozni; mert valamint a Planétának jó tekintetéből lehet jót, vagy jó embereket várni, úgy szinte a' rossz tekintetből lehet rosszat, vagy rossz embereket reménleni p. o. Si Mars centrum teneat in Domo sua quadrato aspectu cum Mercurio centrum Lunae, quae plena esse incipit, in generatione diurna moveatur, efficit homicidas, iuramentorum usurpatores, potatores Sangvinis, ebrios, & effaeminatos.⁵⁸

Ezt valósággal némellyek helyben hagyják, úgymint Helmontius de Novae Medicinae ortu pag. 95ª Astra /: úgymond /: necessitare, non inclinare;⁵⁹ ellenben Sperlingus Physicus pag. 559. Stellae /: úgymond /: influunt in voluntates hominum, non directe, non cogendo, sed svadendo & inclinando, Sapiens ergo dominabitur Astris,⁶⁰ insipiens vero & improbus, qui temeraria Belluarum trahitur cupiditate, cadet, – cadet vero culpa, non Astrorum, sed propria⁶¹ – De tsak ugyan Dudics Andrásban, ki Pécsi Püspök vala, bé ütött az Astrologia, ki a' maga halálának a' szempillantását ex concursu Astrorum & Planetarum meg jövendölte, és ugyan abban az órában is /: melly 12. óra vala délben /: meg holt, a' mint az életében P. Horányi Piarista ezt bővebben elő adgya.⁶²

Vissza megyünk az Újj Trigóra, ki fog most lenni; erről úgy gondolkodom Barátom! hogy ha igaz az, hogy e' múlandó Világ a' Szent Atyák vélekedése szerint, nem tart to-

⁵⁸ GREGORIUS Nazianzenus: *Opera omnia quae extant, nunc primum ... in duos tomos distincta.* 1–2. Parisiis, 1583. Apud Sebastianum Nivellium, 2: 1484. „Quando igitur Mars centrum tenens in domo sua, quadrato aspectu cum Mercurio centrum Lunae, quae plena esse incipit, in generatione diurna intuetur: efficit homicidas et interfectores, iuramentorum usurpatores et potores sanguinis, ebrios, effoeminatos, daemoniacas notitias absconditorum mysteriorum scrutantes, magos sacrificos, et sunt istis similia si praesertim nullius alterius beneficae stellae aspectus sit.”

⁵⁹ HELMONT, Jan Baptist van: *Ortus medicinae.* Amsterodami, 1652. Apud Ludovicum Elzevirium, 95. „Astra necessitant, non inclinant”.

⁶⁰ Ez egy közismert, Ptolemaiosznak tulajdonított, de nem tőle származó mondás. Temesvári Pelbárt is idézi, s megtalálható magyarul: *Nyelvmléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok.* 1–15. köt. Bp. 1874–1908. MTA, 8. köt. *Szent Margit élete. Példák könyve. Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. Apor codex. Kulcsár codex.* Szerk.: BUDENZ József, SZARVAS Gábor, SZILÁDY Áron. Közzéteszi: VOLF György. 1879. MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 8: 143. „Az bölczh vralokody az egeken.”

⁶¹ SPERLING, Johann: *Institutiones physicae.* Wittebergae, 1649. Apud Johannem Bergerum, 559.

⁶² HORÁNYI Elek: *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum.* 1–3. Viennae, 1775–1777. Loew, 1: 586–587; Dudith András (1533–1589) magyar humanista (ön)ironikus megjegyzésére s halálának legendájára I. COSTIL, Pierre: *André Dudith humaniste hongrois 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs.* Paris, 1935. Société d'édition „Les Belles lettres”, 218–220. / Collection d'études anciennes/

vább 6000. Esztend[őnél] tehát az is igaz, hogy ez az Újj Földi Trigó el nem végzi a' maga 500. Eszt[endejét] /: Orbis Magnus :/ hanem tsak felét, az az 250. /: Obliquitas Trigonis :/ Esztendőket, de mindazonáltal tapasztalhatnak az Hamburgerek sok új Jegyeket, és olly rettenetes üstökös csillagokat, nem sokára, mellyek az Özön víztől fogva már egynehányzor mutogatták magokat, sőt a' Szivárványban is nagy fogyatkozásokat fognak tapasztalni, el annyira pedig, idővel, egészen el fogy Béda jövendölése szerént, melly jele lessz, hogy e' Világ, és benne lévő Hatalmasságok és Birodalmok el fognak múlni, úgy mint a' többi nagy birodalmok, a' kik eddig valának, mind az Özön víz előtt, mind pedig utánna.

Hogy azt meg erősítsük, tsak egyet hozok elő: Találkozott Helveciáb[an] 1200. Eszt[endő] b[en] egy kő sziklán, egy ki faragott darab kő, mellyre hajdan igen tört Deák nyelven, vagy is betűkkel vala írva Sybilla jövendölése /: a' mint ezt Trithemiusból Gróff Flisco azon Levelében elő hozá, mellyet írt vala a' Nagy Leopold Római Császárhoz az Rivales Lusitaniai Zsidó Astrologiája felől illy formán: – Orietur Novum Sydus Trans Iberim, Iuavis speciosissimus – cui aegre caput submittit Italia, Gallia, Britannia – qvi se tandem nubibus condet, & erit consummatio saeculi. Kitsoda ez a' fény /: Novum Sydus :/ vagy lessz, és mikor? az Iberis folyása mellett? – nem könnyen lehet azt meg magyarázni addig, valameddig a' Sz. János titok látását tökéletesen meg nem értjük, mellyet nem könnyen lehet az nagy titkokért meg magyarázni. – tot habet Apocalipsis Sacramenta, qvot verba,⁶³ úgymond Sz: Hyeronimus; ha lehet mindazonáltal vélekedni, tehát minthogy Iberis, Spanyol és Francia Országok szélein vagyon, meg lehet, hogy Spanyol Országból, vagy Francia Országból támadhat ez az hatalmas Ifjú vagy Fény, annál is inkább, hogy Nostradam Francia Astrologus jövendölése szerént a' Török Birodalom az 7000^{dikben} az Francziákra fog szállani; mellyről lehet bővebben olvasni Morhaff Polyhystor,⁶⁴ jól tudgyák ezt a' Törökök magok is bizonyos jövendölésekből, hogy a' Keresztények vissza veszik valaha a' Szent Földet. – Habent Turcae in Prognosticis – Terram Sanctam in potestatem Xtianorum redactum iri, Princeps Radzivill in Peregrinatione Hÿerosolimitana pag. 151.⁶⁵ Ekkor Kedves Barátom, mi nem fogunk élni, azért ne okoskodjunk tovább, hanem hadgyuk ezt az Ég, és Föld Urának Isteni gondviselésére, nem az új Planéták vagy Astrologusok jövendöléseikre, mint Cornelius Agrippa Libr. 31° de vanitate Scientiarum et Artium írja: – Mendacium mendacio regunt Astrologi, inquietes: Sapientem dominari Astris, cum revera nec Astra Sapienti, nec Sapiens Astris, sed utrisqve dominetur Deus.⁶⁶ Ezzel végzem beszédemet, és minden jót kívánok maradok

Miskólczon Die 18ª Febr.

1802

Kedves Barátod.
Décsy Antal

⁶³ HIERONYMUS: *Epistola ad Paulinum*. Viennae Pannoniae, 1520. Per Ioannem Singrenium, B₃.

⁶⁴ MORHOF, Daniel Georg: *Polyhystor, literarius, philosophicus et practicus*. Lubecae, 1732³. Sum-tibus Petri Boeckmanni, 93–96.

⁶⁵ RADZIWIŁŁ, Mikołaj Krzysztof: *Jerosolymitana Peregrinatio*. Cassoviae, 1756. Typ. Acad., 151. „Habent Turcae in Prognosticis (valde enim magiae et superstitionis observationibus sunt dediti) Terram sanctam in potestatem Christianorum redactum iri, die Veneris, scilicet Feria sexta, ubi in suas Moschaeas ad devotionem convenerint.”

⁶⁶ AGRIPPA, Heinrich Cornelius: *De incertitudine et vanitate scientiarum declamatio invectiva*. Lugduni Batavorum, 1644. Ex officina Abrahami Commelini et Davidis Lopez de Haro, 75.

FARKAS GÁBOR FARKAS – ENDRE ZSOLDOS

Antal Décsy and Ceres

We present here a formerly unpublished letter, which was written an answer to the news of the discovery of Ceres in 1801, the first minor planet of the Solar System. The writer is Antal Décsy, a legal practitioner in the town of Miskolc, known mostly because of his studies on the history of Rusyns. The addressee of the letter is at present unknown. The manuscript shows how strong was the effect of the various prophecies coming from the Early Modern Age even at the first years of the 19th century (and quite possibly later, too). Décsy read about the discovery in the Viennese *Magyar Kurir*. He, however, disputed the subject of the discovery, maintaining that it was not a planet, but the ‘Absis Jovis’, which in our case, corresponded to the apogee of Jupiter. We show that the possible cause of this quite unreasonable claim is that Décsy did not remember his readings precisely enough on the one hand, and considered his expertise to be better than that of the professional astronomers on the other. His main source is *De Fato*, a work of Maurizio Fieschi (Comes de Flisco), an obscure 17th century astrologer. Décsy, however, misquoted this work several times. Moreover, he mixed up Flisco’s claim that there would be a change from the fiery to the earthly trigon in 1802 with the reported movement of the minor planet. Despite the advances made by astronomy in the 18th century, Décsy still clung to the Ptolemaic worldview of the folk calendars (cisis) and the prophecies.

UJVÁRI HEDVIG

A Neue Illustrirte Zeitung
helye és jelentősége a magyarországi német sajtó történetében*

A Neue Illustrirte Zeitung története

A *Pester Lloyd* melléklapja, az 1871-ben megjelent *Ungarische Illustrirte Zeitung* az 1872. év utolsó negyedére szóló előfizetési felhívásában még az olvasók élénk érdeklődéséről írt, amely a lapkészítőket a megkezdett munka folytatására, további érdekes olvasmányok megjelentetésére, valamint korszerű és szép kiállítású, a külföldi lapokkal versenyképes illusztrációk közlésére, gondosan megválogatott divatképek beszerzésére sarkallja. Hangsúlyozta, hogy az eddig bevált jó nevű szerzőktől – Ada Christen, Peter K. Rosegger, Karl Emil Franzos, Max Nordau, Dux Adolf, Schnitzer Ignác – továbbra is közölni fog eredeti szépirodalmat, valamint a világirodalom közvetítésére is vállalkozik igényes műfordítások révén. Ugyancsak ezt ígérte a magyar irodalommal kapcsolatban is, elsősorban Jókai Mór, Gyulai Pál, Ágai Adolf és Tolnai Lajos műveinek tolmácsolása révén.¹

Ennek ellenére a lap az év végén megszűnt. A kiadó, a Deutsch Testvérek arról értesítette az olvasókat, hogy 1873-tól a *Pester Lloyd* melléklapjaként Bécsben, Johannes Nordmann szerkesztésében vállalkoznak a *Neue Illustrirte Zeitung* kiadására. Bő terjedelmet, gazdagon illusztrált lapot ígértek, s a hazai érdekek és ízlés szolgálatát tartották elsődlegesnek. Vállalkozásukhoz, mint írták, a legjobb irodalmi erők támogatását már maguk mögött tudhatják. A korábbi melléklaphoz képest az új orgánus nem fogja megosztani érdeklődését divat és irodalom között, noha terjedelmét a másfélszeresére növelik: elsődleges feladatának a szépirodalom közvetítését tekintik. Ehhez magas szintű művészi és technikai kivitelezést, valamint alacsony előfizetői díjakat kívántak társítani.²

A Bécsi Nemzeti Könyvtárban a lap tanulmányozása az első évfolyam 27. számával kezdődhetett, mivel az ezt megelőzőök hiányoznak a 20 évfolyamot átfogó állományból. Ez a szám rögtön a tulajdonosi viszonyok változásával indít: az eddig

* A kutatás a Magyar Állami Eötvös József Ösztöndíj támogatásával valósult meg.

¹ Ungarische Illustrirte Zeitung 1872. október 9. 41. sz. 328.

² Ungarische Illustrirte Zeitung 1872. december 25. 51. sz. Melléklet. Néhány héttel korábban már az *Ungarischer Lloyd* is méltatta az új bécsi lapvállalkozást, kitérve a császárvárosban megjelenő sajtótermékek kedvező fogadtatására is. Az új laptárs javára írta, hogy a legnagyobb figyelmet Ausztriának szenteli, és a közelgő bécsi világiállítás jó alkalommal szolgál a célkitűzések megvalósítására. Vö. *Ungarischer Lloyd* 1872. december 6. 283. sz. 6. A zömmel a *Pester Lloyd* újságírói gárdáját felvonultató *Ungarischer Lloyd* a továbbiakban is rendszeresen helyt adott a *Neue Illustrirte Zeitung* ggal kapcsolatos híreknek és hirdetéseknek, illetve méltatta a lap illusztrációit.

Deutsch Lipót és Mór kiadásában és Johannes Nordmann szerkesztésében megjelenő lap 1873. július 1-jén átment Nordmann és Max Konody tulajdonába; Nordmann emellett a szerkesztői feladatokat is vitte.

Konody Miksa pesti származású hírlapíróként a *Pester Journal* egyik megalapítója volt 1867-ben. Bécsben a *Wiener Illustrirte Zeitung*ot és az *Elegante Welt*et alapította és szerkesztette. Az 1890-es évek elején Londonba költözött, ahol szintén hírlapíróként tevékenykedett, majd 1897-ben csónakázás közben a Temzébe fulladt.³ Nordmann János hírlapírói pályájáról az általa szerkesztett lapból kapunk átfogó képet. 1820-ban született Alsó-Ausztriában, majd Bécsben járt egyetemre. Első irodalmi kísérletei a *Wanderer*ben jelentek meg. Miután beutazta Franciaországot, Németországot és Svájcot, 1848-ban visszatért Bécsbe. 1849-ben a *Die Zeit*, 1853–1854-ben a *Der Salon* című lapot szerkesztette. 1858-ban Belgiumban és Párizsban időzött. 1860–1869 között a *Wanderer*; majd a *Neue Freie Presse* szerkesztőségében dolgozott. Hírlapírói munkássága mellett szépíróként elsősorban regény- és drámaszerzőként jegyezték.⁴

Miután Nordmann és Konody átvette a lapot, biztosították olvasóikat, hogy sem külső megjelenésében, sem a tartalmat illetően nem terveznek változásokat. Vasárnaponként a lap „Österreichisches Familienblatt” alcímmel jelent meg 2½–3 ív terjedelemben. A nagy kvart alakban általában 16 oldalas kiadvány sok illusztrációt hozott, ám mindig meghatározott helyen: a 4–5., 8–9. és/vagy a 12–13. oldalon, esetleg a címlapon. A kiadók 1873 végén egy rövid összegzést tettek közzé az első évről, s programjuk fontosabb elemeit is felelevenítették. Ebből kiderül, hogy nem csupán az osztrák olvasók megszólítását vállalták fel, hanem az osztrák–magyar lakosságot célozták meg. Vállalkozásukat erkölcsi és anyagi értelemben egyaránt sikeresnek ítélték; az utóbbi alapját a tízezres nagyságrendű olvasói kör biztosította. A lap legfőbb érdemét „patrióta családi lap” jellegében látták, amely irodalmi és művészi színvonalában egyenrangú társa a külföldi lapoknak. Ezt részben a műfajok sokszínűsége garantálja – folytatásos regények, izgalmas novellák, ismert kortársakról

³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Arcanum Digitéka CD-ROM. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>. Konody neve az általa és Schnitzer Ignác által jegyzett *Neues Pester Journal*nál is felbukkan kiadóként, illetve az adminisztráció vezetőjeként. L. UJVÁRI, Hedvig: *Das Neue Pester Journal. Von den Anfängen bis 1878.* = Magyar Könyvszemle (119.) 2003. 241–252. Az újságban névvel ellátott írást csak elvétve találni tőle. Pl. *Amalie Haizinger*. Von Max Konody. = *Neue Illustrirte Zeitung* 1884. 47. sz. 755. (A továbbiakban: NIZ.)

⁴ RANZONI, E[merich]: *Johannes Nordmann.* = NIZ. 1875. 35. sz. 7. A lapban nemcsak a szerkesztői feladatokat látta el, hanem számtalan verset és kisebb elbeszélést jelentetett meg, sőt Vogelweide egy művét is aktualizálta nyelvíleg a kor olvasói számára. (Vö. *Ein Geheimniß. Von Walther von der Vogelweide.* In: *’s Hochdeutsche übertragen von Johannes Nordmann.* = NIZ. 1880. 12. sz. 179.) 1881-ben az írókat és újságírókat tömörítő Concordia elnöki tisztét is betöltötte. Irodalmi tevékenységével kapcsolatos utalásokat a *Pester Lloyd*ban is lehet találni: 1877-ben az „Unter dem Krummstab” című epikus költeményéről írt Falk lapja (17. sz. Melléklet), majd a *Bibliothek für Ost und Westben* (Berlin, Bécs, Lipcse) közölt írása miatt szerepelt a neve (60. sz. 1884. március 1. Melléklet), végül halála kapcsán jelentkezett a lap egy hosszabb írással (229. sz. 1887. augusztus 22. 3.).

közölt életrajzok, továbbá csevegések, a társasági, az irodalmi életéről és a művészvilágról szóló tudósítások, idegen országokról és annak lakóiról írt beszámolók –, részben pedig a találó illusztrációk, ismert műalkotásokról közölt reprodukciók és a következő évtől közölni szándékozott divatképek járulnak hozzá az olvasói érdeklődés folyamatos fenntartásához, illetve az olvasók számának növekedéséhez. A lap az első évben több mint 400 illusztrációt közölt (tételezen 150 portrét, 32 képet a világhiállításról, 16 tájképet, 32 reprodukciót stb.), az írások színvonalát pedig a teljes szerzőgárda felvonultatásával – M. Amstertől Adolf Duxon, Robert Hamerlingen és Albert Sturmon keresztül Alfred von Wurzbachig – demonstrálták.⁵ Ezen túlmenően voltak a lapnak olyan kisebb rovatai is, amelyben asztronómiáról, grafológiáról, egészségügyről, közlekedésről, találmányokról, nemritkán háztartással, csecsemőgondozással és gyermekneveléssel kapcsolatos kérdésekről írtak, vagy éppen rendszeresen közöltek sakkal kapcsolatos híreket. Az elhalálozottak névsorát is közreadták, továbbá az olvasói levelekre adott válaszok is rendszeresen megjelentek, sőt a katonai vonatkozásokkal kapcsolatos híradás is belefért a lap profiljába.

A lap ilyen szerkesztői elvek szerint jelent meg éveken keresztül Bécsben, majd 1875-től Lipcsében is. 1880-ban a 15. számtól Nordmann helyett L. C. Zamarski⁶ tűnt fel szerkesztőként. Neve eddig is szerepelt az impresszumban, mivel nyomdájában állították elő az újságot. Később a Zamarski vállalkozásából lett Steyermühl jegyezte tulajdonosként és kiadóként a lapot és a nyomdát, illetve a papírt is ők biztosították az újság előállításához.⁷ 1884-ben (a 14. számban olvasható egyik hirdetés szerint) a lap szerkesztői Max Konody és Balduin Groller voltak. Az igazi változás azonban ezután következett, mivel a 27. számtól kezdve 1886 szeptemberéig Karl Emil Franzos jegyezte a lapot kiadóként és főszerkesztőként.⁸ A felelős szerkesztő Zamarski maradt, a 43. számtól pedig Otto Fuchs látta el ezt a feladatot.

Az ismert osztrák író, Karl Emil Franzos (1848–1904) feltűnése az osztrák–magyar sajtópalettán nem tekinthető újdonságnak. Eredeti írásait, főleg feuilletonjait, gyakran elbeszéléseit átvétel formájában közölte többek között a *Pester Lloyd* (főleg 1874-ben, 1876-ban és 1878–1879-ben), az *Ungarischer Lloyd* 1870–1873 között, továbbá a *Neues Pester Journal* 1873-ban, valamint az *Ungarische Illustrierte Zeitung*. A *Pester Lloyd* rendszeresen recenzálta műveit, valamint olyan folyóiratokat (*Ueber Land und Meer*, *Deutsche Romanzeitung*, *Deutsches Familienblatt*), amelyek közölték műveit. A sajtóélet aktív alakítójaként rövid ideig főszerkesztőként jegyezte a *Neues Pester Journal* elődjét, a *Pester Journalt*, majd a *Neue Illustrierte Zeitungot*, s ezek után a Stuttgartban megjelenő *Deutsche Dichtungot*.

⁵ NIZ. 1873. 52. sz. Hat hónappal később, ha nem is egész oldalas, de hasonló 'erődemonstrációt' közölt a lap. L. NIZ. 1874. 146. sz. 9.

⁶ Ludwig Carl Zamarski (1824–?): litográfus, nyomdász, szerkesztő.

⁷ Pontosan: Eigentum, Verlag, Druck und Papier der „Steyermühl" (vorm L. C. Zamarski) in Wien.

⁸ Pontosan: Herausgeber: Karl Emil Franzos.

Az illusztrált orgánium átvétele után úgy gondolta, hogy mivel a lapban már közel tíz éve jelen van, nem szükséges hosszabban bemutatkoznia.⁹ Szerkesztői programjában nem ígért radikális változásokat: valódi és hiteles családi lapot, egy szóban és képen aktuális krónikát szándékozott az olvasók kezébe adni. Munkájában támaszkodni kívánt a lap eddigi szerkesztőségére. Az orgánium hagyományainak megfelelően gondosan megválogatott szépirodalom közlését és a tárcarovat kiterjesztését tartotta szem előtt, miközben az illusztrációkat, a képanyagot is a szokott színvonalon akarta tartani. Ehhez a legjobb művészek megnyerését tervezte. Lapját a „szép, a jó és az igaz”, valamint a valódi kultúra szolgálatába szándékozott állítani; igaz, ebben elsősorban a német és az osztrák igényeket igyekezett szem előtt tartani.¹⁰

K. E. Franzos két és fél évig állt a lap élén, majd 1886-ben fejezte be főszerkesztői tevékenységét és a lapban való aktív publikálást is. Rövid, de annál szívélyesebb elköszönésében „egyéb irodalmi elkötelezettségeit” nevezte meg távozása okaként.¹¹ Feladatát Balduin Groller (1848–1916) vette át, aki ekkor már közel egy évtizede volt a képes újság munkatársa.¹² 1888-ban a kiadó néhány szám erejéig Wilhelm Borsodi volt, a 13. számtól aztán ismét Zamarski, a felelős szerkesztő pedig Josef Hubert Redel (máskor Redl). A lap történetében 1888-ban következett be újabb fordulópon: a 3. számtól kezdve a hasonló profilú stuttgarti *Über Land und Meer* (1858–1923) osztrák kiadásaként jelent meg. 1889-ben a felelős szerkesztő Johann Czermak volt. 1891-ben a kiadó is cserélődött: a 14. számtól August Wallmann jegyezte a kiadványt. Az orgánium története 1892-ben ért véget: az 51. számban jelentették be, hogy az előfizetők ezentúl az *Ueber Land und Meer* című újságot kapják kézhez. Az indoklásban az szerepelt, hogy a stuttgarti lap gyakran korábban és gyorsabb tájékoztatással szolgál, mint az osztrák változat (amely ekkor még *Neue Illustrierte Zeitung* címmel jelent meg). A probléma megoldását egy radikális lépés, azaz a bécsi kiadás megszüntetése jelentette.

Az *Ueber Land und Meer* szórakoztató folyóiratnak, de nem családi lapnak számított. Fő célkitűzése az volt, hogy „olvasóit az illusztrációk révén minden földrésszel összekösse”. Központi szerepet játszottak benne a képes információk,

⁹ K. E. Franzos neve 1875-ben tűnt fel először *Moschko von Parma* című művének folytatásos közlése nyomán. Ismertebb közölt műve még „Melpomene” című novellája, amely 1884-ben jelent meg a lap hasábjain, s a *Pester Lloyd* már hónapokkal korábban dicsérte izgalmas cselekménye és ábrázolása miatt. Vö. *Pester Lloyd* 296. sz. 1883. október 27. Melléklet.

¹⁰ *An die Leser*: = NIZ. 1884. 27. sz. 1.

¹¹ *An die Leser*: = NIZ. 1886. 53. sz. 867.

¹² Groller Balduin (családi nevén Goldschneider Béla; Arad, 1848. – Bécs, 1916) Drezdában végezte a gimnáziumot, majd Bécsben hallgatott jogot. Írásait, zömmel humoros tárcáit közölte a *Wiener Illustrierte Zeitung*, a *Sonn- und Feiertags-Kurir*, a *Gartenlaube*, illetve a *Neues Pester Journal*. Szinnyei csak 1888-ra datálja NIZ.-beli szerkesztői tevékenységét. Ujvári Péter a *Magyar zsidó lexikonban* (Bp. 2000) német novella- és regényírónak nevezi. A *Neue Illustrierte Zeitung* főszerkesztőjeként Grollernek aktív újságírásra nem juthatott sok ideje; a lap történetében csak három, névvel ellátott írást lehet tőle találni: *Munkácsy's „Christus vor Pilatus”* (1882. 15. sz.); *Die antideutsche und die antisemitische Bewegung in Ungarn. I-II.* (1881. 7–8. sz.). 1890-ben (13. sz.) a NIZ. ismertette *Leichtlebigen Volk* című kötetét.

az írások között kiemelt helyet kaptak az útirajzok, a más népek életét bemutató írások, s nem utolsósorban a német folytatásos regények. 1867-ben a példányszám 60 000, 1876-ban pedig már 120 000 körül mozgott. Stuttgart után a jobb terjesztés érdekében Lipcsében is létrehoztak egy irodát, majd 1887-ben Berlinben, egy évvel később pedig Bécsben is alapítottak egy-egy szerkesztőséget.¹³

Ahogy az az eddigi programokból kiderül, a képes újság minden főszerkesztője törekedett a jó nevű újságírógárda megnyerésére és megtartására. Silberstein Adolf, az előd, vagyis az *Ungarische Illustrirte Zeitung* szerkesztője 1873-ban rendszeresen írta pesti leveleit (Pester Briefe) az új lap számára. Ezt követően 1881-ben jelentkezett újra írásaival (Budapester Briefe),¹⁴ majd 1890-ig sporadikusan volt jelen. Ha csak néhány cikk erejéig, de találkozni lehet Albert Sturm (1851–1909),¹⁵ Sigmund Schlesinger (1832–1918), Ludwig Hevesi (1843–1910) vagy a női témákat szem előtt tartó Ida Barber (1842–1931)¹⁶ nevével. Felbukkan a lapban a pesti születésű Max Nordau is, aki a *Pester Lloyd*-nál töltött tíz év után 1876-ban a *Neues Pester Journal* munkatársa lett. Az utóbbi újságnak 1878-ig rendszeresen küldött Párizsból feuilletonokat, főleg az 1878-as világiállításról. Ezzel párhuzamosan az illusztrált hetilapnak is írt párizsi tematikájú tárcaleveleket, sőt 1880 után, végleges párizsi letelepedését követően még jelentkezett elvétve 1881-ben és 1886-ban írásaival, illetve 1881-ben folytatásokban megjelent „Frau Kohlhas” című novellája is. Nordau kötetben megjelent írásairól rendszeresen jelentek meg ismertetések a lapban.¹⁷ Theodor Herzl-től ugyancsak közölt a lap szépirodalmat.¹⁸

¹³ OBENAU, Sibylle: *Literarische und politische Zeitschriften 1848–1880*. Stuttgart, 1987. Metzler, Bd. 229: 32–34. A lapot rendszeresen szemlézték a hazai német nyelvű sajtótermékek is.

¹⁴ 1873-ban aktívan jelen volt az *Ungarischer Lloyd*-ban is, viszont a *Pester Lloyd*-ban csak 1880 szeptemberétől tűnt fel.

¹⁵ Sturm Albert, bár elsősorban hírlapíróként és műfordítóként volt ismert, néha maga is verselt. A *Neue Illustrirte Zeitung*-ban a „Karpathenblumen” és a „Zigeunerbraut” című lírai próbálkozásai jelentek meg. = NIZ. 1873. 42. sz. 3; 1874. 3. sz. 4.

¹⁶ Ida Barber (szül. Punitzer, pseud.: Ida und Iwan Baranow) 1881–1889 között rendszeresen publikált a *Pester Lloyd*-ban.

¹⁷ A kétéves európai utazását tömörítő *Von Kreml zur Alhambra* című kötetről és az első párizsi köteteről egész oldalas recenziókat közöltek. Vö. S.: „*Vom Kreml zur Alhambra*”. = NIZ. 1880. 19. szám. 302; –r: *Aus dem wahren Milliardenlande. Pariser Studien und Bilder von Max Nordau*. = NIZ. 1878. 34. sz. 535. Átütő európai sikert és ismertséget hozó kultúrkritikai bestsellerét (*Die conventionellen Lügen der Kulturmenscheit*) csak ismertetik: NIZ. 1884. 7. sz. 110–111. Ugyancsak beszámolnak a „Die neuen Journalisten”-nek, Nordau és Ferdinand Groß (a *Frankfurter Zeitung* munkatársa) közös komédiájának brémai bemutatójáról: NIZ. 1881. 5. szám. 78. (Témája: a nők mint újságszerkesztők.) Nordau pesti éveivel I. UJVÁRI, Hedvig: *Dekadenzkritik aus der »Provinzstadt«*. Max Nordaus *Pester Publizistik*. Bp. 2007. Argumentum Kiadó.

¹⁸ *Ein Zugstück. Novellette*. = NIZ. 1887. 14. sz. 214–215; 15. sz. 235–236. – *Der Flüchtling*. Lustspiel in einem Act von Theodor Herzl. = NIZ. 1887. 36. és 37. sz. Ugyanebben az évben ismertették a *Neues von der Venus* című tárcagyűjteményét: NIZ. 1887. 51. sz. 814. 1890-ben egy apró hírből kiderült, ami oly sokat foglalkoztatta a bécsi Burgtheater látogatóit: a „Wilddiebe” című dráma szerzői – Herzl és Hugo Wittmann – előbújtak a névtelenségből, mivel cáfolniuk kellett, hogy nem egy korábbi francia darabból merítették a témájukat: NIZ. 1890. 29. sz. 647.

A Neue Illustrirte Zeitung szerepe a magyar irodalom közvetítésében

Az eddigi főszerkesztői programcikkekből kiderül, hogy bárki is állt a lap élén, a jó minőségű szépirodalmi anyag közlése mindig elsődleges feladatnak számított. Ebben a vonatkozásban a magyar irodalom is sokat köszönhet az újságnak, mivel a német nyelvű olvasóközönséget igényes fordításokban ismertette meg a kortárs szerzők műveivel.

Kiss József „Szomor Dani” című balladája Adolf Sternberg fordításában lényegében a magyar nyelvű eredetivel egyidőben került a német nyelvű közönség elé.¹⁹ 1885-ben a tíz évvel korábban írt „Betegen” című versét közölte a lap Josef Steinbach fordításában.²⁰ 1887-ben egy rövid ismertetés jelent meg a Petőfi-fordító Ladislaus Neugebauer *Gedichte von Josef Kiss* című kötetéről.²¹ Az írás méltatja „egy valódi költő markáns hangját”, amelyet a jól sikerült fordítások révén most a német közönség is megismerhet, sőt a balladák, amelyeket a költő „tragédiáknak” nevez, hamarosan előadóművészek tolmácsolásában is hallhatók lesznek.

Arany Jánostól a „Buda halálá”-nak 6. énekét (Rege a csodaszarvasról) közölte a lap 1873-ban Alexander Dietze tolmácsolásában, igaz, nem az eredeti strófászerkezettel, hanem Nibelung-strófiákban.²² Ezután csak Arany halála alkalmából adták közre a „Tetemrehívás” című balladát Neugebauer fordításában.²³ A következő szám első oldalát Arany-portré nyitotta, majd a lap belsejében Silberstein-Ötvös Adolf (1845–1899) emlékezett meg a költő életéről és irodalmi pályájáról.²⁴ Az esztéta, fordító és publicista Silberstein-Ötvös szerint Arany munkássága a külföld számára

¹⁹ *Szomor Dani. Ballade aus dem Ungarischen des Josef Kiss.* = NIZ. 1882. 30. sz. 470. A fordító, Sternberg Adolf (1839–1903) hírlapíróként dolgozott az *Ofner-Pester Zeitung*nak, tevékenykedett Zágrábban (*Agramer Zeitung*), szerkesztette a *Temesvarer Zeitung*ot 1871–1882 között, majd a *Pester Journal* társtulajdonosaként Budapestre költözött. 1883-tól haláláig állandó munkatársa volt a *Budapester Tageblatt*nak és a *Neues Pester Journal*nak. L. *Literatur in der „Temesvarer Zeitung” (1918–1949). Einführung, Texte, Bibliographie.* Eine Dokumentation von Eduard SCHNEIDER. München, 2003. IKGS Verlag, 23; KRISCHAN, Alexander: *Die „Temesvarer Zeitung” als Banater Geschichtsquelle (1852–1949).* München, 1969. Verlag d. Südostdt. Kulturwerks, 37–38.

²⁰ *Aus der ungarischen Lyrik. Krank. Von Josef Kiss.* = NIZ. 15. sz. 1885. 227. Steinbach József (1850–1927) pécsi születésű orvos volt, de orvosi művein kívül közreadott szépirodalmat, fordításokat (Kiss József, Petőfi) és egyéb bölcséleti jellegű műveket is.

²¹ *Gedichte von Josef Kiss. Aus dem Ungarischen von Ladislaus Neugebauer.* Vom Dichter einzig autorisirte Uebersetzung. Leipzig, Otto Wigand. = NIZ. 1887. 13. sz. 206. Neugebauer László (1845–1919) műfordító ezt megelőzően már jelentetett meg Kiss József-fordításokat *Lied von der Nähmaschine* címmel (Leipzig, 1884).

²² *Die Sage vom Wunderhirsch.* = NIZ. 1873. 39. sz. 8–9. A. Dietze (1835–?) Magdeburgban született, a magyar nyelvet erdélyi tartózkodása, majd pesti évei során sajátította el. Lefordította Madách fő művét is.

²³ *Bahrgericht. Ballade nach dem Ungarischen des Johann Arany.* = NIZ. 1883. 5. sz. 71.

²⁴ *Johann Arany.* = NIZ. 1883. 6. sz. 90. Az újság számozása kuszának tűnhet, mivel 1878. októbertől szeptemberig tartott az évfolyam, így Silberstein bár 1872. október 24-én írta a nekrológot, az már az 1883-as évfolyamba számított.

(még) majdnem teljesen ismeretlen, „pregnans, magvas, velős, ősmagyar és mégis példátlanul tökéletes, művészi nyelve még nem talált rá a megfelelő tolmácsra”. Ugyanakkor nem tartott attól, hogy Arany művei a külföld számára a feledés homályába vesznek, mivel „a német legalább nem az a nemzet, amely egy nép valódi költészetének a gyöngyszemei felett elsiklana”. Németországban ismert továbbá – írja – a „Buda halála” című eposza, viszont a fordítás még nem jutott el a széles olvasóközönséghez, és néhány kritikus – noha a mű csak egy része egy trilógiának – a középfelnémet Nibelung-eposzhoz hasonlította.²⁵ Arany halála előtt már jelent meg egy német nyelvű fordításkötet a költő műveiből, de ez a *Neue Illustrirte Zeitung*ban közölt néhány soros ismertetés szerint többet értett, mint használt az író.²⁶ Az ok a műfordító, Sponer Andor teljesítményében rejlik, amely messze alulmarad Theodor Opitz (1820–1896), Schitzer Ignác (1839–1921) vagy éppen Neugebauer közvetítéseinek.²⁷

Mikszáthtól a lap elsőként a „Lapaj, a híres dudás”-t közölte folytatásokban Silberstein Adolf fordításában, a magyar megjelenéssel szinte egyidőben.²⁸ Ugyanebben a számban méltatták egy rövid hírben a fiatal írónak *A jó palócok* című kötetét, amely a német mellett csehül és oroszul is megjelent. Németül kiadtak egy újabb kötetet is Lipcsében Silberstein tolmácsolásában *Aus den Karpathen* címmel, és ezzel egyidőben jelent meg az angol változat is Londonban.²⁹ 1887-ben „A hajlékonyabb ág” című elbeszélés jelent meg I. Glücklich fordításában.³⁰

A képes újságban természetesen Petőfi és Jókai művei, illetve az ezekkel kapcsolatos híradások fordulnak elő a leggyakrabban. Jókairól először az 50. születésnapja tiszteletére, a Nemzeti Színházban bemutatott „Könyves Kálmán” című drámája kapcsán írt a lap a „Festkalender” című rovatban. Szigligeti beszédében arra kérte a szerzőt, hogy „törje meg végre hallgatását”, és ajándékozza meg a színházat ismét egy darabbal.³¹ Ezt követően a „Milton” című dráma alakulásáról számolt be az orgánium, amely ekkor a 3. felvonásnál tartott, és egy nagy hatású tragédiát engedett

²⁵ L. 24. jegyzet.

²⁶ „*Dichtungen von Johann Arany.*” Aus dem Ungarischen übertragen von Andor von Sponer. Leipzig: Otto Wigand, 1880. = NIZ. 31. sz. 1880. 495. A jogi pályán dolgozó Sponer Andor (1843–1917) angol, német (Heine) és francia költők műveit fordította magyarra, illetve magyar szerzőket (Arany, Madách, Petőfi, Mikszáth) németre.

²⁷ Opitz elsősorban Petőfit fordított. Schnitzer tolmácsolásában jelent meg a *Toldi*-trilógia. Részletesen I. *Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999)*. Zusammengestellt von Tiborc FAZEKAS. Hamburg, 1999. Eigenverlag des Verfassers.

²⁸ *Lapaj, der Pfeifer. Slovakische Dorfgeschichte.* Nach Koloman Mikszáth von Dr. Adolf Silberstein. = NIZ. 1882. 24. számtól. Silberstein munkásságához részletesen I. UJVÁRI, Hedvig: *Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrirte Zeitung.* = Magyar Könyvszemle (121.) 2005. 80–91.

²⁹ NIZ. 1882. 24. sz. 282.

³⁰ *Der biegsamere Zweig. Erzählung von Koloman Mikszáth.* Autorisirte Uebersetzung von I. [másutt Heinrich] Glücklich. = NIZ. 1887. 41. és 42. sz. 643, 646, 662–663.

³¹ *Jokai-Jubiläum.* = NIZ. 1875. 9. sz. 15.

sejteni.³² Egy hónap múlva a lap arról tájékoztatta olvasóit, hogy a mű hamarosan elkészül, és Dux Adolf már javában dolgozik a német változaton. Heinrich Laube (1806–1884) szerezte meg a Wiener Stadttheater számára a jogokat, és londoni vendéjátékok is terveztek. Természetesen a magyar Nemzeti Színházban is műsorra tűzték a darabot,³³ a bemutató 1876. április 3-án nagy sikert hozott.³⁴ Ezután két héttel már „A vaskezü királyné” című történelmi dráma keletkezéséről lehetett olvasni,³⁵ majd egy hónap múlva az *Életképek*³⁶ megindításáról. A következő Jókai-dráma, a „Hős Pálfy” elsősorban az alkalom, a Ferenc József-i jubileum, valamint a jól sikerült német fordítás miatt került be a hírek közé. A művet Schnitzer Ignác („aki már Petőfi-fordítóként nevet szerzett magának az irodalomban”) ültette át; műve „maximálisan az eredetihez alkalmazkodó és a szó legjobb értelmében vett utánköltött fordítás”.³⁷

Jókai tartós jelenlétét a lapban természetesen szépirodalmi műveinek folytatásos közlése biztosította. 1879-ben történelmi regénye, a „Szabadság a hó alatt, vagy a zöld könyv” jelent meg,³⁸ majd következő évben egy újabb regénye, az „Akik kétszer halnak meg”,³⁹ 1884-ben pedig egy elbeszélése⁴⁰. 1887-ben az „Ördögsánc”-ot egy lapszámon belül közölték.⁴¹

Kis hírek formájában azonban epikus műveiről is rendszeresen beszámolt a lap. Az *Észak honából. Muszka rajzok* című regénye kapcsán az orosz viszonyokról szóló egyéni hangvételű, feuilletonszerűen megírt hiteles képeit méltatták, amelyeket „az ember csak olvas és olvas, leggyakrabban beleborzongva, de csak nem lehet a könyvet addig letenni, amíg azt az ember ki nem olvasta”.⁴² 1881-ben a *Páter Péter* szövevényes cselekménye a „Literatur” rovatban szokatlanul hosszan és szignóval ellátva („–dy”; vélhetően Konody) jelent meg. A német változat ebben az esetben

³² NIZ. 1876. 1. sz. 15.

³³ NIZ. 1876. 5. sz. 79.

³⁴ NIZ. 1876. 15. sz. 239.

³⁵ NIZ. 1876. 17. sz. 271.

³⁶ NIZ. 1876. 21. sz. 335.

³⁷ NIZ. 1879. 31. sz. 495.

³⁸ *Die Freiheit unter dem Schnee, oder: Das grüne Buch*. Historischer Roman von Moriz Jókai. A fordítót nem adja meg.

³⁹ *Zweimal sterben*. Roman von Maurus Jókai. A fordítót nem adja meg. Magyarul könyvalakban 1882-ben jelent csak meg, viszont folytatásokban közölte *A Hon*: 1880. január 1. és június 27. között a „Tegnap”, majd 1881. január 1. és augusztus 17. között „A ma” töltötte meg a feuilletonrovatot. Németül Otto Janke adta ki (Berlin, 1881).

⁴⁰ *Eine Königin. Erzählung von Maurus Jókai*. Einzig autorisirte Uebersetzung von Ludwig Wechsler. Közlés: 1884. 40. számtól. Wechsler Lajos (1861–1912) hírlapíró a *Neues Pester Journal* munkatársa volt, főleg regényeket fordított. Jókaitól 1882-től kezdve mintegy 40 kötetet dolgozott át németre. 1894-ben ugyanilyen címmel Jókai-elbeszéléskötet látott napvilágot fordításában.

⁴¹ *Die Teufelsschanze. Eine Geschichte aus Bulgarien von Maurus Jókai*. Aus dem Ungarischen übertragen von Heinrich Glücksmann. = NIZ. 1887. 52. sz. 818–819, 822–823.

⁴² *Aus der Heimat des Nordens. Von Maurus Jókai*. Preßburg und Leipzig, Verlag Carl Stampfel. = NIZ. 1879. 38. sz. 607.

is alig váratott magára: Budapesten Révainál Silberstein fordította.⁴³ Ugyanilyen gyorsasággal készült el az *Egy játékos, aki nyer*,⁴⁴ majd *A kétszarvú ember* német átültetése is. Utóbbit a lap „egészeiben meglehetősen jónak” ítélte.⁴⁵ A konkrét Jókai-művek bemutatása egy készülő hosszabb költeményre hívta fel a figyelmet, amely várhatóan 1893-ban ölt majd végleges formát. Ennek főhőse Levente, Árpád fejedelem hadviselésben járatos idősebb fia.⁴⁶ A Jókait körülvevő népszerűség és figyelem családjának is kijutott: színésznő feleségéről is írt a lap, illetve közölt róla képet,⁴⁷ lányának pedig egy festményét adta közre reprodukció formájában.

Petőfi esetében a német nyelvű recepció már korábban megkezdődött, s verseinek idegen nyelvű kötetes kiadásai a későbbi évtizedekben is gyarapodtak. A hírlapíró és műfordító Dux Adolf – aki már életében átültette a költő sorait – 1874-ben a legfrissebb illusztrált Petőfi-kötetet ismertette a *Neue Illustrirte Zeitung*-ban, amely az Emich-utód Athenaeum gondozásában jelent meg, s hosszas előkészület⁴⁸ előzte meg. Dux ezt a kiadást a legteljesebb Petőfi-fordításnak nevezi, mivel eddig még publikálatlan verseknek is helyet ad, ugyanakkor a forradalom hevében írt gyengébb alkotások nem nyertek felvételt. A kiadó a szöveggondozást Greguss Ágostra bízta, amit Dux szintén pozitívként értékelt. A 100 ív terjedelmű kötet gazdagon tartalmazott illusztrációkat Lotz Károlytól, Székely Bertalantól, Jankó Jánostól, Keleti Gusztávtól és Greguss Jánostól. A lap próbaként közölte „A magyar nemes” (1845) fordítását.⁴⁹

Egy újabb Petőfi-kötet kiadásáról 1881-ben számolt be a lap, ám jóval mértéktelesebben. Az Aigner Lajosnál megjelenő válogatás, a *Liebesperlen* fordításait maga Aigner (1840–1909), Kolbenheyer Móric (1810–1884), Farkas Miksa (?–1896) és Sponer Andor végezték. A recenzens szerint azonban a fordítók nem érezték az eredeti versekben rejlő mérhetetlen szépséget, a lendületet, a magukkal ragadó hatást, a rímek játékát, a szórend erejét, a Petőfire jellemző hangulatot és életérzést.⁵⁰ E munkánál biztatóbb a *Wolken*, azaz a Hugo Meltzl (1846–1908) Petőfi-átiratait közreadó kötet: „A »Felhők« bizonyos mértékben a költői pesszimizmus evangéliuma, és Meltzlben nagyszerű fordítóra találtak.” Meltzl érdemeinek tudható be „az első autentikus és

⁴³ „Pater Peter”. = NIZ. 1881. 30. sz. 479.

⁴⁴ *Ein Spieler, der gewinnt. Roman von Maurus Jókai*. 2 Bände. Budapest, Gebrüder Révai. 1883. = NIZ. 1883. 28. sz. 446. A német változat is Budapesten jelent meg. A fordítóról nincs tudomásunk. 1882-ben a *Pester Lloyd* közölte folytatásokban (április 9. – október 11.), de nem derül ki, kitől származik a fordítás. Szinnyei-nek és Fazekas Tibornak sincs adata.

⁴⁵ „Der Mann mit den zwei Hörnern”. *Romantische Erzählung von Moriz Jókai*. Einzig ermächtigte Uebersetzung von Ludwig Wechsler. Berlin, 1886. Adolf Reinecke. = NIZ. 1886. 30. sz. 498. Az eredeti 1852-ben jelent meg.

⁴⁶ NIZ. 1892. 4. sz. 75. A „Levente” című drámáról van szó, amely csak 1897-ben készült el.

⁴⁷ *Frau Jókai (Rosa Laborfalvi)*. = NIZ. 1887. 10. sz. 159. – *Dolce far niente. Gemälde von Rosa Jókai*. = NIZ. 1887. 12. sz. 181.

⁴⁸ Ennek a Petőfi-kötetnek az előkészületeit pl. az *Ungarischer Lloyd* már 1870 óta figyelemmel kísérte.

⁴⁹ DUX, Adolf, Dr.: *Eine illustrierte Ausgabe von Petőfi's Gedichten*. = NIZ. 1874. 4. sz. 4.

⁵⁰ „Liebesperlen” von A. Petőfi. Budapest, Ludwig Aigner. = NIZ. 1881. 21. sz. 334.

kimerítő életrajzi vázlat is”, amely eddig ismeretlen forrásokra támaszkodik.⁵¹ Petőfitől versfordításokat is bőven közölt a lap. 1874-ben a „Három szív története” (1845) és az „Italia” (1848) jelent meg.⁵² Az 1880-as években Neugebauer fordításában az „E. R. kisasszony emlékkönyvébe” (1846) olvasható,⁵³ majd Schnitzer Ignácól az 1842-ben keletkezett „A Dunán”, az 1843-as „Befordúltam a konyhára...” és az 1847-es „Sári néni”.⁵⁴ Ugyancsak Schnitzer munkájaként jelent meg az 1845-ben íródott „Jókay Mórhoz” című költemény.⁵⁵ 1885-ben több verset és népdalt közöltek „Aus der ungarischen Lyrik” címmel. Kiss József mellett Petőfi képviseli ebben a válogatásban a magyar lírát Neugebauer fordításában. Tolmácsolásában megjelent a „Pató Pál úr”, a „Nézek, nézek kifelé” és az „Alkony”,⁵⁶ majd évekkal később az „Itt van az ősz, itt van újra”.⁵⁷

Ugyan csak egy alkalommal, de Bartók Lajostól is közölt a lap versfordításokat. Az írás súlyát jelzi, hogy Silberstein Adolftól származtak. A fordító nem hallgatta el, hogy Bartók egy radikális élelaptop is jegyez, de a politikai líra terén nyújtott egyedülálló teljesítménye miatt eltekintett ettől. Silberstein a szerző drámai és lírai érzékét dicsérte: lendületes verseiben Bartók szerinte szinte heinei módon bánik az erotikával és a természetábrázolással. A lapban a „Kárpáti emlékek”, a „Mein Herz...” és a „Das Kossuthlied” fordításait adta közre.⁵⁸ Kisebb versek jelentek még meg gróf Zichy Gézától⁵⁹ és Pongrácz Anna⁶⁰ grófnőtől is. Degré Alajos szintén szerepel egyszer az újságban: az 1853-ban kiadott *Két év egy ügyvéd életéből* című regénye 1874-ben jelent meg folytatásokban, saját fordításában.⁶¹ Ugyancsak több részben közölt a lap egy elbeszélést a kevésbé ismert Schack Bélától (1859–1936).⁶²

A magyar irodalom recenziók formájában is jelen volt a képes újságban. Egy frissen megjelent irodalmi antológia kapcsán a magyar versek fordítási problémái-

⁵¹ „*Wolken*” von Alexander Petöfy [!]. Deutsch von Hugo Meltzl von Lomnitz. Lübeck, Schmidt und Erdmann. = NIZ. 1883. 14. sz. 222.

⁵² *Geschichte dreier Herzen* von Alexander Petöfi. In's Deutsche übertragen von F[erdinand]. G[roß]. – *Italia* (1848). Von Alexander Petöfi. Sturm Albert fordítása. Megjegyzés: A költő nyomtatásban még nem publikált hagyatékából. = NIZ. 1874. 10. sz. 5.

⁵³ *Stammbuchblatt. Aus dem Ungarischen des Alexander Petöfi.* = NIZ. 1880. 23. sz. 359. – Ezúton köszönöm Fried István szíves útmutatását némely cím fordításához.

⁵⁴ *Gedichte von Alexander Petöfi.* Aus dem Ungarischen übersetzt von I. Schnitzer. = NIZ. 1883. 6. sz. 87. Megjegyzésként hozzáfűzi a szerkesztőség, hogy Schnitzer tolmácsolásában érzik a leghitelesebbnek a Petőfi-verseket; neve kül- és belföldön egyaránt már régóta ismertté vált a *János vitéz* fordítása révén.

⁵⁵ *An Moriz Jókai.* Von Alex. Petöfi. (1845). = NIZ. 1884. 8. sz. 115.

⁵⁶ *Aus der ungarischen Lyrik.* = NIZ. 1885. 15. sz. 227.

⁵⁷ *Der Herbst ist da!* Nach Petöfi von Ladislaus Neugebauer. = NIZ. 1888. 6. sz. 147.

⁵⁸ SILBERSTEIN, Adolf, Dr.: *Ungarische Lyriker.* = NIZ. 1883. 44. sz. 698. *Karpathen-Lieder* címmel néhány évvel később kötet jelent meg (Bp.: Franklin, Wien: Szelinski, 1886).

⁵⁹ *Jäger's Rache.* Aus dem Ungarischen des Grafen Géza Zichy. = NIZ. 1882. 16. sz. 246–247.

⁶⁰ *Mittag.* = NIZ. 1888. 35. sz. 791; *An...* = NIZ. 1888. 39. sz. 875.

⁶¹ *Zwei Jahre aus dem Leben eines Advokaten.* Aus dem Ungarischen von Alois Degré.

⁶² *Bálint. Eine Geschichte aus Ungarn.* Von Béla Schack. 1886. 46. számától folytatásban.

ról, a jó fordítói alkatról, továbbá a válogatás nehézségeiről értekezett egy névtelen bíráló.⁶³ Az ítézés szerint Gustav Steinacker (1809–1877) átköltései nem adják vissza a magyar vers metrikai sajátosságait. Kifogásolta továbbá, hogy nagyon nagy a távolság a fordítások és az eredeti művek között, sőt a szemelvényeket sem tartotta elfogadhatónak. Példaként a Kazinczytól kiválasztott műveket említi: Steinacker egy Arisztophanész-részlet Kazinczy által görögből magyarra történő átdolgozását, valamint a költő egy szonettjét és egy jelentéktelen epigrammáját tolmácsolta, illetve válogatta be az antológiába. Ennél is lesújtóbban írt egy „d-r” szignóval ellátott rövid hír szerzője íjf. Ábrányi Kornél *A leláncolt Prometheuszok* című, németül megjelent könyvéről: jelentéktelennek, ízléstelennek és unalmasnak nevezte a művet, melyet véleménye szerint az iskolás színvonalú fordítás még élvezhetetlenebbé tett, „hatékony altatóként” azonban jó szolgálatot tehet.⁶⁴ 1891-ben beszámolt a lap a legfrissebb és jónak tartott Madách-tolmácsolásról is: *Az ember tragédiája* Eugen Plauer fordításában „hüen adja vissza az eredeti mű sajátosságát és drámai erejét”.⁶⁵

HEDVIG UJVÁRI

Die Verortung und Bedeutung der *Neuen Illustrirten Zeitung* in der Geschichte des ungarländischen deutschsprachigen Pressewesens

Auf Grund einer Ankündigung im Beiblatt des *Pester Lloyd*, in der *Ungarischen Illustrirten Zeitung*, war es anzunehmen, dass die als Fortsetzung des Beiblattes angekündigte *Neue Illustrirte Zeitung* eindeutig der deutschsprachigen Presselandschaft Ungarns einzuordnen sei. Nach gründlichem Studium der Jahrgänge hat sich diese Hypothese nicht bestätigt. Obwohl es seitens der Journalisten Überlappungen mit Akteuren der Pester Presse gibt, handelt es sich dabei um ein in Wien redigiertes Blatt, das später von einer anderen Zeitschrift, der Stuttgarter *Ueber Land und Meer* einverleibt wurde. Die Einsichtnahme in das Organ war aber nichtsdestotrotz aufschlussreich: Es ergaben sich sämtliche Funde, vor allem in Form von Übersetzungen, die hinsichtlich der Rezeption der ungarischen Literatur von Bedeutung sind. An erster Stelle stehen selbstverständlich die Namen literarischer Zugpferde wie Petöfi oder Jókai, aber auch auf Werke von bereits aus heutiger Sicht der Vergessenheit anheim gefallenen Autoren wurde Bezug genommen.

⁶³ *Ungarische Lyriker [von Alexander Kisfaludy bis auf die neueste Zeit. Übersetzt von Gustav Steinacker. Leipzig, 1875.]* = NIZ. 1876. 9. sz. 143. Steinacker Gusztáv evangélikus lelkészként tevékenykedett, emellett sokat fordított németre Kisfaludytól és Jósikától.

⁶⁴ „*Die gefesselten Prometheusse.*” Von Kákai Aranyos II. Wien, Moriz Perles. = NIZ. 1881. 31. sz. 494.

⁶⁵ NIZ. 1892. 8. sz. 155.

SOMORJAI SZABOLCS

Mérlegek és részvények – a Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda működésének első negyven éve*

A Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda az egyik vezető magyar könyvkiadóként hosszú évtizedeken át meghatározó szerepet játszott a dualizmus és az első világháború utáni Magyarország kulturális életében. A meghatározó szerep mögött ott húzódott egy összetett finansiális háttér is, amelynek a vizsgálatával eddig nem foglalkoztak érdemben, így egyáltalán nem tűnik érdektelennek megvizsgálni a részvénytársaság fennállásának első időszakában keletkezett zárszámadások és jegyzőkönyvek alapján a társulat pénzügyi helyzetét és annak változásait. Az alábbiakban az 1874–1914 közötti időszakra fókuszálva vizsgálom a pénzügyi mutatókat, remélve, hogy a négy évtizedet egyben szemlélve sikerül a cég működéséről a fent említett ritkábban használt források alapján érdemi információkhoz jutni.¹

Legelőször érdemes nagy vonalakban áttekinteni, hogyan alakult a Franklin-Társulat részvénytársaság pénzügyi története. A társulat 1873. február 17-én tartotta alakuló ülését, miután Heckenast Gusztávtól megvásárolták könyvkiadó cégét.² 4000 darab 200 forintos részvényt bocsátottak ki, s ezeket az alapítók vették meg.³ Az 1877–1878-as mérleg szerint a részvények névértéke már nem 800 000, hanem csak 600 000 forint volt; az 1877-i közgyűlés határozata értelmében ugyanis a részvényeket

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Res libraria Hungariae Kutatócsoportja 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelyének kutatási programja keretében készült el.

¹ Budapest Főváros Levéltára, Cégbírósági anyag, Társas cégek Okmánytár 4. Az anyag nem teljes, bizonyos évek hiányoznak, de a főbb vonalak ettől függetlenül megrajzolhatók. A kutatás korszakhatára a 2011 novemberében az Országos Széchényi Könyvtárban megnyitott „Vállalkozás, kultúra, polgárosodás. Heckenast Gusztáv születésének 200. évfordulójára rendezett emlékkiállítás” igényeihez igazodott. Itt szeretnék köszönetet mondani Lipták Dorottyának és Bódy-Márkus Rozáliának a Franklinnal kapcsolatos segítségükért.

² Az adásvételre, illetve Heckenast cégének korábbi működésére l. LIPTÁK Dorottya: *Kihívások és vonzások. Heckenast könyves vállalkozásainak története és pályáive az egyéni vállalatától a részvénytársaságig*. In: *A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó*. Szerk.: LIPTÁK Dorottya. 43–100. Budapest–Eger, 2012. Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola.

³ RÉVAY József–SCHÖPFLIN Aladár: *Egy magyar könyvkiadó regénye*. Bp. É. n. Franklin Társulat, 68.

lebélyegezték, és értéküket darabonként 150 forintra leszállították.⁴ 1895-ben újabb 800 részvényt bocsátottak ki, hogy a Mehner-féle rivális kiadóvállalatot meg tudják vásárolni.⁵ Az 1899–1900-as pénzügyi évben a 720 000-es részvénytőke 1 440 000-es értékre nőtt. Ez azonban, mivel semmilyen kibocsátás nem történt, pusztán csak azt jelenti, hogy az addigi forintelszámolás helyett átálltak koronára az 1892-es valuta-reform, illetve az 1900. január 1-jén hatályba lépő koronában való kötelező számítás hatására, így egy részvény ára 300 koronában lett meghatározva.⁶ 1902–1903-ban megint részvénykibocsátásra került sor, 300 darabbal növekedett a társulat részvényeinek száma. Ennek az emelésnek a háttérében Melczer Károly részletüzletének 1902-es megvásárlása, illetve az egy évvel korábban megvett Werbőczy-nyomda kapcsán felmerült plusz kiadások állhattak.⁷ A 300 darabos kibocsátás azonban nem bizonyult elegendőnek: 1903–1904-ben újra megemelték az alaptőkét, 3040 részvennyel. A társulat eddig az időpontig tehát összesen 8140 részvényt bocsátott ki. Ezen óriási, a korábbi mennyiség 59%-ára rúgó kibocsátás jelentette a fedezetét a Franklin addigi legnagyobb beruházásának: 1904-ben megvásárolták a Wodianer-féle (korábban Lampel) könyvkereskedést 1 650 000 koronáért.⁸ 1906–1907-ben is újabb részvényeket adtak ki, ezúttal 2035 darabot, és ezzel a háború előtti utolsó kibocsátással összesen 3 052 500 korona értékében birtokoltak a részvényesek 10 175 darab Franklin-papírt. E rövid áttekintés után már meg lehet kísérelni részletesebben

⁴ A cég értéke valamilyen oknál fogva csökkent, erre reagálhattak a leszállítással. Ezt erősíti meg az osztalék értékének változása is: az 1874-es 17,5 forintról 8-ra csökkent. A pontos okokat homály feddi, de talán némiképp közelebb vihet a válaszhoz a Mihók-féle (*Magyar Compass – Pénzügyi Évkönyv* (Szerk.: MIHÓK Sándor. Bp. 1878. 341. A továbbiakban: *Mihók-féle Compass.*) értékelése: „E körülmény [az eredmények javulása – S. Sz.] mindenesetre a viszonyok javulásáról tanuskodik [sic!], de az iparpapírok [sic!] szokásos kamatozásának még sem eléggé megfelelő. Az alapszabályok értelmében tett leírások [sic!] a tiszta nyereményt ez idén is jelentékenyen apasztották, és a kiadói üzletben megjelent nagyobb irodalmi művek kelendősege még ma sem érte el ama fokot, mely a jogos várakozásnak megfelelő lehetne. Ama legyőzhetetlennek látszó kedvetlenség, melylyel ugynevezett [sic!] magasabb és vagyonosabb osztályok a könyvvásárlás iránt viseltetnek, még nagyban fönnáll – és e téren még mindig csak a kevésbé tehetős osztályokban, mint lelkészek, tanítók, gazdatisztek stb. köreiből találja a vállalat egyedüli fogyasztóit.” Vagyis a kezdeti lelkesedés és beruházás minden bizonnyal túlméretezettre sikeredett, kénytelenek voltak racionalizálni a vállalatot, akár a részvények névértékének csökkentése árán is. Egy másik bizonyíték erre, hogy a Franklin első pár évéből nincs adatunk a részvények aktuális árfolyamáról, de 1881-ből már igen. Akkor 148 forinton állt a piaci érték, ami kevesebb, mint a lebélyezett névérték, és jóval kevesebb, mint a legelső kibocsátás névértéke. Ugyanakkor a Franklin indulása nem a legjobb időzítéssel zajlott: az 1873-as válság a könyvpiacra is érezte hatását, a fogyasztás visszaesett, és ez az éppen megalakuló Franklint is érintette.

⁵ M. BARANYI Dóra: *A Franklin Nyomda százéves története*. Bp. 1973. Franklin Nyomda, 47; RÉVAY–SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 81; OSZK Kézirattár, Fond 2/1105 215.

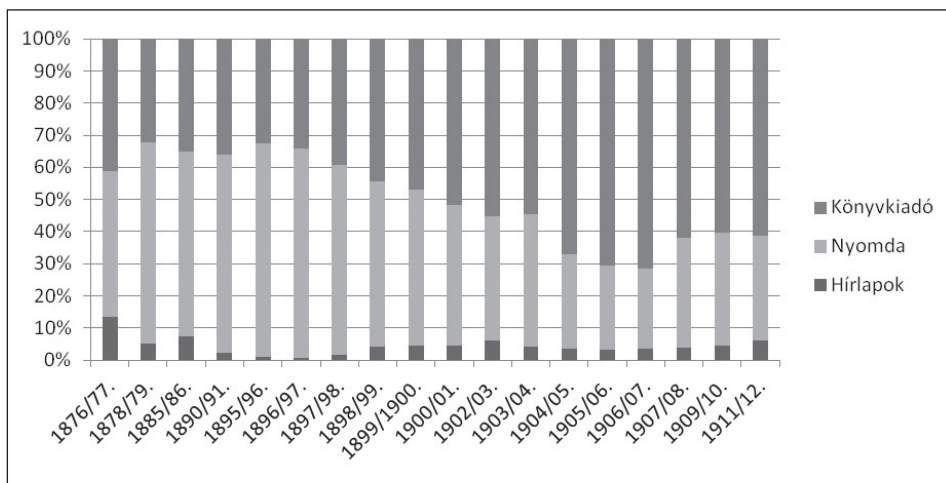
⁶ Ahogyan a többi rubrika értékei is nagyjából megduplázódtak – igaz, a leírásban még forintot használnak. 1899: XXXVI. tc.

⁷ M. BARANYI: *i. m.* (5. jegyzet) 51; RÉVAY–SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 85.

⁸ RÉVAY–SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 85; OSZK Kézirattár, Fond 2/1853 922.

körüljárni a részvénytársaság jövedelmeit és tőkeviszonyait, az osztalékok, majd a részvények és részvényesek kérdését.

A cég jövedelemmegoszlásáról képet alkothatunk a mérlegekből, legalábbis ami az adózás előtti jövedelmek arányait illeti (1. ábra). A legfontosabb és legnagyobb tételeket a könyvkiadás, a nyomdaüzem és a hírlapok jelentették. 1876–1877-ben a könyvkiadó 43 293, a hírlapok 14 046, a nyomda pedig 47 639 forint jövedelmet hozott. Az 1911–1912-es üzleti évben ugyanezek az értékek a következőképpen változtak: a könyvkiadó 501 683 (250 841,5 forint), a hírlapok 50 456 (25 228), végül a nyomda 265 762 korona (132 881 forint) jövedelmet jelentett. Már ezekből a számokból is kiolvasható, hogy ebben az időszakban a társulat ágazatainak súlya jelentősen változott, de az arányok változásának vizsgálata ennél megbízhatóbban képes megmutatni az egyes ágazatok közötti hangsúlyeltolódás folyamatát.⁹

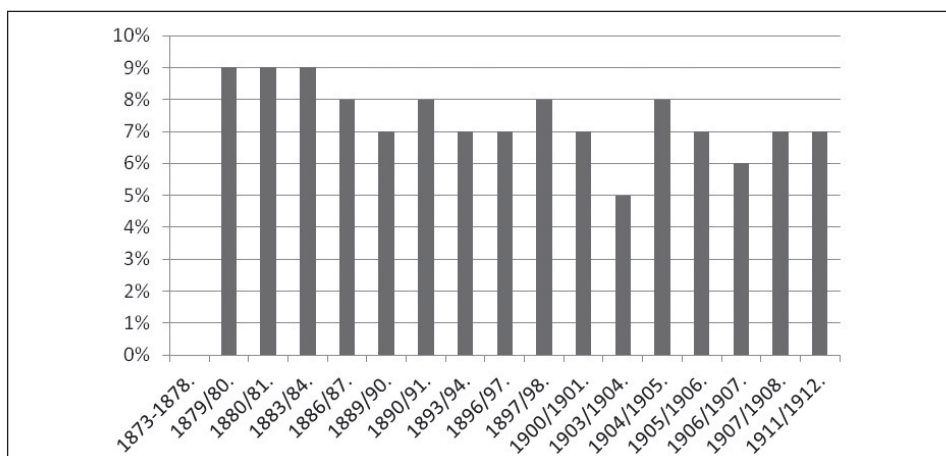
1. ábra: A Franklin-Társulat adózás előtti jövedelmeinek megoszlása

Az 1876–1877-es évben a nyomdaüzem és a könyvkiadó majdnem egyforma részesedéssel (45,5 és 41%) bírt, de önmagában nézve a hírlapkiadás is jelentős tétel volt a maga valamivel több mint 13%-os arányával. Az évek során azonban a nyomda egyre nagyobb százalékkal képviseltette magát, egyértelműen a cég húzóágazatává vált: az 1895–1897-es üzleti években a részesedése elérte a 66%-ot is. Ezután viszont megfordult a trend, és a könyvkiadó fokozatosan átvette a vezetést: az 1906–1907-es évben 71%-át adta a három ágazatból befolyó bruttó jövedelemnek. Ennek oka a Mehner-kiadóvállalat (1895) és később a Wodianer-féle könyvkereskedés (1904) megszerzése volt; a vásárlásokkal a könyvkiadás került erőteljesebb pozícióba. Jól

⁹ Csak a felsorolt három jövedelemforrással számoltam: a Franklin nyereségszámláján feltüntetett egyéb tételek (mint pl. a betűöntöde különböző bevételei, értékpapírok, kétes követelések) az összes, adózás előtti jövedelemnek az egész időszakot tekintve körülbelül 3–7%-át adták.

látszik, hogy a Werbőczy-nyomda felvásárlása (1901) sem tudta ezt az irányt különösebben módosítani, csupán néhány évre lelassította a változást. A könyvkiadás elsősége a vizsgált időszak végéig megmaradt, bizonyítva, hogy a Franklin fő tevékenységi köre működésének ezen negyven esztendősi időszaka alatt a nyomdászatról a könyvkiadásra helyeződött át.

Ha meg akarjuk tudni, mennyire működött eredményesen a Franklin, megvizsgálhatjuk az „éves tiszta nyereség” tételt. Ezt végignézve szinte folyamatos emelkedést tapasztalhatunk. Pusztán három üzleti évet bemutatva, a társulat eredménye a következőképpen alakult: 1879–1880-ban 57 835 forint, 1898–1899-ben 94 826 forint, 1911–1912-ben 434 134 korona (217 067 forint). Két alkalommal mutatható ki számottevő visszaesés: az 1887–1888-as évben 66 124 forintra esett a megelőző év 73 525 forintjáról – feltehetően az 1887. április 9-i tűzeset miatt, amelyben a társulat épületének tetőzete és a padláson tárolt könyvkészlet is megsemmisült.¹⁰ A másik visszaesés hat évvel később, az 1893–1894-es üzleti évben következett be, amikor a tiszta nyereség 66 254 forintra csökkent az előző évi 73 354 forintról. Ennek a recesszióknak az okát talán abban találhatjuk meg, hogy épp ekkor kezdett a könyvkiadó részleg növekedni és egyre dominánsabbá válni, és talán a belső átstrukturálás miatt romlott ideiglenesen a nyereség. Vagy éppen a romló adatok vezettek odáig, hogy a cég nagyobb energiákkal forduljon a könyvkiadás felé, és ennek egy lépése volt a következő időszakban a Mehner-kiadó felvásárlása. Ugyanakkor belső okok mellett akár valamilyen nagyobb külső, nemzetgazdasági okra is utalhat a visszaesés, például az arany ázsiójának 1892–1893-as kivételesen magas értékére.¹¹

2. ábra: A Franklin-Társulat jövédelmzősége

¹⁰ M. BARANYI: *i. m.* (5. jegyzet) 46; RÉVAY–SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 72; a Mihók-féle Compass az 1887-es tűz kárértékét egészen pontosan 4243 forintra becsülte. Vö. *Mihók-féle Compass i. m.* (4. jegyzet) 1888. 443.

¹¹ JANKOVICH Béla: *Az aranyagio és áralakulás*. Bp. 1896. 10. Pesti Könyvnyomda

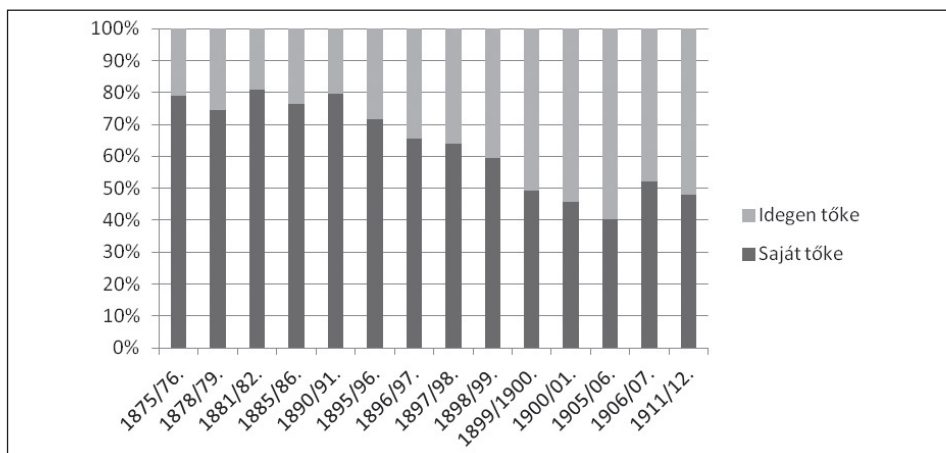
A nyereség könnyen kiolvasható a mérlegekből, de ha a vállalat működésének a megtérülését is szeretnék feltérképezni, a pénzügyi nyereségességet vagy jövedelmezőséget kell kiszámolnunk, azaz a nyereség és a saját tőke¹² hányadosát. Az első évekről nincs adatunk, csak 1879-től (2. ábra). Első pillantásra is látszik, hogy a közel négy évtized alatt túlzottan nagy kilengések nincsenek egyik irányban sem. A Franklin stabil rentabilitással bírt. A kezdeti 9%-os érték a 80-as évekre 7-8%-ra állt be, bár voltak kisebb elmozdulások (pl. a 90-es évek közepén feltűnő, hogy pár évig tartósan 7% körüli értéket mutatott, majd újra visszatért a 8%-ra, később megint beállt 7%-ra). Az 1903–1904-es üzleti évben volt egy szokatlanul nagy zuhanás 5%-ra, ez azonban könnyen megmagyarázható az abban az évben lezajlott nagyarányú részvénykibocsátással, amely révén sikerült megvásárolniuk a Wodianer-féle könyvkereskedést (a kibocsátás következtében a saját tőke állománya megugrott, így a nyereséghányados kevésbé mutatott kedvező képet). A Franklin jövedelmezősége nem érte el a nagy iparvállalatok szintjét, például a legjobbban működő pesti malom-részvénytársaságok nyereségessége az 1870-es években megközelíthette a 30%-ot is.¹³ Sokkal inkább viszonylagos stabilitása, kiszámíthatósága lehetett vonzó, mert a már emlegetett malmok ugyan magas jövedelmezőségi mutatóval bírtak kezdetben, de az első világháború előtti időszakra ezen értékeik a legjobb esetben is 12%-ra zuhantak vissza, az átlagos érték pedig mindössze 4-5% körül mozgott. Ehhez képest a Franklin a részvényesek szemében maga lehetett az állandóság szimbóluma.

A cég eladósodottságáról és finanszírozásáról adhat képet a saját tőke és az idegen tőke¹⁴ arányának a vizsgálata, vagy más néven a tőkeáttétel (3. ábra). A kezdeti években egyértelmű volt a saját tőke dominanciája (majdnem 80%), és ez az állapot – kisebb-nagyobb ingadozásokkal, például egy, a Magyar Általános Hitelbanktól kapott kölcsön miatt megnövekedett idegentőke-állomány miatt 1878–1879-ben – eltartott az 1895–1896-os üzleti évig. Onnantól kezdve az idegen tőke (elfogadványok és hitelezők) egyre erőteljesebben vett részt a finanszírozásban, és 1905–1906-ra 60%-ot ért el, hogy aztán egy nagyjából fele-fele helyzetre álljon be az 1910-es évek elejére. Magyarán a társulat finanszírozása végig jónak mondható, annak ellenére, hogy a saját és az idegen tőke aránya jelentősen megváltozott a négy évtized alatt, ami a cég egyre nagyobb növekedésével párhuzamosan szemlélve nem is olyan meglepő.

¹² Saját tőkének számoltam a részvénytőkét, a különböző tartaléktételeket és a „nyereség” tételt.

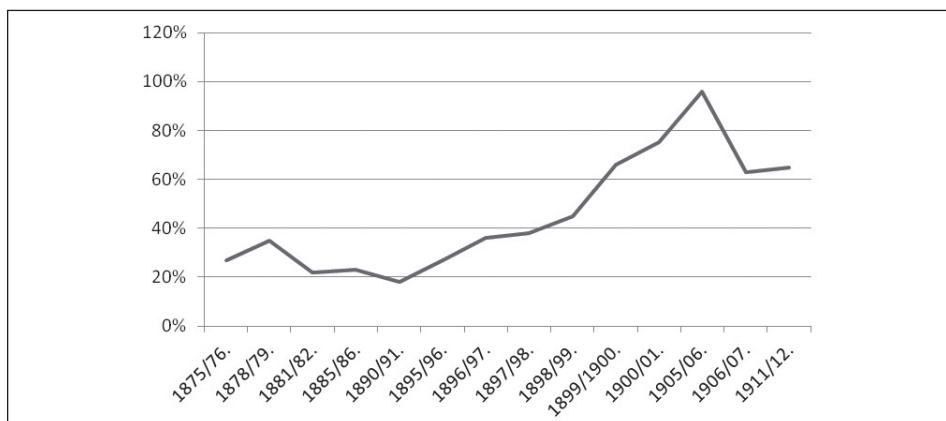
¹³ KLEMENT Judit: *A 19. századi budapesti gőzmalmok üzleti eredményei a mérlegek alapján*. In: *A felhalmozás míve – Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Szerk.: HALMOS Károly, KLEMENT Judit, POGÁNY Ágnes, TOMKA Béla. Bp. 2009. Századvég Kiadó, 389. A malomipar nyereségessége az 1870-es évtizedben a csúcst jelentette a magyarországi vállalkozások teljesítményeit nézve, de ezzel az értékkel összevetve a Franklin is elhelyezhető a korabeli palettán.

¹⁴ Az idegen tőke az elfogadványok, a hitelezői és a folyószámlai kölcsönök összegéből tevődött össze.

3. ábra: A Franklin-Társulat saját tőke : idegen tőke arányának változása

Hasonló eredményre jutunk, ha nem a megoszlási arányt, hanem a tőkeáttételi mutatót vesszük, vagyis az idegen tőkét elosztjuk a saját tőkével: így az idegen tőke jelentőségéről kapunk képet. A csúcspont megint csak az 1905–1906-os üzleti év: ekkora válik különösen hangsúlyossá az idegen tőke szerepe a cég életében, érthető módon épp a legnagyobb vásárlás után (Wodianer-féle könyvkereskedés). Feltehetően ezt a kiugró értéket próbálták újabb részvények kibocsátásával ellensúlyozni, ami megint csak a saját tőke súlyát erősítette, ahogyan azt látjuk is az 1906–1907-es üzleti évtől kezdve.

4. ábra: A Franklin-Társulat tőkeáttétele százalékos értékben

A társaság elemzése után vegyük szemügyre a részvényeket és azok tulajdonosait is. A részvények után fizetett osztalékok a következőképpen alakultak: 1874-ben 17,5 forintot fizettek szelvényenként, ami 8%-os arány a névértékhez képest. 1878-ban 8 forintra csökkent a kifizetett osztalék (a névérték 5,3%-a), hogy aztán fokozatos

emelkedéssel 1885-re beálljon 13,5-re (a névérték 9%-a). 1891-től szelvényenként már 15 forintot fizettek, és bár ez az érték 1894–1896 között újra leesett 13,5 forintra, 1898-tól tartósan 16 forintra állt be. Csak 1912-től emelték meg 18 forintra (természetesen ekkor már koronában megadva, azaz 36-ot számolva), ez pedig a névérték 12%-a. Összehasonlításképpen az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság 1888-ban 33 forintot, 1894-ben 20 forintot (a névérték 20%-a) fizetett részvényenként. A Franklin papírai tehát nem fizettek olyan jól, mint a nagy riválisé, és épp csak többet, mint amennyit a szerényebb eredményekkel és nyereséggel rendelkező Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság papírai (a Pallas-nál 1892-ben 15 forintot [7,5%], 1894-ben 12-t [6%] fizetett egy-egy részvény).¹⁵

Egy másik mutatószám, a cég részvényeinek árfolyama is növekedést tükröz az évek során; csak néhány példával illusztrálva: az 1881-es árfolyam, ahogy már említettem, 148 Ft volt, 1885-ben 193 Ft, 1890-ben 225 Ft, 1892-ben 283 Ft, 1895-ben 275, 1900-ban 540 korona (270 forint), 1904-ben 485 korona (242,5 forint), 1910-ben 603 korona (301,5).¹⁶

Mit lehet megállapítani a részvényesekről? Nyilván érdekes lenne tudni, hogy az alapítók között hogyan oszlottak meg a részvények, ez azonban a jegyzőkönyvekből nem derül ki: 1887-ig a közgyűlések jegyzőkönyvei ugyanis csak a résztvevők nevét közölték, illetve az összesen letett részvények számát, azt viszont nem, hogy ki mennyi részvénnel képviseltette magát (vagyis mennyi részvényt tett le a közgyűlést megelőzően).¹⁷ 1887-ben azonban még voltak szép számmal, akik az első közgyűlés óta aktív részvényesek voltak, így meg lehet próbálni egy pillanatképet készíteni róluk, amit némi fenntartással és óvatossággal vissza lehet vetíteni a 13 évvel korábbi időszakra. 1887-ben Ballagi Mór 86 részvényt tett le, Hunfalvy János 10-et, Nagy Miklós 10-et, Takács Lajos 10-et, Brüll Ignác 20-at.¹⁸ Ezek a számok természetesen nem feltétlenül azt jelentik, hogy ennyi részvényt birtokoltak összesen. Biztosan csak azt mondhatjuk, hogy ennyit tettek letétbe a közgyűlés előtt, és ezek alapján kaptak szavazatokat (az 1876–1877-es pénzügyi évtől már 10 részvény ért egy szavazatot). Az arányokat elnézve azonban elgondolkodtató, hogy bár Révay és Schöpflin szerint az eredeti 4000 részvényt az alapítók vásárolták meg,¹⁹ az 1887-es közgyűlésen a még aktív alapítók vajmi kevés részvényt tettek le. Vajon kinek a birtokában lehetett a többi? Az első közgyűlésen 1509 részvényt tettek le, 2491 tehát nem

¹⁵ Az Athenaeum alaptőkéje 1890-ben 240 000 forint volt: 2400 darab részvényben, darabonként 100 forintos névértékkel. A Pallasnak ugyanekkor 400 000 forintos alaptőkét biztosított 2000 darab 200 forintos névértékű részvény.

¹⁶ A *Mihók-féle Compass i. m.* (4. jegyzet) és a *Magyar pénzügyi compass* (Szerk.: KORMOS Gyula. Bp.) vonatkozó kötetei.

¹⁷ A letett részvények száma alapján jogosult szavazásra az adott részvénytulajdonos a közgyűlés folyamán. A birtokolt, illetve letett részvények közti különbség azért érdekes, mert nem feltétlenül tette le minden részvényét a részvényes, hiszen ezen a módon lehetősége nyílt hosszabb távú taktikázásra is.

¹⁸ Heckenast Gusztáv, bár az alapítók között ott szerepel a neve, a későbbi közgyűléseken már nem vett részt.

¹⁹ RÉVAY–SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 68.

szerepelt. 1879-ben 2915 részvényt tettek le, és 26 részvényes jelent meg.²⁰ Mivel ebből az évből még nincs pontos levezetés arról, ki mennyi részvényt tett le, csak az arányokat vizsgálhatjuk: a letett részvények 72,9%-os aránya az összes részvényhez képest nemcsak kiugróan magas érték, hanem a legmagasabb a Franklin 1914-ig terjedő történelmében. Megint csak az 1887-es, illetve későbbi jegyzőkönyvekhez lehet fordulni segítségért: a fentiekén kívül Arany László 10 részvényt, Jurány Vilmos 50-et, Heinrich Gusztáv 10-et, Kautz Gyula 10-et, Kempeszky Mihály 20-at, Frank Antal (aki ebben az időben a Hitelbank meghatalmazottja volt a közgyűléseken) 150-et, Rubner Károly 100-at (bár ő csak 1894-től járt rendszeresen a közgyűlésekre), Dániel Nándor 20-at, Beer Arnold 20-at, és még sorolhatnánk. A részvények tehát (és újra hangsúlyozom, csak a letett részvények alapján) alapvetően kis tételekben oszlottak meg a részvényesek között, a 150 részvény már nagy mennyiségnek számított; egyetlen kivétel a Magyar Általános Hitelbank.

Mielőtt a bankot is szemügyre vennénk, nézzük meg a személyeket, illetve birtokosokat is. Érdeemes a nagyrészvényeseket figyelemmel kísérni, hogyan változott, ha változott egyáltalán az általuk birtokolt részvények száma.²¹ Átlagosan 20 fő képviseltette magát a közgyűléseken, legkevesebben 1914-ben (11 fő). Szinte minden gyűlésen megjelent Gyulai Pál, Pallavicini Ede őrgróf, illetve a Magyar Általános Hitelbank, igaz, hogy ez utóbbi képviselője sokszor változott: előbb Frank Emil, majd 1894-től Pallavicini Ede őrgróf (aki az 1900-as években már a bank alelnöke is volt), 1900-tól Wickenburg Márk gróf, 1904-től Kornfeld Zsigmond, egy rövid időre megint Pallavicini, végül Teichman Ernő Rezső tette le a Hitelbank részvényeit. Gyulai nem tartozott a nagy részvénybirtokosok közé: minden alkalommal 10 részvénnyel, azaz 1 szavazattal rendelkezett. Pallavicini 1894-ben 100 saját részvénnyel, 1895-ben 110-zel tűnik fel, de 1906-tól már csak 60-at tett le, 1912-ben 35-öt, tehát 1914-es halálig feltehetően fokozatosan kivonult a Franklinból. Wodianer Artúr 1904-ben tűnt fel a részvényesek között, 1010 darabbal. Ez a már többször említett Wodianer-féle könyvkereskedés 1904-es felvásárlásához kötődött: a vételár egy részét az újonnan kibocsátott 3040 darab részvényből fedezték,²² így kapott Wodianer is 1000 részvényt.²³ 1910-ben már csak 777-et tett le, és a következő években, ha kis mértékben is, tovább csökkentetett részvényei száma. A legnagyobb részvénybirtokos minden kétséget kizáróan

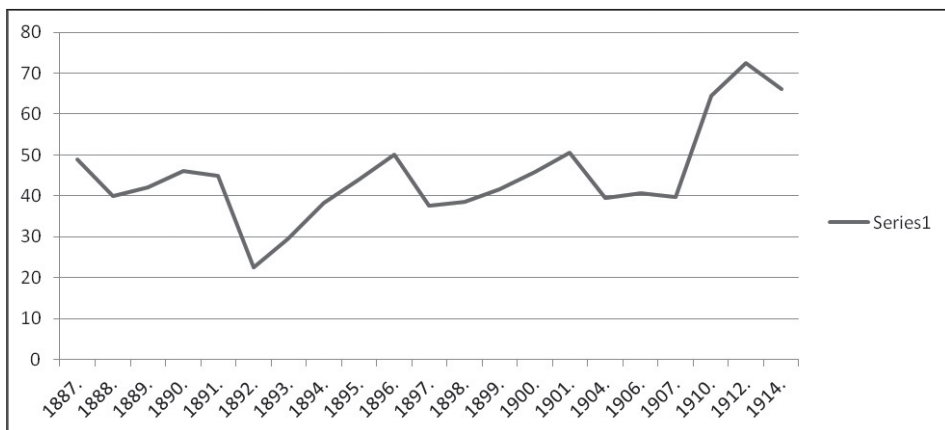
²⁰ Sajnos az 1879-es tavaszi rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve nem szerepelt a levéltári anyagban.

²¹ KÖVÉR György: *A részvényesek névjegyzéke mint társadalomtörténeti forrás*. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom*. 2. Szerk.: ERDMANN Gyula. Gyula, 1989. Békés Megyei Levéltár, 118–125.

²² Ebből 2034-et a Hitelbank jegyzett, l. GÁRDONYI Albert: *A Franklin Társulat története*. Budapest Főváros Levéltára, XIV. 189. 70.

²³ RÉVAY-SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 85: 3000 újonnan kibocsátott részvényről írnak, de a mérlegekben 3040 szerepel. Ugyanakkor Wodianer Artúr egyik, a Magyar Általános Hitelbankhoz írott 1904-es levelében 1000 darab Franklin-részvényét rábízta a bankra egészen 1906. december 31-ig, az adásvételi szerződés alapján ugyanis csak ezen utóbbi dátum után adhatja majd tovább a részvényeket. Ennek alapján Wodianer tényleg csak 1000 darabot kapott. A 10 darab plusz Wodianer-részvény talán külön vásárlásból származhatott. OSZK Kézirattár, Fond 2/1853 922.

a Magyar Általános Hitelbank volt, és a legszámottevőbben is annak részvény-paketkje bővült (l. 5. ábra).

5. ábra: A Magyar Általános Hitelbank letett részvényeinek százalékos értéke a többi letett részvényhez képest

Kövér György megállapítása szerint 15-20%-nyi részvény birtoklása egy cég esetében elegendő volt a többség megszerzéséhez.²⁴ A grafikonból kitetszik, hogy a Hitelbank ezt az arányt mindig gond nélkül elérte. A Kormos- és a Mihók-féle Compass is felsorolja a Hitelbank érdekkörébe tartozó vállalkozások listájában a Franklin-Társulatot; látható, hogy nem ok nélkül. A Hitelbank részvénytárcájának méretét még csak meg sem közelítette a második helyezett Wodianer által birtokolt részvények száma, a többiek pedig, mint azt fentebb már láttuk, végképp nem tudtak versenyre kelni vele. Ha nem a letett részvényeket nézzük, hanem az összes részvényhez viszonyítjuk, akkor is azt látjuk, hogy a hitelbank részvénypozíciói az 1880-as évektől egyértelműen erősek voltak: 1887-ben a 4000 részvényből 508 biztosan a banké volt (12,7%), 1891-ben 674 a 4000-ból (16,85%), 1901-ben 1020 a 4800-ból (21,25%), 1907-ben 1800 a 10 175-ből (17,7%), 1912-ben 3782 a 10 175-ből (37,1%).

Emellett a részvényesek közül többen is egyértelműen a bankhoz kötődtek. Kornfeld Zsigmond előbb mint a Hitelbank képviselője jelent meg, majd 1907-ből van róla adatunk, hogy letett 60 saját részvényt is a közgyűlésen. Ullman Adolf báró (aki a Hitelbank igazgatóságának is tagja volt, később elnöke is lett) egyetlen közgyűlésre sem ment el, de Stettner Lászlón, illetve Pallavicinin keresztül részvényeivel mégis megjelent, 1910-ben 50 darabbal. Kochmeister Frigyes báró szintén csak képviselőjén keresztül jelent meg a részvényeivel a közgyűlésen (pl. 1901-ben); ő a Hitelbank igazgatótanácsának volt a tagja. Stettner maga is több pozíciót betöltött

²⁴ KÖVÉR: *i. m.* (21. jegyzet) 120.

az évek során a bank hierarchiájában, még az ügyvezető igazgatóit is elérte. Rubner László, aki főkönyvelő volt a Hitelbanknál, 50 részvényt tett le 1896-ban.

Mint látható, a valamilyen formában a Hitelbankhoz kötődő személyek saját részvényeket csak igen kis mennyiségben birtokoltak (vagy legalábbis kis mennyiségben tettek le a közgyűléseken); a jelentős tényező az általuk képviselt banki részvénytartás volt. A jelentős számú banki képviselő meglete jól illeszkedik a szakirodalom információelméleti megközelítésébe. Az ún. információasszimetriát (amikor az adósnak pontosabb információi vannak a hitelintézetéről, mint annak róla) ily módon, vagyis a bank képviselőinek a részvényesek közé való beültetésével lehet kiküszöbölni. Ugyanakkor ez a másik oldal számára is lehet elvárt szempont, hiszen ha a cégnek jól megy, akkor a hitelintézet első kézből értesül a pozitív eredményekről, és akár kedvezőbb feltételeket is nyújthat a biztos partnernek.²⁵ A személyes kapcsolatok fontossága és ezáltal a jobb ellenőrizhetőség tehát a Franklin és a Hitelbank együttműködésében is kitapintható.

Érdeemes egy kicsit körbenézni a Hitelbank üzleti papírjai között is. Ha betekintünk a bank értékpapírtárcájába, láthatóvá válik, hogy a Franklin-Társulat ugyan semmiképpen nem a legjelentősebb, de a legstabilabb befektetése volt a banknak, legalábbis az iparvállalatok kategóriában (a közlekedési vállalatok általában nagyobb pakettekkel képviseltetik magukat a Hitelbank tárcájában).²⁶ A bank már 1873-ban, tehát a Franklin alapításakor vásárolt a részvényekből, és a korszak végéig tartott is a portfóliójában belőlük.²⁷ Olyan cégek, mint a Fegyver- és Gépgyár, a Szolnoki Hungária Gőzmalom, a Brassói Cellulose-gyár, a Fiumei Első Magyar Rizshántoló és Rizskeményítő Gyár, a Szegedi Légszeszgyár vagy a Ganz mellett a Franklin az állandóságot képviseli, méghozzá nem is az utolsók között. 1873-ban például az öt legjelentősebb iparvállalat közül a második helyen állt a Franklin, ami a részvényekbe fektetett pénzt illeti. 1881-ben ugyanezt vizsgálva nyolcból az első, 1891-ben hétből a negyedik, 1900-ban kilencből az első, 1906-ban tizenháromból a nyolcadik. A 19. század folyamán tehát a Franklin jelentős befektetésnek számított a Hitelbank tárcájában, és csak a 20. század elejére veszített addigi, igen előkelő pozíciójából.

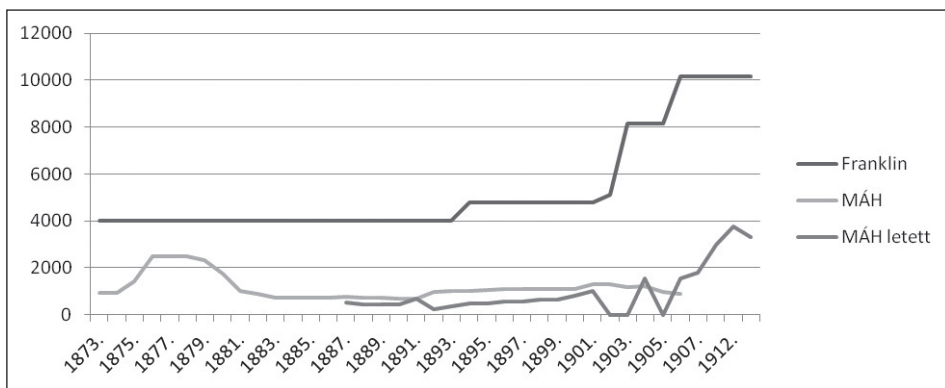
Szerencsére a Hitelbank részvényeiről azért többet is meg lehet tudni. A Hitelbank ugyanis természetesen vezette, hogy készpénz-, illetve áruosztálya mennyi részvényt birtokol éppen; így össze lehet vetni a jegyzőkönyvekben szereplő letett részvények számát a valóban birtokoltakkal.²⁸ A 6. ábrán látható, hogy a Hitelbank tulajdonában lévő Franklin-részvények hogyan igazodtak a Franklin összes kibocsátott részvényéhez képest.

²⁵ TOMKA Béla: *Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországan, 1892–1913.* Debrecen, 1999. Multiplex Média, 133.

²⁶ Magyar Országos Levéltár, Magyar Általános Hitelbank, Z 62. Itt tartozom köszönettel Kövér Györgynek a Hitelbankkal kapcsolatos szíves segítségéért.

²⁷ A Hitelbank esetében 1906 jelenti a „korszak végét”: a következő évtől ugyanis már nem közölték az ilyen jellegű adatokat.

²⁸ Magyar Országos Levéltár, Magyar Általános Hitelbank, Z 57.

6. ábra: A Franklin által kibocsátott, a Hitelbank birtokában lévő és a Hitelbank által a közgyűléseken letett részvények száma

Az 5. és 6. ábra alapján elmondhatjuk, hogy a Hitelbank a kezdeti években valóban törekedett minél több Franklin-részvényt vásárolni, de az 1880-as években felismerte, hogy nincs szüksége ekkora mennyiségre. Úgy fest, a Kövér György által megállapított 15-20% valóban elegendő volt (esetünkben akár kevesebb is), és ennek megfelelően vásárolt is a pénzüzet új részvényeket az 1890-es években, az újabb kibocsátáskor. A századforduló utáni újabb nagy franklinos kibocsátásokat azonban már nem követte. Ennek ellenére jól látszik, hogy amikor már csak 10% körül birtokolt a részvényekből (1905, 1906), akkor is képes volt a letett részvényeivel a közgyűléseken 40%-ot elérni, sőt az 1910-es évek elejére elérte a 70%-ot is (5. ábra). Sajnos azt már nem látjuk, hogy ebben az utolsó szakaszban mennyi Franklin-részvény pihent a Hitelbank tárcájában, mert 1906-tól ezek az adatok nem voltak nyilvánosak. Csak a közgyűlési jegyzőkönyvekből derül ki, hogy a bank újabb vásárlásokba kezdett, tehát valamilyen oknál fogva igyekezett a pozícióit megerősíteni vagy épp a Franklin helyzetét stabilizálni azzal, hogy biztos vevőként jelentkezett a részvényekért. Sajátos, hogy az 1904-es és az 1906-os évben több részvényt tett le a bank a közgyűlésen, mint amennyi a saját jelentése szerint a tárcájában egyáltalán volt. Ennek magyarázata az lehet, hogy a június-júliusi közgyűlésen még valóban többet birtokolt, az évi végi saját jelentések összeállításakor viszont már nem volt a birtokában ekkora mennyiségű részvénynek.

Az eddigiek alapján egyértelmű, hogy a Hitelbank végig domináns szerepet töltött be a Franklin döntéseiben: egyre aktívabb résztvevője volt a közgyűléseknek, így képviselőin és saját részvényein keresztül minden bizonnyal meghatározó szerepe volt a részvénytársaság ügyeinek alakításában. A majoritáshoz szükséges részvénytársaság már a kezdetektől a bank rendelkezésére állt (még akkor is, ha épp a pénzüzet esetében látszik igazán, hogy nem feltétlenül mutatták be a részvényesek minden közgyűlés alkalmával a rendelkezésükre álló összes részvényt),

így a közgyűléseken lebonyolított szavazások nyilvánvalóan nem térhettek el a bank által képviselt irányvonaltól.²⁹

Ugyanakkor nem lehet azt mondani, hogy a bank kihasználta volna a kiadót, sem pedig, hogy a saját érdekeit a kiadó elé helyezte volna: a vizsgált korszakban a kezdetektől kitartott a Franklin mellett, a megvásárolt részvényeken keresztül finanszírozta, és nem utolsósorban folyamatos hitellehetőséget is biztosított számára. Az 1904–1905-ös üzleti évről jelentették, hogy a „helybeli Franklin-Társulat [...] alaptőkeemelésénél közreműködtünk.”³⁰ A koncentrált részvényt pakett miatt természetesen érdekeit is nagyobb hatásfokkal tudta képviselni, mint a számtalan egyéb kisztrészes, de kérdéses, hogy a Franklin vajon elérte volna-e azt a prosperitást a bank részvétele nélkül, amelyet a mérlegelemzésből sikerült kimutatni.

A mérlegek és jegyzőkönyvek fenti vizsgálata mindenképpen képes árnyalni a Franklin-Társulat működésének pénzügyi hátterét. Azzal, hogy sikerült felrajzolni a cég finansziális működésének bizonyos kereteit, kirajzolódott azok a különleges pontok-évek, amelyekről a narratív (nem túl bőséges) szakirodalom hallgatott; ilyen például az 1890-es évek közepén feltárt visszaesés. Hasonlóképpen, bár a Hitelbank szerepe nem számított titoknak a könyvkiadó működésében, a bank és a kiadó kapcsolatát sikerült talán valamivel határozottabban megjeleníteni.

SZABOLCS SOMORJAI

Bilans et actions – les 40 premières années de l'activité de l'Institut Littéraire Hongroise et Imprimerie de Société Franklin

L'Institut Littéraire Hongroise et Imprimerie de Société Franklin, une parmi des éditions hongroises les plus importantes, jouait un rôle décisif dans la vie culturelle de la Hongrie dualiste et aux décennies suivant la première guerre mondiale. Derrière ce rôle décisif se trouve un fond financier composé, dont l'examen jusqu'ici n'a pas été fait. L'étude essaye de découvrir le fond financier de l'époque 1874–1914, à l'aide des procès-verbaux et des comptes relatifs à l'activité financière de l'entreprise. A la base de ces sources, l'étude examine l'importance des différentes sections de la firme Franklin (éditions, imprimerie, et presse), leurs profits, les indices de compensation, l'endettement de l'entreprise à travers de la proportion du capital propre et étranger, le répartition des actions et finalement, les relations de Franklin et Magyar Általános Hitelbank (Crédit Général Hongrois)

²⁹ A bankok által iparvállalatokra gyakorolható különböző befolyásokról I. ТОМКА: *i. m.* (25. lábjegyzet) 122–144.

³⁰ *Mihók-féle Compass i. m.* (4. jegyzet) 1905–1906. 112.

KÖZLEMÉNYEK

Augustinus Moravus Olomucensis levele Laki Thuz Jánosnak.¹ Rövid írásunkkal Laki Thuz János utolsó, kevésbé ismert életrészeinek kutatásához szeretnénk adalékot nyújtani Augustinus Moravus Laki Thuznak címzett és nyomtatásban is megjelent (1495) levelének közlésével.

Laki Thuz János a Hunyadi család régi bizalmasa volt. A kormányzó szolgálatában hosszú éveket töltött el, a trencsényi alispánságig és várnagyságig vitte. Mátyás udvarában ajtónállómester, bosnyák, majd szlavón bán volt. A Vitéz János-féle összeesküvésében való részvétele miatt egy időre kikerült a közéletből. 1478-tól tárnokmester lett. Hivatalviselését utoljára 1481-ben említették. Életének későbbi szakaszáról keveset tudunk: Velencébe távozott (1481), s nem tért vissza többé. Gyermekai (Alfonz, Mátyás, Zsófia) 1494-től kezdve hiába perelték a jószágokat a báni törvényszék, a királyi személyes jelenlét, majd a nádor előtt még 1513-ban is, azokat már nem kapták vissza. Thuz János bukása előtt a kortársak is értetlenül álltak. Thuzt a király száműzhette Velencébe; valószínűleg szemet vetett a kegyvesztett és tekintélyes birtokokkal rendelkező férfi jószágaira.²

Az alább olvasható levél szerzője Augustinus Moravus Olomucensis (Augustinus Käsenbrot, Augustin Olomoucký, 1467–1513), a 15–16. századi morvaországi és magyarországi reneszánsz humanizmus kiemelkedő szereplője, a Sodalitas Litteraria Danubiana fontos alakja. A levél nyomtatott formában Augustinus Moravus *De modo epistolandi cum nonnullis epistolis quam pulcherrimis* (a továbbiakban *De modo epistolandi*) című rövid, egyszerű, átlátható felépítésű latin nyelvű levélírástani kézikönyvében jelent meg.³ A *De modo epistolandi* a levélíráshoz vonatkozó általános ismeretek rövid leírása után a *Rhetorica ad Herennium* negyedik könyve gondolatmenetét követve a stilisztikai alakzatokat

¹ Szeretném köszönetemet kifejezni Horváth Richárdnak, Neumann Tibornak, Pálffy Gézának és Tringli Istvánnak szíves szóbeli közléseikért.

² TRINGLI István: *Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk.: CSUKOVITS Enikő. Bp. 1998. Magyar Országos Levéltár, 301–302, 307–308, 310–311.

³ Velence, Simon Bevilacqua, 1495. fol. C_{ii}^r–[C_{iii}^r].

ismerteti, végül pedig követésre való példaként 13 latin nyelvű levelet közöl. A kellemes hangulatú mintalevelek szerzője Augustinus Moravus, a címzettek pedig valós személyek.⁴

A Laki Thuznak címzett levél a gyűjtemény második darabja; datálás nem található sem az elején, sem a végén. 1495 januárja előtt keletkezett, mivel a nyomtatvány 1495 januárjában jelent meg Velenében. Augustinus Moravus valószínűleg 1493 körül vagy 1493 előtt írhatta a levelet, mert említi benne *Dialogus in defensionem poetices* című művét, amely 1493 márciusában jelent meg nyomtatásban.

A szép hangú levél Augustinus Moravus Laki Thuz iránt érzett tiszteletét és nagyrabecsülését fejezi ki. Augustinus szeretné viszonzni Thuz János humanitását és szeretetét, barátságát (amor). Thuz Jánosban számos kiváló tulajdonság egyesül (prudencia, constantia, eruditio). Augustinus boldog, hogy Thuz őt a barátságába fogadta, mert nem mindenkivel teszi ezt. Mivel Augustinus Moravus úgy tudja, hogy Thuz János örömmel olvasgatja művecskéit (lucubratiunculae), nagyrabecsülése és hálája jeléül el kívánja neki küldeni *Dialogus in defensionem poetices* című, 1493-ban nyomtatásban is megjelent művét. (Elképzelhető, hogy a levél írásakor a *Dialogus* kéziratos példányáról volt szó.) A kis írás olvasása fel tudná üdíteni Thuz Jánost, ha elfáradt komolyabb irodalmi foglalatosságai (gravioribus illis studiis tuis) közben. Augustinus – utalva Thuz János életének fordulataira – úgy folytatja, hogy a sorsfordulatok közepette nincs jobb, kellemesebb dolog az irodalmi tevékenység által nyújtott gyümölcsöknél. Majd dicséri a címzett állhatatosságát (Quamvis quis te infractor? Quis constantior inveniatur?), végül pedig ismét kifejezi reményét, hogy Thuz János a levélben említett *Dialogus*-t haszonnal és örömmel fogja forgatni.

Alább tehát mellékeljük Augustinus Moravus Laki Thuz Jánosnak írt levelét.⁵

Aug. Mora. Olom. illustri viro Ioanni Tuccio Pannonio. s.

Vellem ea mihi aliquando occasio daretur, ut pro humanitate tua et amore erga me tuo, quo me incognitum tibi ante amplecti dignatus es, te mihi officio aliquo demereri possem, ut quod animus meus iamdudum tibi praestitit, id opera etiam aliqua nostra sentiret, maxime vero quia paucula ea consuetudine nostra is mihi sis visus, in quo et prudentiam incredibilem, admirabilem constantiam singularemque eruditionem et quasi domicilium quoddam virtutum omnium suspicere possimus, ut

⁴ A rövid műre irányuló részletes vizsgálatunk eredményeit a Borzsák István emlékének szentelt angol nyelvű tanulmányunkban foglaltuk össze dióhéjban; I. EKLER, Péter: *Margarita poetica*. In: *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Ed.: Anita CZEGLÉDY, László HORVÁTH, Edit KRÄHLING, Krisztina LACZKÓ, Dávid Ádám LIGETI, Gyula MAYER. Bp. Typotex Kiadó–Eötvös Collegium, 2010. 530–543. 538. Antológiánkban egy magyar nyelvű szemelvényt tettünk közzé a műből; I. „*Margarita poetica*”. *A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia*. Összeállította EKLER Péter. Bp. 2011. OSZK–Gondolat Kiadó, 114–117. A Pajorin Klára köszöntésére készült rövid írásunkban pedig a *De modo epistolandi*-nak az ideális stílusnemmel foglalkozó fejezeteit elemeztük; I. EKLER Péter: „*Epistolaris itaque formula attenuato stilo ducetur potissimum ...*” *Az ideális stílusnem kérdése Augustinus Moravus Olomucensis De modo epistolandi-jában*. In: *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Ed.: Enikő BÉKÉS, Emericus TEGVEY. Debrecen–Bp. 2012. Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis; Institutum Doctrinae Litterarum Academiae Scientiarum Hungaricae, 75–81. /Classica – Mediaevalia – Neolatina VI./ A *De modo epistolandi* teljes magyar nyelvű fordítását és önálló kötetben való megjelentetését jelen sorok szerzője végzi.

⁵ Fol. C_{ii}^r–[C_{iii}^r]. A levél szövegét a nyomtatvány Bayerische Staatsbibliothekban őrzött példánya (jelzete: 4 Inc. c. a. 1228) alapján közlöm.

gloriarı iure possim, talis me ac tanti viri familiaritatem assecutum fuisse, ex quo testimonium mihi non mediocre laudis accrescere possit.

Quom in amicitiam tuam neminem admittere consueveris facile, nisi hunc vel vitae integritas vel morum sanctitas vel eruditionis praestantia commendet tibi atque conciliet.

Ea sane et vera est et sancta amicitia et quam non illi nobis passim obvii ex spheriterio[!], ut ille dicebat, et fritillo offerunt. Sed quam vel morum similitudo bonorum conflavit vel officii alicuius meritum conduxit, quorum quidem licet in me neutrum cognoscam, quo me s[ancta] amicitia tua dignum existimare possem, tanto me tamen plus tibi debere perspicio, quo me ea dignum iudicavisti.

Itaque quum mecum ipse revolverem, quodnam gratitudinis meae erga me[!] testimonium modo ostendere debeam, incidit tandem, quoniam te lucubraciuncularum nostrarum lectione libenter detineri aiebas, ut dialogum meum in quo poeticae defensionem⁶ suscepi, tibi viro gravissimo eruditissimoque transmitterem, ut quum gravioribus illis studiis tuis defatigarere, ad haec etiam nostra utpote tractabiliora animum remitteres.

Nam est aliquis ac nescio an maximus, inquit Quintilianus, ex secretis studiis fructus, tumque pura et sincera voluptas litterarum capitur, cum actu i[d est] opere[!] recesserunt et grata sui contemplatione fruuntur.⁷

Sed neque quicquam reperitur usquam, quod animum aegritudine aliqua pressum efficacius levet, lectionis varietate, quae quidem quanto magis rerum novitate conditur, tanto efficacius animum ab his, quae nos excruciant et vexant, abducit.

In quo consilium tuum sapientissimum non probare sane vehementissime non potui.

Quod inter eas fortunae tuae procellas in ocium te litterarium conferre volueris, sciens nihil esse prestabilius vel in secundis vel adversis rebus ipsa litterarum fruge, illic ne nimium elati plus quam deceat insolescamus, hic ne adversis fracti deficiamus.

Quamvis quis te infractor? Quis constantior inveniat? Qui ad praesentem fortunae tuae vultum ita te componere valueris, ut nulla ne minima quidem tristitiae nota in te videri observarique potuerit.

Quemadmodum enim, ut praeclare Seneca inquit, tot amnes supernae[!] deietorum hymbrium, tantaque mediterraneorum[!] vis fortium non mutant saporem maris, sed ne remittunt quidem, ita adversarum impetus rerum viri fortis animum nunquam remittunt[!]. Est enim omnibus externis potentior. Omneque, quicquid evenit, in suum colorem trahit.⁸ Et Cato ille Uticensis: licet inquit omnia in unius conditionem[!] concesserint, custodianur legionibus terrae, classibus maria et Cesarianus portas miles obsideat, Cato, qua exeat, habet.⁹

Fac, igitur, vir praeclarissime, eas vigilias nostras ita lectites, ut hae gravioribus studiis tuis, quibus fortunam tuam continue moderari non desistis, tanquam pedissequae intercurrant. Teque animi nostri devotissime admoneant, ut qui tibi modo alio gratitudinis obsequio occurrere non possumus, hoc nos tibi saltem litterarum commertio interim insinuemus. Vale meque tibi deditissimum persuade.

EKLER PÉTER

⁶ *Dialogus in defensionem poetices* című művére utal, amely 1493-ban Velencében nyomtatásban is megjelent. Modern kiadása: *Augustini Olomucensis Dialogus in defensionem poetices*. Ed.: Karel SVOBODA. Praha, 1948.

⁷ QUINTILIANUS: *Institutio oratoria*. 2, 18, 5.

⁸ SENECA: *De providentia*. 2, 1.

⁹ SENECA: *De providentia*. 2, 10.

Lipsius, Belgioioso és a Bocskai-felkelés. A címben szereplő három név, három személyiség közti kapcsolat az utóbbi kettő esetében természetes, a magyar történetírásban magától értetődő. Az első, a híres németalföldi filozófus nevét azonban kevésbé szokták ehhez a kettőshöz párosítani. Hogy e három személy közötti kapcsolat érthető legyen, meg kell ismerkednünk egy negyedik névvel is. Bernardino Magniról, aki Milánóban született, s a kapcsolatot jelenti a fenti három között, semmit nem tudunk azon kívül, amit magáról elárul. Az a kevés azonban elegendő ahhoz, hogy újabb fontos adalékokat tudjunk meg az 1604–1606-ban egész Európa figyelmét és érdeklődését kiváltó magyarországi események visszhangjáról.

Magninak négy, Lipsiushoz írt levele és néhány ezekhez kötődő egyéb irata maradt ránk; legalábbis ennyi található a Biblioteca Ambrosiana egyik kéziratában, amely az előlapja tanúsága szerint Alberico Barbiano jóvoltából került 1676-ban a könyvtár birtokába. A minket érdeklő és később publikálandó levelek közül az első 1604. október 9-én Kassán, a második 1606. január 13-án Prágában kelt.¹ A kassai levél különösebben nem érdekes: kiderül belőle, hogy Magni régóta Lipsius nagy rajongója, és hogy az olasz titkárként állt Belgioioso szolgálatába, így került Magyarországra. Tulajdonképpen ennek kapcsán ragadja meg az alkalmat az írásra, ugyanis kiderül, hogy a generális és a filozófus jó barátok: Magni egyenesen „tuus amantissimus”-ként nevezi meg Belgioiosót.² Ez a tény, amely tudomásom szerint eddig nem volt ismeretes a magyar szakirodalomban, kissé meglepő, annak ellenére, hogy Lipsius már régóta katolikus volt; Barbiano grófnának a kassai eseményekben játszott szerepe miatt ugyanis nálunk eléggé negatív a megítélése. Gondolhatnánk persze humanista szövirágra is, de két évvel későbbi levelében Lipsiust Belgioioso „praecipuus inter amicos carissimossa”-ként aposztrofálja, ez pedig már aligha lehet véletlen.³

A második levél már jóval izgalmasabb az előzőnél; ebben Magni hosszas hallgatása miatt mentegetőzik: „Írtam ugyan neked, míg Kassán időztem, még a lázadás előtt, de aztán meggondoltam magam, mert a grófra (ti. Belgioiosóra) vártam, hogy visszatérjen a városba. Diószegnél azonban győztek a lázadók, Kassa pedig nem engedett se be, se ki senkit. Így én, mintegy börtönben rekedtem itt, és csak sok havi viszontagság után tudtam először Bécsbe, majd Prágába elvergődni.”⁴ Levele megírásának azonban nem ez volt az apropója. A minket különösen érdeklő és a levél megírásának okára fényt derítő rész az irat közepe felé olvasható. Ebben arról esik szó, hogy a grófnak elmondta, egy olyan irat megírására készül, amely válasz lenne Bocskainak és titkárainak a hazugságaira, amelyeket Gotthardus Arthusius Dantiscanus *Mercurius Gallo-Belgicus*ának 1605-ös kiadásában olvasott a felkelés okairól.⁵

A *Mercurius Gallobelgicus* Frankfurtban megjelenő periodika volt, amely egész Európában történt eseményekről tudósított rendszeresen, gyakran évente megjelenve. Hallatlan népszerűségét már ez is bizonyítja; többek között ez a latin nyelvű kiadvány csillapította a nyugat-európai protestáns és

¹ Magni leveleit és az emlékiratot vö. Milano Biblioteca Ambrosiana = (BA) D 325/3 inf. Fol. 1r–12v, fentebb idézett két, Lipsiusnak írt levelét uo. Fol. 7r–8v, 11r–12v. A kötetben található négy Magni-levél mindegyike szerepel a Lipsius-repertóriumban: *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564–1606*. Par Alois GERLO, Hendrik D. L. VERVLIET. Anvers, 1968. Éditions Scientifiques Éi'rasme, 374, 385, 394, 396.

² BA D 325/3 inf, fol. 7r.

³ Uo. 11r.

⁴ „Scripseram iamdiu inclusam, quam iudebis epistolam, dum essem Cassoviae et ante Hungaricam rebellionem, dum comes Johannis Jacobus Barbianus dominus meus gratiosissimus esset in castris, ut illam tibi exararem nunciam devocionis(!) meae erga te et nomen tuum, distuli tamen transmittere, ad redditum dicti comitis, qui post cladem Germanorum ad Diasecolim a civibus Cassoviensibus, qui ad Botscaicum caput rebellium deffecerant, minime receptus est, nec mihi concessio facultas recedendi, remansi in ea civitate volens nolens, non liber, non captivus, per tot menses, ut parum defuerit quin fatalem diem obierim ex moerore et vitae taedio tandem Deus qui nunquam deserit fideles suos, perduxit me Viennam cum salute, sed cum Pragam pervenissem...” BA D 325/3 inf, fol. 11r.

⁵ ARTHUSIUS DANTISCANUS, Gotthardus: *Mercurius Gallobelgici succenturiati*... Francofurti, 1605.

a nagyvilág híreire kíváncsi közönség hírérségét. Ha valakinek sikerült ebbe bekerülnie, óriási propagandisztikus lehetőséghez jutott, hiszen megismertethette az ügyét a nyugati közvéleménnyel. De igaz volt ez fordítva is: ha valakinek rossz híret keltették benne, ugyancsak igyekeznie kellett, hogy lemossa a becsületén ejtett foltot. Az 1605-ös kiadás szinte egész Európából közöl híreket, de az eseményekre tekintettel Magyarország mellett a címben kiemelik Erdélyt is. A történéseket 1604 őszétől 1605 teléig tartalmazza ez a vaskos, több mint 700 oldalas kötet.

Magni tehát, aki részben szemtanúja volt az eseményeknek, azért ragadott tollat, hogy megcáfolja azokat a vádakot, amelyekkel urát illették. „Olaszul vetettem papírra az eseményeket – írja –, amelyeket Kassán átéltem, a latin változatot még nem készítettem el, mert még várok arra a kéziratra, amelyet a gróf ígért nekem az eseményekről.”⁶ Ez az irat feltehetően az az emlékirat, amelyet már Benda Kálmán is annyit keresett, de nem talált meg, és amelyet a támadások kereszttüzébe került Belgioioso készített öngazalósként magyarországi működéséről, pontosabban arról, amit felső-magyarországi főkapitányként 1603–1604-ben tett. Nem tudni, hogy akár ez, akár a Magni által írt emlékirat végül eljutott-e Lipsiushoz. A Belgioioso-féle irattal itt most annak terjedelme miatt nem foglalkozom, tendenciájában különben is hasonló Magnijéhez.

Gothardus Arthusius tehát Magni szerint sok hazugságot közölt munkájában Bocskai és a kassaiak által küldött irományokból különösen pedig Barbiano gróf viselt dolgairól műve 6. kötetének 2. könyvében. A szerzőt nyilván megtévesztették ezek, máskülönben nem adott volna igazat a császár és az anyaszentegyház ellenségeinek, a grófnak a kárára. A sok hazugság kényszerítette a gyors válaszra, hogy a Mercurius a következő kiadásában azokat helyrehozza, máskülönben annyit fog érni, mint egy halsaláta. A hivatkozást pontosan, oldalszámra megadja.⁷ És most lássuk, hogyan is szólt az a rész, amely annyira felháborította Magnit és Belgioiosót.

⁶ „cum eodem comiti Johanni Jacobo dixissem velle tibi transmittere copias narrationis meae idiomae Italico, et Latino, ut ea visa possis inscriptis tuis habere eam rationem, quae tibi pro veritate videbitur(o) laudavit intentionem...” BA D 325/3 inf, fol. 11v.

⁷ „Era debito mio scrivere già con pezzo fa la ribellione di Steffano Botscaj et altri signori e baroni del’ Ongaria e di Transilvania, et anco de citadini giudice e giurati del magistrato di Cassovia, come quello che mi sono trovato presente quasi a tutto quanto e seguito, non havendo causa di scrivere per rellationi d’altri, ne de interessati et appasionati, li quali per scusa delle loro brutezze hanno pubblicato le cose molto diversamente da quali inganato Gottardo Arthusio di Danzicha ha fatto comparere in scena quello suo Mercurio Gallo Belgico in habito succinto, e sopra rellationi e scritti mandatoli dal Botscaj e da quello di Cassovia li ha fatto racontare tante buggie et in particolare contra il signor conte Giovanni Giacomo Barbiano Belgioioso in quelle sue narrationi istoriche del’anni 1604. e 1605 contenute nel secondo libro del tomo sesto che ben’ si conosce essere statte le istesse menzogne mandate dal Botscaj anco in altre parti cumulando falsità sopra falsità... non ne voglio dare tutto il carico al’ Arthusio perché non posso credere che ciò havesse scritto se si fosse solamente potuto pensare, che fossero scritti non veri perché ne per dare gusto a quelli ribelli di sua maestà cesarea e di santa chiesa catolica romana ne per tutto l’oro del mondo haverebbe voluto contra la verità offendere il signor conte di Belgioioso, ne altro qualsivoglia benché di basso stato, perché ad un’ tanto virtuoso e dotto scrittore non deve cadere nel’ animo cosa si indegna di mordere alcuno con falsità, ne pensiero ne anco meno che honorato, anzi che tengo per certo ch’egli se sii pensato che cosi fosse pontualmente vero, et in bona fede habbi scritto tutto, ma con questo non si puo negare che dalla sua penna non siano uscite cose non vere in pregiuditio di detto signor conte, in maniera che conosciuta la verità spero che vorrà per honore suo correggere l’istoria e fare palese da chi sia statto inganato mostrandone quello degno risentimento che si converrà per scusa del suo Mercurio acciò di succintamente non diventi fastigato,” 1606-os levelében is felpanaszolja a Mercurius hamis állításait: „... prevenisset narratio Mercurii illius Gallo Belgici a Gottardo Arthusio Dantiscano edita, anni 1605 qui adductus litteris secretariorum Botscaj et civium Cassoviensium multa falsa narravit...” BA D 325/3 inf. Fol. 3rv, 11v.

A magyar rendek, így a Mercurius, miután az 1604. évi januári országgyűlés hírhedt XXII. artikulusa miatt tiltakoztak, ugyanezt megismételték a gálszécsi gyűlésen,⁸ mivel Belgioioso elfoglalta az összes kassai templomot, nem engedte meg még azt sem, hogy a polgárok legalább otthon hallgathassanak prédikációt, vagy olvashassák a szentírást.⁹ A gróft nemcsak a kérés nem hatotta meg, hanem még a kassaiak bevételeit is magához ragadta. Azt sem engedte, hogy a halottakat a városban a monostor mellett eltemessék. De még ez sem volt elég, kölcsönt akart kérni Bocskaitól, aki azonban ezt megtagadta; erre ő bosszúból elhatározta, hogy megtámadja és kifosztja két várát. Amikor erről Bocskai értesült, közhírré tette, hogy felfogadja a hajdúkat, és a zsoldon felül minden zsákmányt nekik hagy. Így sikerült 6000 császári zsoldban álló hajdút átállítania, akik négyezer különböző nemzetiségű katonát öltek meg. Belgioioso 300 lovasával elmenekült, először Nagyváradra, majd miután a hajdúk átkeltek a Tiszán, Kassát elhagyva Eperjesre, onnan pedig Szepes várába menekült Thurzó Kristófhoz. A várát a hajdúk keményen ostromolták, és el is fogták volna Belgioiosót, ha közben nem jelenik meg Basta Kassa irányában. Ekkor visszahúzódtak. Eddig a minket érdeklő rész.¹⁰

Erre a három oldalra (ennyire rúg a Mercuriusban a felkelés okainak elbeszélése) az olasz titkár 5 pontban kívánt reagálni; ez az 5 pont adná tehát a cáfolatát a Bocskai és hívei által terjesztett

⁸ KÁROLYI Árpád: *A huszonkettedik articulus: (Az 1604: XXII. törvényzczikk). Történelmi tanulmány.* Bp. 1885.

⁹ A gálszécsi országgyűlésről és iratairól vö. *Magyar Országgyűlési Emlékek.* 11. (1602–1604). Szerk.: FRAKNÓI Vilmos, KÁROLYI Árpád. Bp. 1890. 577–599. Belgioioso kassai tevékenységéről, intézkedéseiről: PAULINYI Oszkár: *Iratok Kassa szabad királyi város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez.* In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.* 14. Szerk.: MÁLYUSZ Elemér. Bp. 1930. 11–111.

¹⁰ „Eandem protestationem Ordines Galseti repetierunt, cum Belioiosa occupatis, quae Cassoviae erant, templis, ne permitttere quidem civibus vellet, ut domi suae vel conciones instituerent, vel in libris sacris lectitarent. Nihil commotus autem hac Ordinum protestatione Belioiosa, reditus Cassoviensium ad se pertraxit, pagos, vineta, molendina, prata, agrosque et segetes sibi adiudicavit. nec permitttere voluit, ut corpora defunctorum in civitate iuxta monasteria sepelluntur, cumque a Botscaio aliquot millium coronatorum summam sibi mutuo dari petens, repulsam forte pateretur, militibus suis ut castella Botscaii diriperent, et omnem eius thesaurum auferrent, serio imperavit. Botscaius igitur ita accensus publice proclamari curavit, se Heiduccis qui sub imperio suo stipendium facere vellent, quatuor Ioachimicis in mensum numeraturum et liberam omnium quae acquirerentur praedam relicturum. Hoc audito Heiducci 6000 qui sub Belioiosa stipendium fecerant, ad Botscaium statim defecerunt, cumque eorum numerus indies magis augetur, militesque silesii et alii secure viverent, impetu in eos facto 4000 variarum nationum milites trucidarunt. Confugerat autem Belioiosa ipsemet et cum trecentisque vitibus ad Varadinum maius, dumque circa spoliorum partitionem Heiducci occuparentur, traiecto Tibisco flumine fuga sibi consulens relicta Cassovia urbe Epperiaque civitate praeterita, in arcem Cibiniam ad Tursonem sese recepit, quam arcem paulo post Heiducci gravissima obsidione cinxerunt, nec obsidionem facile, donec Belioiosa sibi traderetur soluisset, nisi ad Cassoviam Georgius Basta cum copiis suis applicasset, atque ita ad Botscaium sese uti reciperent, necessitas eos admonuisset.

Postquam igitur cum universo superioris Hungariae tractu, 5. potissimum regiae liberaeque civitates, quae numeratur Cassovia, Epperia, Leutsa, Barfeldia, et Zebena, in extremum periculum incidissent, ita ut prater omnium expectationem repentino quasi undarum fluctu a seditiosis (maxime vero Cassovia, quam castrorum praefectus officii ratione tueri, nec sese ab ea quem admodum et ab Epperia subducere debuisset) obrutae occuparentur, itaque ut huic malo remedium aliquod adhiberetur et conatibus seditiosorum mature obviam iretur, Georgius Basta cum caesareis copiis, civitates illas ab incursionibus propugnaturus, et nitore tranquillitatisque pristinae restitutus advenit.” ARTHUSIUS DANTISCANUS: *i. m.* (5. jegyzet) Tom. VI. Lib. II. 29–32.

hazugságoknak. Az első, hogy Bocskai már hosszú évekkkel Belgioioso hivatalba lépése előtt lepaktált a törökkel, szervezkedett Báthory Zsigmond Erdélybe való visszahívására, ezért veszítette el a birtokait. A mohósága és a hatalomvágya (hogy ő legyen az erdélyi fejedelem és a magyar király) volt tehát az oka a történeteknek. A második az erdélyi és magyarországi urak lázadása királyuk ellen, hogy a maguk akarata szerint éljenek, mindent maguk között szétosztva. A harmadik a kassaiak zendülése volt; ők azért lázadtak fel, mert Belgioioso visszavette a templomokat és az egri káptalant a lutheránus bitorlókól. A városi plébániatemplomba két jezsuitát rakott, a jövedelmét pedig egy tisztartóra bízta, és letétbe helyeztette, amíg nem tisztázódnak a viszonyok. Hazugság, hogy később azért nem nyitották meg a város kapuit Basta előtt, mert bent voltak Bocskai katonái, én ugyanis ott voltam – írja. Bocskai nem bízott a kassaiakban, és visszavonult a váraiba. Bent alig maradt 300 rongyos gyalogos, akik közül a legidősebb nem töltötte be a 16. életévét. Az igazság, hogy annyi gaztett volt a rovásukon, hogy nem kaptak volna kegyelmet; kifosztották a gróft, a papokat, a hadseregpénztárt, kiszabadították az összes török foglyot, akik Belgioioso rabjai voltak, sőt egy Giovanni Leonardo nevű tisztet is meggyilkoltak, egy olasz katolikus kereskedő pedig csodával határos módon menekült csak meg előlük. A negyedik a hajdúk lázadása és a Petz regiment németjeinek a lemészárlása volt. Ez a lázadás Lippay és Némethy Balázs hamis leveleinek az eredménye volt. Őket ugyanis Bocskai megvesztegette, vagyis nem vallási ok volt a háttérben. Pedig mindkettőjüket rendszeren fizette a gróf, Némethy még az asztalánál is étkezhetett. Az ötödik, hogy Diószeg után a gróft nem engedték be Kassára. Ennek azonban nemcsak a polgárok, hanem Lassota élelmészeti tiszt és a többi tiszt is részese volt. Nem engedték ki a gróf feleségét sem a többi hozzátartozójával, csak hogy alkalmat adhassanak arra, hogy később az asszonyt megtámadják és kirabolják. A lázadók hazudnak, amikor azt állítják, hogy Belgioioso nem is ment Kassára. Az is hazugság, hogy azért adták át a várost a hajdúknak, mert nem volt mivel és kivel megvédeniük, ugyanis a tábornok otthagya őket, és elmenekült Szepesváraljára.¹¹

Ez a néhány oldalas emlékirat, ha szigorúan a tartalmát nézzük, azon túl, hogy átít rajta a személyesen átélt viszontagságok friss emléke, és hogy az események több, eddig nem ismert apró részletére világít rá, tulajdonképpen új információt nem hordoz. Az érv ugyanis, hogy az egész Bocskai-féle mozgalom „nem a religióért, hanem a rebellióért” volt, már Belgioioso 1604. október 17-i, tehát az eseményekkel egy időben keletkezett, eccedi Báthory Istvánnak írt levelében szerepel.¹² Van azonban egy nagy különbség: két évvel később, 1606-ban már mondhatni történelmi távlatai vannak az ügynek, amely bejárta egész Európát. Megszülettek pro és contra a felkelést elítélő vagy éppen igazoló röpiratok, a nyugati közvélemény a magyarok és a császár konfliktusát összekötötte a török békével és a birodalomban a katolikusok és a protestánsok között egyre feszültebbé váló viszonytal. Ez a nemzetközi kontextus az, amelyben Magni a híres leuveni konvertitához, Lipsiushoz, tehát nem akárkihez intézi az emlékiratát. Amint az ún. szerencsi kiáltvány tette,¹³ a *Mercurius Gallobelgicus* is nagyon ügyesen, csak néhány személyhez kötve próbálja igazságosként beállítani Bocskai és a magyarok ügyét, ott a zsarnok császárt és tanácsosait, itt Belgioiosót, a császár képét állítva a központba. Le kell azonban szögeznünk, hogy műfaji szempontból két erősen különböző iratról van szó, és míg a kiáltvány propagandisztikus tendenciája igen erőteljes, hogy azt ne mondjuk, sulykolja a mondanivalót, addig a *Mercurius*-ban olvasható szöveg a korabeli publicisztika, a születőben lévő modern újságírás terméke. A részrehajlás persze itt is egyértelmű, az események protestáns szellemben történő bemutatása is tendenciózus, de a kiadónak nem lehetett célja az ennél határozottabb állásfoglalás, már csak széles olvasóközönségére és az eladhatóságra való tekintettel sem. Elég volt, ha sugall; ebbe pedig nem illeszkedett bele a kiáltvány vagy

¹¹ BA D 325/3 inf. Fol. 3r.

¹² NAGY László: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó, 68.

¹³ Vö. a nem teljes szöveget magyarul: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény*. 1. Szerk.: SINKOVITS István. Bp. 1967. Tankönyvkiadó Vállalat, 285–300.

egyéb Bocskai-párti szövegek határozott uralkodóellenessége. De nem olvashatunk benne a Bocskait kiválasztó isteni gondviselésről sem, csak a szabadság sárba tiprásáról és a piszkos anyagiakról. Ebből a célból nagyszerűen fel lehetett használni egy olasz katolikus tábornok személyét; mai kifejezéssel azt is mondhatjuk, hogy a *Mercurius* karaktergyilkosságot követett el. Az olaszok különben sem voltak túlságosan népszerűek Németországban; rajtuk keresztül rá lehetett mutatni a római Antikrisztusra. Így ez a mindössze három oldal ország-világ előtt szégyenletessé és gyűlöletessé tette a gróf személyét és az általa képviselt katolikus ügyet.

Hogy a vádak mennyire Belgioioso elevenébe találtak, azt Bocatius János emlékiratai árulják el. Bocatius volt, mint ismeretes, Bocskainak a német birodalomba küldött követe, aki rengeteg iratot, nyomtatványt vitt magával abból a célból, hogy megismertesse a felkelés ügyét a nyugati közvéleménnyel, és egyúttal igazolja a jogosságát, cáfolva a lázadás, illetve a törökkel való lepaktálás vádját. Bocatiust azonban feltartóztatták, elvették a holmijait, és Prágában börtönbe vetették. Ott aztán megjelent a gróf is, aki, ha hihetünk Bocatiusnak, személyesen vett részt a megkínzásában.¹⁴ Nem árulja ugyan el, hogy ennek azon kívül, hogy kegyetlen ember volt, mi lehetett az oka, Magni fentebb idézett beszámolója és levele viszont véleményem szerint egyértelművé teszi, hogy Belgioioso a személyét lejárató és hiteltelenítő vádakak akarta megtorolni; mert nem lehet kétséges, hogy a levélben említett secretarii között ott volt maga Bocatius is.

Magni szerint Bocskai és a magyarok természetesen bűnösök, nemcsak mert összevissza hazudoznak és rágalmaznak, hanem mert eretnekek is, akik a vallás ürügyén fellázadtak uralkodójuk és a katolikus hit ellen: „az igazság, hogy a lázadást fondorlatos módon tervelték ki, és hajtották végre, valódi jogalap nélkül...” De a legfőbb bűn a szemében mégsem az eretnokség vagy az engedetlenség. Így folytatja ugyanis a mondatot: „habár az is igaz, amint Arnoldus Clapmarus írta az Államok titkairól szóló traktátusa első könyvének 14. fejezete vége felé, hogy a magyarok a védekezés ürügyén inkább akarnak török szolgaságba jutni, mint elveszíteni királyválasztó jogukat.”¹⁵

A mindössze 30 évet élt Arnold Klapmeier az altdorfi egyetem történelem és politikatudományi professzora volt, az itáliai–németalföldi gyökerű késő humanizmus egyik képviselője, akinek a leghíresebb műve a *De arcanis rerum publicarum libri sex* Brémában jelent meg 1605-ben, egy évvel halála után. A főleg német nyelvtérületen népszerű mű, amely 1673-ig 13 kiadást ért meg, az abszolutista államrezon-irodalom egyik korai terméke volt.¹⁶ Tulajdonképpen egy kézikönyv, amely a kormányzás mindennapi praxisához nyújt segítséget, és a birodalmi fejedelmek érdekeinek megfelelően a vallási

¹⁴ BOCATIUS János: *Öt év börtönben (1606–1610)*. Bp. 1985. Európa Könyvkiadó, 64. Bocatius útjáról legújabbán vö. TESZELSZKY, Kees: *Üzenet az utazótáskából. Kora újkori diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt*. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk.: HORN Ildikó, G. ETÉNYI Nóra. Bp. 2008. L'Harmattan Kiadó, 127–147; TESZELSZKY, Kees: *Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében*. In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Bp. 2010. L'Harmattan Kiadó, 125–145.

¹⁵ „benché fosse vero quanto ha lasciato scritto Arnoldo Clapmario nel suo trattato de secreti delle republiche al capitulo 14. del primo libro circa il fine cioè che gl' Ongari sotto specie di patrocinio si siano più presto voluti mettere in servitù del Turco, che perdere, ne lasciarsi levarla raggione di creare il loro re...” BA D 325/3 inf, fól. 3v. Clapmarus művének 1611-es kiadását használtam: CLAPMARIJ, Arnoldi: *De arcanis rerum publicarum libri sex*. Amsterodami, 1611. Az idézet: „Illud memoratu hoc loco dignissimus est, de populo Ungariae, qui patrocinii specie in Turcarum servitutem redigi maluit, quam sinere regis creandi potestatem sibi extorqueri.” I. Lib. 24–25. <http://books.google.hu> (2011.07.23.)

¹⁶ Vö. Gerhard OESTRICH szócikkét: *Neue Deutsche Biographie*. 3. Bd. Aachen, 1957. 260; [internetes kiadás] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd124304567.html> (2011.08.16.)

egységet propagálja mint az alattvalói engedelmesség egyik legfontosabb alkotóelemét. A mű egy példányát megtaláljuk Pázmány Péter unokaöccsének, Pázmány Miklósnak a könyvtárában is.¹⁷ Magni ebben az esetben is pontosan idézi azt az egyetlen mondatot, amely a magyarokról szól. A 14. fejezet egyébként a magisztrátusok királyok általi kinevezésének jogát és a jus comitiorumot tárgyalja.¹⁸

De még nincs vége a mondatnak, amely a következőképpen folytatódik és végződik: „[a magyarok] ugyanis ezt tették [ti. inkább a török szolgaságra adták a fejüket] az 1604-es pozsonyi országgyűlés végzése közé tett cikkely miatt, amely a katolikus egyház visszaállításáról szólt, fellázadva és felkelve törvényes és természetes uruk, ő császári felsége ellen.”¹⁹ De mi szüksége volt erre a rövid eszmefuttatásra Magninak Klapmeiertől a magyarok királyválasztó jogáról, azon kívül persze, hogy bizonyíthatta naprakész tájékozottságát a kor egyik leghíresebb politikaelmélet-írója előtt? Magni már 1604-es levelében igyekezett a legjobb színben feltűnni Lipsius előtt: hangsúlyozta, hogy mekkora öröm töltötte el, amikor Bécsben megkapta két kötetét, amelyek közül az egyikben a *De constantia*, a másikban a *De politica* volt.²⁰ E két műben fejtette ki Lipsius, mint köztudott, újszoikus filozófiáját a minden viszontagságok között egyedül követendő helyes magatartásról, az állhatatosságról, illetve az állam helyes kormányzásáról, amelynek alapja a szenvedélyek által el nem homályosított bölcsesség, formája pedig az alkotmányos monarchia. A szenvedélyek azonban maguk alá temethetnek mindent; Klapmeier, aki Lipsius nyomdokain haladt, mint láttuk, azt írta, a magyarok inkább dobják oda a szabadságukat, mint hogy egyik sarkalatos jogukat, a szabad királyválasztó jogot elveszítsék. Hát nem esztelen dolog ez? Hát nem a vesztébe rohan az az ember, akit szenvedélyei elragadnak, nem hallgat a józan észre, és a nagyobbik rosszat választja a kisebbik rossz helyett? Nem bűnös dolog, hogy Bocskai, felrúgva minden jogot, törvényes és természetes ura helyébe akart lépni, ráadásul török vazallusként? Hová vezet ez? Magni Bocskait és a magyarokat a sztoikus életeszmények (mint amilyen az állhatatosság, a bölcsesség, a mértékletesség) megsértésében marasztalja el. Minden más, eretnenség, lázadás, tehát a vak szenvedély különböző aspektusai, ennek csak a következménye. Ha igazam van, akkor a fentebbi iratok a Bocskai-felkelés körül kibontakozó propagandaháború egy újabb, eddig figyelemre nem méltatott morálfilozófiai aspektusára is rávilágítanak.

KRUPPA TAMÁS

¹⁷ KOVÁCS Eszter: *Pázmány Miklós és Olomouc*. = Magyar Sion. Új folyam 1. (43.) 2007/2. 237.

¹⁸ CLAPMARIUS: *i. m.* (15. jegyzet) 34–36.

¹⁹ „che ciò havessero fatto per il decreto posto nelle constitutioni stabelite nella dieta di Possonio del 1604. il quale tratta di restituire la religione catolica romana perché si sono rivolti e ribellati contra la cesarea maestà loro re naturale signore legittimo.” BA D 325/3 inf, fol. 3v.

²⁰ Lipsius két leghíresebb műve, a *De constantia* 1584-ben Antwerpenben, a *De politica* pedig Leidenben, 1589-ben jelent meg először.

Luga László, az egri Érseki Kő- és Könyvnyomda igazgatója. A magyar katolikus nyomdászat, könyv-, újság- és folyóirat-kiadás méltatlanul elfeledett jelentékeny képviselője, Luga László¹ 1840. július 24-én született az Abaúj vármegyei Fony nevű faluban. Apja, Luga Ferenc erdész volt Breckenheim herceg sárospataki uradalmában, édesanyja Márkus Mária. Luga László az elemi iskola elvégzése után öt évig a kassai gimnázium növendéke volt, majd a VI. osztályt a ciszterci rend egri gimnáziumában, a VII. és VIII. pedig osztályt kis szeminaristaként végezte el.²

1856-ban a helyi teológiára iratkozott be. Ennek elvégzése után, 1862-ben áldozópappá szentelte Bartakovics Béla egri érsek.³ Főpásztor a szomszédos Egerszalókra nevezte ki káplánnak, ahol Orosz Ádám, korának ismert papköltője volt a plébános.⁴ Egerszalókról Diósgyőrbe,⁵ majd Hevesre került,⁶ ugyancsak káplánnak.

A számára bizonyára kedves lelkipásztori szolgálatot azonban kezdődő, később egyre súlyosabbá váló betegsége miatt abba kellett hagynia. Érseke 1868-ban felmentette hevesi állásából. Ezzel kapcsolatos levelében ezeket olvashatjuk: „Luga László áldozárt és ezelőtti hevesi káplánt torokbaja miatt a káplánságtól egyelőre felmentem és egyházmegyei hivatalomnál mint actuariust alkalmazom.”⁷

1872. július 1-jén Bartakovics érsek az 1755-ben Barkóczy Ferenc püspök által alapított érseki líceumi kő- és könyvnyomda igazgatójává nevezte ki Lugát, mivel az pasztorációs munkát nem tudott végezni. Ettől kezdve lelkipásztori feladatokat egyáltalán nem látott el.⁸

Az igazgatói állás átvételekor a nagy múltú üzem gazdaságilag leromlott állapotban volt. 1855-ben Joó János – aki már 1849 előtt is műszaki vezetője volt – vette bérbe a nyomdát. Joó néhány év múlva felmondta a bérleti szerződést, s az üzemet 1860. január 1-jétől három és fél évig a Szent István Társulat bérelte. Ekkor került a nyomdába Tóth István neves szakember műszaki vezetőnek. 1863-ban a nyomdát ismét az érsekség vette kézbe. Ekkor a főpásztor az igazgatás ellátásával Stephanovszky Sándor líceumi tanárt bízta meg, aki 1872. június 30-ig látta el hivatalát. Ekkor lemondott állásáról, mert „belátta, hogy mint tanár az igazgatói teendőknek meg nem felel”.⁹

A nyomda szervezete Luga László megbízatása kezdetén a következő volt: praefectus (az üzem érsek által kinevezett mindenkori felügyelője), igazgató, ügyvezető (a nyomda műszaki vezetője), akit korabeli szóhasználatlaltal nyomdásznak is neveztek, korrektorok (nem főállású, hanem megbízott, helyesíráshoz értő tanárok, papok stb.), szedők, tanoncok, gépmester.¹⁰

¹ Luga László elfeledettségét mutatja, hogy 1905-ben bekövetkezett halála után az első helyi cikk csak 1990. július 28-án jelent meg róla a *Heves Megyei Hírlap*ban. (SZECSKÓ Károly: *150 éve született Luga László.*) Tudomásunk szerint a halála óta eltelt évtizedekben csak a *Magyar életrajzi lexikon* 2. kötetében (Bp. 1969. 98.) kapott néhány sort. A szerző hosszabb lélegzetű tanulmányából a *Széphalom* (1993. 5. 301–312.) közöl részleteket.

² SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1902. 8: 81–82; KONCZ Ákos: *Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren.* Eger, 1892. 163–164.

³ SZINYEI: *i. m.* (2. jegyzet) 8: 81–82; KONCZ: *i. m.* (2. jegyzet) 163–164.

⁴ SZINYEI: *i. m.* (2. jegyzet) 8: 81–82; KONCZ: *i. m.* (2. jegyzet) 163–164.

⁵ SZINYEI: *i. m.* (2. jegyzet) 8: 81–82; KONCZ: *i. m.* (2. jegyzet) 163–164.

⁶ SZINYEI: *i. m.* (2. jegyzet) 8: 81–82; KONCZ: *i. m.* (2. jegyzet) 163–164.

⁷ Egri Érseki Levéltár (EÉL). Personalia Ladislaus Luga (PLL). Bartakovics Béla érsek levele az Ájtatos Alapítványok Hivatala gondnokának. Eger, 1868.

⁸ EÉL. Lycaei Typographia (Lyc. Typ.) Az egri érseki líceumi nyomda története és állása. Luga László feljegyzése Bartakovics Béla érseknek. 1872.

⁹ L. 8. jegyzet.

¹⁰ L. 8. jegyzet.

A nyomda zilált anyagi helyzetének rendezése komoly, évekig tartó feladatot jelentett Luga számára. Az üzemnek átvételkor 12 000 forint tartozása volt, amelyet ki kellett egyenlíteni. 1872. október 11-én Luga erről a következőket írta főpásztorának: „Az üzlet pedig mindaddig pangani fog, míg csak a mérleg egyensúlyba nem hozatik. Az egyensúlyt helyre lehet állítani fennlévő tartozás törlesztése által, vagyis ha a nyomda forgalmi tőkét nyer, hogy ne legyen kénytelen adósságok fizetésével küszködni.” Kérte az érseket, hogy „a nyomda tőkealapjából, amely jelenleg 7072 forint. 42 krajcár-ra rúg, forgalmi tőkéül kiutalványozni annyit, amennyi a mérlegegyensúly helyreállításához szükséges, olyformán, hogy a nyomdaigazgató köteleztessék a tőkét 10 éves részletekben törlesztve visszafizetni a járuló rendes kamatokkal együtt.”¹¹

Eredményes igazgatói működése révén a nyomda anyagi helyzete évről évre javult. 1872. 2. félévéről már az alábbiakat tudta jelenteni: „az igazgatásomra bízott nyomda máris oly helyzetben van, hogy a jelen nehéz viszonyok közt kevés ily intézet dicsekedhetik hasonlóval. Gondosabb utánnézés mellett pedig vagyoniilag mindinkább növekedni fog. [...] bár a múlt év egyike volt azoknak, melyek az üzletekre nyomasztólag s bénítólag hatottak: örömmel jelentem mégis Exelenciádnak, hogy az egri érseki lyc. nyomda a legjobb üzemében volt.”¹²

Jelentésében bírálta az Ájtatos Alapítványok Hivatalának – amely az egyházi célokra adományozott összegekkel rendelkezett – pénzkézelési módját, amely kedvezőtlen a nyomdára nézve. Megírta, hogy 1874. január 1-jétől a nyomdában hiteles könyvelést vezet be, amelyet ő maga készít.¹³ Ekkor a korabeli törvények értelmében megszerezte az üzemnek az iparjogot. A nyomdát bejegyeztette az egri törvényszéknél és a Budapesti Iparkamaránál. Ez lehetővé tette, hogy váltót bocsáthasson ki, és azt elfogadathassa. Erre nagy szükség volt, mert az üzem nem rendelkezett ipari tőkével.

Az üzem igazgatójaként üzleti kapcsolatba lépett a megrendelőkkel, a kereskedőkkel, vezette a könyvelést, váltókat bocsátott ki és fogadott el, felvette az alkalmazottakat, megállapította azok fizetését, kezelte a pénzt, ellenjegyezte a ki- és bejövő számlákat stb. Főpásztorának minden év végén jelentést tett az üzem anyagi és pénzügyi helyzetéről.¹⁴ Évi fizetése 1872-től 500 forint volt, amely kiegészült évente 200 forinttal, amelyet az egyházi pénztártól vett fel. Javadalma tehát nem volt jelentős, ezért fizetésemelést kért érsektől.¹⁵

Levelében így összegezte a kinevezése óta végzett munkáját: „Én, ki a nyomdát kifelé és befelé legjobban ismerem, tudhatom, hogy pár év múlva a legjobb viszonyok közt leend, ha munkát kapna folyamatosan, hogy munkásait foglalkoztathassa. Hitelezni most is képes 10-12 ezer forintig. A raktárakban tett befektetés legkevesebb 20%-ot jövedelmez. Két gyorshajtója, melyek régiek, s újjal való helyettesítést kívánnak, 1873-ban 2 és fél millió forint nyomást eszközöl.” Majd levelét így folytatta: „Kegyelmes uram igen jól tudja, hogy rend, kivált munkások közt, csak szigorral és tekintéllyel tartható föl. Ezt másfél év alatt igyekeztem is fönntartani, s munkásaim ellen nem panaszkodhatom.” Beadványa végén a következő kérésekkel fordult érsekéhez: „1. Méltóztassék az igazgatásra és ügyvezetésre vonatkozó előbb leírt igazgatói joggyakorlatot jóváhagyni, vagy bölcs belátása szerint Exelenciádnak változtatva javítani. Bármely esetben esedezem, hogy az ügyvezető kizárólag az igazgató szigorú ellenőrzése alá helyeztessék, s az igazgatói rendeleteket, mintha a főpásztorától származnának, pontosan végrehajtani tartozik. 2. Egy, az üzletforgalomnak megfelelő ipartőke előállítására iránt intézkedni. 3. A desperatus adósságok iránt engem utasítani. 4. Az igazgató fizetését munkájához aránylag megszabni. A katolikus irodalom központjául Eger kezdi tekinteni a világ. Azért nem mulaszthatom el

¹¹ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. Eger, 1872. okt. 11. 1659/1872.

¹² EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. Eger, 1873. ápr. 2.

¹³ L. 12. jegyzet.

¹⁴ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. Eger, 1874. jan. 31. 401/1874.

¹⁵ L. 14. jegyzet.

ezúttal főlemlíteni Exelenciádnak egy, a nyomdával összekötött könyvkereskedés eszméjét. Egerben nincs egy valamire való könyvkereskedés. A nyomda jelen viszonyai közt ugyan nem bírma meg 3-400 forint befektetést, de ha másképp nem megy, a körülmények aligha oda nem fejlődnek, magánúton fogok egy jóra való könyvkereskedést létrehozni.¹⁶

1874. február 21-én egy, a nyomdával összekötendő könyvkötészet felállítását javasolta az érseknek. „Az legjutányosabban beállítani vélem most, midőn városunkban Neszvadba Gyula könyvkötő üzletéhez tartozó könyvkötői készletek eladásával megkínált, amely készletek ezúttal jutányosan megszerezhetők.”¹⁷ Az érsek elfogadta javaslatát: „megengedem, hogy az érseki lyceumi nyomdánál tervezett könyvkötészeti osztályt, saját felelőssége s jótállása mellett felállíthassa, berendezhesse.”¹⁸

Luga rövidesen megszervezte a könyvkötő részleget, április 8-án már ezt jelentette főpásztorának: „Nagyméltóságod kegyes engedélye folytán az érseki lyceumi könyvnyomdában a könyvkötészeti osztály már berendeztetett. A teljes felszerelés, anyagok bevásárlásával együtt 800 forintba került, de kiállított munkáink nemcsak az egri, hanem bármely nagyvárosi igényeknek megfelelhetnek ízlés és szépségre nézve.” Levelében gondként utalt arra, hogy a kötészetnek egy helyisége van, ez azonban kevés. Ezért engedélyt kért még egy szoba berendezéséhez.¹⁹

Bizonyára a kötészet eredményei is hozzájárultak ahhoz, hogy 1874-ben a nyomda ismét jó évet zárhatott.²⁰ Ugyanezt írhatta Luga 1875-ről is. Jelentésében többek között ezeket olvashatjuk: „örömmel jelentem, hogy a nyomasztó üzletviszonyok dacára sem csökkent a múlt évben üzletforgalmunk. Követeléseink pedig oly szép eredménnyel folynak be, hogy a jelen 1876-os évet 2657 forint s 73 krajcár készpénzzel kezdetjük meg, mi ipartóke hiányában nagy előny az üzletre.”²¹ A nyomda eredményei 1876-ban, 1877-ben tovább javultak. Az 1876-os anyagi sikerekben jelentős része volt Cantu Caesar *Világtörténet* című munkája kiadásának, amellyel a Szent István Társulat bízta meg a nyomdát.²² Luga levelében megemlítette még a következőket: „habár az üzletek általában véve nem dicsekedhetnek fényes eredményekkel, hála Istennek, az egri érseki lyceumi nyomda üzleteredménye a múlt évben is teljesen kielégíthetőnek mondható.”²³

Az 1870-es évek végén a nyomda ismét a Szent István Társulat hatókörébe került mint kiadványainak előállítója. 1879-ben a társulat utasítást adott az egri nyomda igazgatója, pénztárosa, ellenőre és műszaki vezetője számára. Tizenöt pontban szabta meg az egri igazgató feladatát, melyek lényegét az utasítás első pontjában így állapították meg: „Az igazgatónak tiszte Egerben általános felügyelet az összes nyomdai személyekre s azok rendes foglalkoztatására, a nyomdai raktárra, a megrendelt nyomtatványokra, s ezek árára, az ezekről vezetett naplókönyvre, nevezetesen: a történt fizetésekre s hátralékokra, miszerint mindez evidenciában tartassék és neki arról tudomása legyen.”²⁴ A Szent István Társulat még a fenti évben vizsgálatot folytatott az egri nyomdában, „véleményes jelentést”

¹⁶ L. 14. jegyzet.

¹⁷ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. Eger, 1874. febr. 21. 393/1874.

¹⁸ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Luga Lászlónak. Eger, 1874. febr. 22. 393/1874.

¹⁹ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. Eger, 1874. ápr. 8. 688/1874.

²⁰ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek a nyomda 1874-es munkájáról. Eger, 1875. máj. 1. 365/1876.

²¹ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek az 1875-ös évről. Eger, 1876. márc. 8. 2931/1876.

²² EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek a nyomda 1876-os évi munkájáról. Eger, 1877. ápr. 27. 3116/1877.

²³ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek a nyomda 1877. évi munkájáról. Eger, 1878. márc. 10. 241/1879.

²⁴ EÉL. Lyc. Typ. Utasítás a Szent István Társulat igazgatójának, pénztárnokának, ellenőrének és nyomdászának Egerbe. Dátum nélkül. 3085/1879.

készítve. Ebben az igazgató teendőit újból körvonalazta: „Felügyel a nyomdai üzlet egész menetére, ugyanezért az üzleti könyvek kezelését folyton figyelemmel kíséri, hogy minden tudomására legyen, s meggyőződést szerezzen magának, hogy az üzlet minden tekintetben kifogástalanul működik.”²⁵

Az 1879-es vizsgálat bizonyára hibákat is feltárt a nyomda munkájában. Ezzel magyarázható, hogy Luga László 1879. augusztus 20-án felmondását kérte érsekeitől. Levelének erre vonatkozó részében az alábbiak olvashatók: „Egyrészt Exelenciád magas bizalmát, másrészt a közönségét is veszítve: lehetetlen tovább elfogadnom ezen állást. [...] Engem jelen állásomtól, s az intézet továbbvezetésétől kegyeskedjen fölmenteni.”²⁶

Felmentésére azonban nem került sor annak ellenére, hogy az érsek az említett vizsgálat után kezdte elveszteni bizalmát iránta. Sajnos a hibák, kifogások természetéről semmi nem maradt az utókorra, így azok mérlegelésére sincs lehetőség. 1880-ban a főpásztor megbízta Katinszky Gyulát, az egri Római Katolikus Tanítóképző igazgatóját és Sivampel Józsefet, a képző tanárát azzal, hogy a nyomdában végezzenek újabb vizsgálatot. A vizsgálatról 1880. április 10-én tettek jelentést az érseknek, amelyben az alábbiakban summázták a nyomdáról alkotott véleményüket: „Általában az a véleményünk, hogy az egri nyomda előnyös helyzetben lévén és felvirágzásának legszükségesebb föltételeivel oly mértékben rendelkezvén, a jelen állapota legalábbis tengődőnek mondható, úgyannyira, hogy még más nyomdávalal is fönnállhat mellette. Ennek oka határozottan a kezelés hiányos voltában keresendő. Amely üzletben nincsenek meg a legszükségesebb kezelési könyvek, Munkakönyv, Papírkönyv nem vezetnek, vagy ahol vezetnek könyvet a bevételről, de a kiadásról nem; hol ez intézet maga kamatot fizet hitelezőjének, de nekik éveken át a tőkét sem fizetik, hol a nyomdai percentet és így a tiszta nyereséget nem tartják evidenciában: ott az üzlet nem virágozhatik. A gyökeres orvosságnak egyik föltételét a leltározásnak gyakorabbi ismétlésében találjuk.”²⁷

1882-ben váratlan esemény történt Luga László nyomdaigazgató életében. A Solymossy Eszterrel kapcsolatos tisztaeszlári vérvád kapcsán Szolcsányi Gyula akkori neves egri könyvkereskedő egy antiszemita tartalmú röpiratot készített, bemutatta Luga Lászlónak, aki a kézirat elolvasása után vállalkozott annak kiadására. Miután Samassa érsek pusztaszikszói nyári lakásán elolvasta a kinyomtatott röpiratot, 1882. június 7-én felháborodott hangú levelet írt az akkori nyomdai prefektusnak, Tárkányi Béla apát-kanonoknak. Ebben Luga Lászlót elmarasztalta „nyomdavezetése és jó hírének” kétségbe vonására alkalmas röpirat kiadása miatt.²⁸

Tárkányi Béla az érsek levelét odaadta Luga Lászlónak is, aki még az említett napon elküldte a röpirattal kapcsolatos véleményét Tárkányi Bélának, amelyben nem ismerte el, hogy az ominózus nyomtatvány antiszemita tartalmú.²⁹ Az apát-kanonok álláspontja hasonló volt Luga Lászlóéhoz, s még a fent említett napon az érseknek küldött igazoló jelentésében védelmébe vette Lugát.³⁰ Ezt követően Samassa bíboros június 10-én Tárkányi Bélának címzett levelében elmarasztalta Lugát védő álláspontja miatt.³¹ A röpirat kiadása kérdésében Samassa érseknek volt igaza. Szerencsére azonban az ügy lecsillapodott, s nem járt Luga állásának elvesztésével.

²⁵ EÉL. Lyc. Typ. Véleményes jelentés az Egri Érseki Liceumi Nyomda kezeléséről. Dátum nélkül. 3085/1879.

²⁶ EÉL. PLL. Luga László levele az érseknek. Eger, 1879. aug. 20. 3085/1879.

²⁷ EÉL. Lyc. Typ. Katinszky Gyula és Sivampel József jelentése az érsek részére a nyomdában tartott vizsgálatról. Eger, 1880. ápr. 10. 1475/1880.

²⁸ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Tárkányi Béla apát-kanonok nyomdafelügyelőnek. Eger, 1882. jún. 7. 2057/1882.

²⁹ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele Tárkányi Bélának. Eger, 1882. jún. 7. 1086/1882.

³⁰ EÉL. Lyc. Typ. Tárkányi Béla levele az érseknek. Eger, 1882. jún. 7.

³¹ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Tárkányi Bélának. Pusztaszikszó, 1882. jún. 10. 2087/1882.

Az anyagi feltételektől függően Luga László mindent megtett a nyomda korszerűsítésének érdekében. Mivel az üzem gépparkja a 19. század végére már elavult, 1892. február 16-án keltezett beadványában javasolta Stephanovszky Sándornak, a nyomda Tárkányit követő érseki felügyelőjének két új nyomdagép beszerzését. Az üzemben akkor két darab gyorsajtó dolgozott. Az egyik már negyven éve működött, a másikat pedig már használtan vették húsz évvel korábban. Mindkét gép gyakran elromlott, ezért Luga kérte egy új gyorsajtó megvásárlását. Azt javasolta, hogy ezt a jó hírű bécsi Kaiser és Fiai Gépgyárból szerezzék be.³²

A nyomda felügyelője 1892. február 29-én kelt levelében kérte az érsektől, hogy járuljon hozzá Luga kérésének teljesítéséhez.³³ Az érsek március 2-án kelt válaszlevelében engedélyt adott az új gépek vásárlására;³⁴ ezek felavatására 1892. április 28-án került sor, e napon adták át az üzemnek az új gyorsajtókat. Ezek voltak akkor Európában a legmodernebb nyomdagépek. A gyár Egerbe érkező szakemberei két nap alatt állították össze őket, Pollák József ismert bécsi betüöntő-gyáros felügyelete alatt. Pollák már 25 éve üzleti kapcsolatban állt az egri nyomdával. A korabeli részletek feledésével persze nem lehet feloldani azt az ellentmondást, hogy bár korábban Luga ellen vizsgálat folyt, annak eredményétől függetlenül mégis vásárolhatott gyorsajtót.

Az átadáskor a nyomda dolgozói és a meghívottak voltak jelen. Ezek előtt Pollák rövid beszédet mondott. Az új gépeket az üzem részéről Luga igazgató vette át. Az *Egri Újság* című lap tudósítása szerint „Luga László igazgató és Tóth István műszaki vezető szakértelme és odaadó fáradhatatlan munkássága az egri érseki lyceumi nyomdát minden tekintetben a mai sajtótechnika modern színvonalára emelte.” Az új gyorsajtókat Pollák József indítványára Luga László igazgató tiszteletére „László-gépeknek” nevezték el.³⁵

Az 1892-ben beszerzett új nyomdagépek is kevésnek bizonyultak. Ennek oka az volt, hogy 1896 januárjában a Szent István Társulat a nyomdától nagy mennyiségű iskolai tankönyvet rendelt meg. Luga László ekkor kérte az Egyházmegyei Hivaltól egy újabb nyomdagép vásárlásának engedélyezését.³⁶ Az érseki felügyelő Luga levelét továbbította főpásztorának, akitől az új gépek beszerzésére engedélyt kért. Samassa érsek 1896. január 23-án kelt levelében hozzájárult a vásárláshoz.³⁷ A felügyelő az érsek döntéséről január 27-én értesítette Lugát.³⁸

1897-ben újabb felhők gyülekeztek a nyomda felett. Az érsek vagy a nyomda felügyelője feltehetőleg hiányosságokat észlelt az üzem működésében, ezért Cserhalmi Péter budapesti nyomdászt megbízta azok kivizsgálásával. Cserhalmi a vizsgálatról tárgyilagos jelentésben számolt be az Egyházmegyei Hivatalnak. Levelében többek között ezeket olvashatjuk: „Szerény véleményem szerint a nyomda jelenlegi berendezése és felszerelése nem felelnek meg azon követelménynek, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a nyomda feladatát betölthesse, s üzemi szempontból is sikerrel működhessen. Hogy ez elérhető legyen, szükséges, hogy a nyomda vezetése hivatottabb és elhivatottabb személyekre bízassék.”³⁹ Az előbbieken olvashatók megértéséhez hozzá kell tenni, hogy – amint az eddigiekből kiderült – vásároltak ugyan nemrégén több új sajtót, azonban még mindig kevés gépük volt az elvégzendő munkához.

³² EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele Stephanovszky Sándornak. Eger, 1892. febr. 16. 1210/1892.

³³ EÉL. Lyc. Typ. Stephanovszky Sándor levele az érseknek. Eger, 1892. febr. 29. 1210/1892.

³⁴ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek válaszelevele Stephanovszky Sándornak. Eger, 1892. márc. 2. 1210/1892.

³⁵ SZECSKÓ Károly: *Tóth István egri nyomdász.* = Heves Megyei Népújság 1989. dec. 22. 3.

³⁶ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az Egyházmegyei Hivatalnak. Eger, 1896. jan. 16. 395/1896.

³⁷ EÉL. Lyc. Typ. Samassa érsek levele Stephanovszky Sándornak. Eger, 1896. jan. 23. 462/1896.

³⁸ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Luga Lászlónak. Eger, 1896. jan. 27.

³⁹ EÉL. Lyc. Typ. Cserhalmi Péter jelentése az Egyházmegyei Hivatalnak a nyomda állapotáról. Dátum nélkül. 121/1897.

A vizsgálat során az érsek által kiküldött Foltin János és Katinszky Gyula 1897. szeptember 10-én meghallgatták Luga László igazgatót is. Kérdéseikre Luga az alábbi válaszokat adta: „Az utolsó leltár a nyomdában 1880-ban volt, s az éves papíreltárak voltak. Mily alapon és okon vélte magát felmenthetőnek az 1879-i szabályzat megtartásának kötelezettsége alól? A két lap szerkesztése, az Adriánál való egyházmegyei ügynökség annyira igénybe vette fizikai időmet, hogy a szabályzat rendelkezéseit pontosan meg nem tarthattam.”⁴⁰

A vizsgálat után Samassa érsek Luga Lászlót is elmarasztalta a nyomdában feltárt hiányosságok miatt. Véleményét vele kapcsolatban a következőképpen fejtette ki: „Az érseki nyomda 1879-ben alkotott, s általam szentesített szabályainak önkényes megszegése következtében fölmerült, a nyomdára hátrányos visszasságok arra indítottak engem, hogy a nyomda ügykezelését más módon rendezzem be.

Ennek folytán Uraságotat a nyomdánál viselt igazgatói állásából felmentem, s tekintettel megroggalt egészségére is, nyugdíjba helyezem. Évi nyugdíja 600 Ft lesz, melyet folyó évi október 1-jétől az egyházmegyei papi nyugdíjintézet pénztárából fog nyerni. Kegyelemből meghagyom a további intézkedésig a lyceumban élvezett lakását.

Kötelességévé teszem azonban, hogy a nyomdának esetleg még kezeneél lévő összes értékeit, netáni irományait, könyveit a nyomda felügyelőjévé kinevezett Zsaskovssky József kanonoknak pontosan átszolgáltassa. Eddigi fizetését szintén október 1-jétől beszüntetem.”⁴¹

Az érsek leveléből kitűnik, hogy a vizsgálat után Luga nyugdíjba helyezését rendelte el. Ezt követően levélben kérte Kozma Károly prépost-kanonokot, a papnevelő intézet akkori gondnokát, hogy Luga nyugdíját terjessze föl intézkedésre az Egyházmegyei Papnyugdíj Intézet Központi Bizottságának.⁴² Majd a főpásztor levélben tudatta Debreczeni János apát-kanonokkal, az Ájtatos Alapítványok Hivatalának gondnokával, hogy Luga Lászlót felmentette állásából 1897. október 1-i hatállyal, s ennek következtében az onnan kapott 100 forint évi illeték folyósítása megszűnik.⁴³ Samassa érsek ezt követően Domitrovics Károllyal is levélben közölte, hogy Luga felmentette a nyomda igazgatása alól, és helyébe őt nevezte ki új igazgatónak.⁴⁴ Luga László 1897. október 1-től, huszonöt évi nyomdaigazgatói szolgálat után nyugdíjba került.

Nem volt nyomdász szakember. Mint korábban említettük, betegsége miatt mentette fel főpásztor a lelkészkedés alól. Szakismeretét folyamatosan szerezte meg, de igazi nyomdász szakemberré nem vált. Valószínűleg nem is törekedett erre, mivel feltétel nélkül megbízott Tóth István műszaki vezetőben. Ő kiváló nyomdász szakember volt, de az adminisztrációval keveset törődött. Az 1897-es vizsgálat után az érsek Tóth Istvánt is elmarasztalta, s menesztette a nyomdából. Meg kell említenünk azt is, hogy Luga Lászlótól nagyon sok időt rabolt el a szerkesztői munka is. 1869–1876 között szerkesztette a *Népijság* című politikai hetilapot, melyet ő alapított. Az alábbi periodikákat is Luga szerkesztette és adta ki: 1872-től 1886-ig az *Egri Képes Naptárt*, 1876-tól 1893-ig az *Egri Népijság* című politikai hetilapot, 1876–1893 között az *Irodalmi Szemle* havi folyóiratot, 1878-tól 1884-ig az „*Egri Népkönyvtár*” füzeteit, 1893-tól 1895-ig pedig az *Egri Híradót*.

Bár Luga nyomdaigazgatói pályafutása elmarasztalással zárult, ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy az üzem élén töltött évei eredményesek voltak. Ezt nemcsak a nyomda anyagi és pénzügyi helyzetének 1872-től beállott javulása bizonyítja, hanem az ezekben az években kiadott jelentős munkák is. Kiemelkedik közülük Cantu Caesar korábban már említett *Világtörténete*. Ezenkívül a teljesség igénye nélkül

⁴⁰ EÉL. Lyc. Typ. Jegyzőkönyv. Felvéve 1897. szeptember 10-én Luga László nyomdaigazgató kihallgatása alkalmával. 4659/1897.

⁴¹ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Luga Lászlónak. Eger, 1897. 4659/1897.

⁴² EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele dr. Kozma Károly prépost-kanonoknak. Eger, 1897. 4659/1897.

⁴³ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Debreczeni János apát-kanonoknak. Eger, 1897. 4659/1897.

⁴⁴ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Domitrovics Károlynak. Dátum nélkül. 4659/1897.

említünk meg néhány kiadott munkát. 1877-ben bocsátotta ki a *Szentelek élete* című könyvet és Róder *Német kis Bibliáját*. 1878-ban a *Kis kátét* (30 000 példány), Róder *Magyar közép Bibliáját*, a *Szentelek életének* második kiadását, az *Elemi kátét* (20 000 példány) s még több más művet.⁴⁵ 1879-ben további vallásos munkák hagyták el a nyomdát. A német és szlovák nyelvű kisbibliák iskolai célokra történő kiadása az egri egyházmegye vezetőinek a nemzetiségek iránti toleranciáját bizonyítja. 1880-ban elkezdték Tárkányi Béla *Katolikus egyházi énektárának* második kiadását is. (Az első kiadás 1855-ben jelent meg.)⁴⁶ A líceumi nyomdában készült folyamatosan az *Eger* című újság, az *Egri Népújság*, az *Irodalmi Szemle* stb., melyekben Luga szerkesztői munkát is végzett.

Luga László a nyugdíjazását követő éveket visszavonultan töltötte líceumi lakásán. 1905. október 25-én hunyt el. Földi maradványait október 29-én helyezték örök nyugalomra, az egri Fájdalmas Szűzről elnevezett (hatvani) temetőben, sok paptársa és barátja részvételével.⁴⁷ Elhunytával a hazai katolikus nyomdászat, újságírás és könyvkiadás szegényebb lett egy önzetlen és szeretetreméltó emberrel, pappal, íróval és szerkesztővel.

SZECSKÓ KÁROLY

⁴⁵ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. 1879. ápr. 27. 973/1879.

⁴⁶ EÉL. Lyc. Typ. Megállapodás Luga László és Tárkányi Béla között a Katolikus Egyházi Énektár második kiadására. Eger, 1880. okt. 25. 3403/1880.

⁴⁷ Heves Vármegyei Hírlap 1905. okt. 29.

Egy erdélyi származású bécsi antikvárius és műkereskedő dinasztia: a Kende család. Bár világleletében Bécsben tevékenykedett, Kende Sámuel antikvárius intenzív hazai kapcsolatokat ápolott, és élete végéig hibátlan magyarsággal levelezett.¹ Állandó ügyfele volt nem csupán a magángyűjtőknek, hanem a magyarországi közgyűjteményeknek is. A Nemzeti Múzeum könyvtára és a budapesti Egyetemi Könyvtár többször vásárolt tőle; 1895 első negyedévében például csak ösnyomtatványból 132 darabot ajánlott fel eladásra.² De nagyvonalúan ajándékozott is; a nagy magyar állami könyvtárak éves beszámolóikban többször említik a nevét adományozóként.³ Nyomatott, illusztrált jegyzékeit rendszeresen megküldte a közönyvtáraknak és magángyűjtőknek; ezek valóságos eseményszámba mentek a tudományos élet szereplői számára, sokszor reflektáltak is rájuk.⁴ Ő aukcionálta a többi között például Dankó József (1829–1895) jeles könyvgyűjtő, pozsonyi prépost könyv- és metszetgyűjteményét is 1895. június 24. és július 12. között.⁵

A magyar könyvtörténet számára azonban arról a legismertebb, hogy ő vásárolta meg a Zrínyi-könyvtárat, amelyről 1893-ban komoly bevezető tanulmánnyal ellátott és jegyzetelt német nyelvű katalógust⁶ is közölte. Ebből ismerte fel a kor tudományos közvéleménye a könyvtár jelentőségét,⁷ megvásárolni azonban – mint köztudomású – nem sikerült.

Bár vállalkozását Kende „jó hírű és a magyar irodalmat szolgáló cég”-ként határozta meg,⁸ a híres könyvkereskedő életrajzi adatait a magyar szakirodalom⁹ nem ismeri. Még az sem volt tisztázott eddig, hogy vajon milyen keresztnemet tartott a következőket használt Kende S. rövidítés.¹⁰ Erdélyi Pál¹¹ 1893-ban, illetve Széchy Károly¹² a századfordulón még Zsigmondot (Sigmund) használtak, 1988-ban írt magánlevelében Bán Imre¹³ szintén, és őket követte Kovács Sándor Iván¹⁴ is 1979–1985

¹ GULYÁS Melinda–KOLLÁR Emilia: *Kende Sámuel bécsi antikvárius levele ismeretlen méltóságos úrhoz*. = *Irodalomismeret* (15.) 2004. 107–108. – Néhány eredeti levelét I. OSZK Irattár 1891/140. iratcsomó.

² *Évnyegyedes jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának állapotáról*. = *Magyar Könyvszemle* (Új évf. 3.) 1895. 166.

³ PL. SZILÁGYI Sándor: *Jelentés a budapesti egyetemi könyvtár állapotáról 1893-ban*. = *Magyar Könyvszemle* (Új évf. 2.) 1894. 192.

⁴ *Hungarikumok a külföldi antiquár-katalógusokban*. = *Magyar Könyvszemle* (Új évf. 2.) 1894. 96; *Évnyegyedes jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának állapotáról 1894. április 1-től június 31-ig*. = *Magyar Könyvszemle* (Új évf. 2.) 1894. 296; VARJU Elemér: *Hungarikumok külföldi könyvpiacra*. = *Magyar Könyvszemle* (Új évf. 2.) 1894. 381.

⁵ *Dankó József könyvtárának sorsa*. = *Magyar Könyvszemle* (Új évf. 3.) 1895. 370.

⁶ KENDE, S[igmund]: *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi. Ein Beitrag zur Zrinyi-Literatur. Mit literar-historischer Einleitung*. Wien, 1893. Verlag von S. Kende.

⁷ KOVÁCS Sándor Iván: *Utószó. A Zrínyi-könyvjegyzetek kutatástörténete és néhány irodalomtörténeti tanulsága*. In: *A Bibliotheca Zrinyiana története és állománya*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1991. Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 473.

⁸ GLÁSZ Mónika–SERFŐZŐ Sándor: *S. Kende bécsi antikvárius levelei és a Magyar Könyvszemlének szánt kiadatlan cikke 1893–95-ből*. = *Magyar Könyvszemle* (105) 1989. 407.

⁹ KOVÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 465; SOMKUTI Gabriella: *A Széchényi Könyvtár kísérlete a Zrínyi-könyvtár megvételére 1891-ben*. = *Magyar Könyvszemle* (110.) 1994. 95.

¹⁰ GLÁSZ–SERFŐZŐ: *i. h.* (8. jegyzet) 407. [Az én kiemelésem: S. M.]

¹¹ ERDÉLYI Pál: *Bibliotheca Zrinyiana*. = *Magyar Könyvszemle* (Új évf. 1.) 1893. 355.

¹² SZÉCHY Károly: *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. Bp. 1896–1902. Magyar Történelmi Társulat, 2: 26, 150, 172.

¹³ KOVÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 467.

¹⁴ KOVÁCS Sándor Iván: *Zrínyi-tanulmányok*. Bp. 1979. Szépirodalmi Könyvkiadó, 154, 192; KOVÁCS Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*. Bp. 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó, 6–9, 343.

között – azonban a Zrínyi-könyvtárról 1991-ben megjelent monográfiájában¹⁵ már óvatosabban, rövidítve használta a bécsi antikvárius nevét. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája érthetetlen módon a Sándor (Alexander) nevet tüntette fel 1972-ben¹⁶ (bár ez nem felel meg a német nyelvű levelek „S. Kende” aláírásának), míg Kelecsényi Ákos a Sámuelre tette le voksát 1988-ban.¹⁷

Az osztrák kutatás¹⁸ által feltárt legfrissebb levéltári adatok szerint a kolozsvári zsidó családban született Kende Sámuel (1858–1928) 1887-ben kapott engedélyt¹⁹ művészeti antikvárium és aukciósház alapítására Bécsben. Tevékenységét csak egy évvel később, 1888-ban kezdte meg a belváros szívében; először egyéni vállalkozásként, később közkereseti társaságként működött. Kezdetben rézmetszetekkel, litográfiákkal, olajfestményekkel, akvarellekkel, térképekkel, antikvitásokkal és egyéb műtárgyakkal kereskedett, de 1920-tól bútorokkal, szőnyegekkel, ékszerekkel, illetve arany- és ezüsttárgyakkal is foglalkozott.

Kiadványai szinte kizárólag árverési katalógusok voltak; ezeken csupán szöveges (és rövidített) formában tüntette fel nevét. Az általa 1897-ben közrebocsátott – ismereteim szerint egyedüli – szépirodalmi jellegű kötet²⁰ címlapján és hátsó borítóján azonban egy nagyon dekoratív jelvényt láthatunk.²¹ A babérkoszorúba foglalt, nyitott könyv lapjain a tulajdonos monogramja látható, alatta a művészetek hármasságja, fölötte pedig az „Artibus et litteris” (A tudományért és az irodalomért) jelmondat.

Az alapító halála után özvegye, Kende (szül. Horner) Melanie (1872–1939 után) és legkisebb fia, Herbert Alexander Kende (1908–1977) vezette tovább a vállalkozást. Ügyfelek közé tartozott sok neves bel- és külföldi gyűjtő, számtalan árverést és kiállítást szerveztek. 1938-ban, az Anschluss után a céget – számtalan más, zsidó tulajdonban levő vállalkozáshoz hasonlóan – árnásították, vagyis az érvénybe lépő állami rendeletek értelmében kötelezően árja származású vevőnek kellett eladni. A virágzó bécsi üzletet a Kende család régi ügyfele, Adolf Weinmüller (1886–1958) müncheni műkinskereskedő vette meg. Ő 1924-ben alapította meg saját vállalkozását, és 1933-ig a német antikváriusok szövetségének elöljárója volt. 1931-től a nemzetiszocialista párt tagja volt, és a választási győzelem után aktív szerepet vállalt a Birodalmi Képzőművészeti Kamara létrehozásában is. A korábbi németországi árjásítás keretében 1935-ben már felvásárolta a müncheni Hugo Helbing aukciósházat is. A Kende-családdal kötött megállapodásban szereplő 24 000 birodalmi márkás vételárat négy év leforgása alatt kellett kifizetnie havi részletekben. Cégvezetőül Franz Kieslinger (1891–1955) művészeti szakértőt alkalmazta, míg ő maga csak az aukciók alkalmával utazott Bécsbe. Herbert Kende 1938-ban, anyja pedig 1939-ben emigrált Amerikába, az aukciósház pedig zavartalanul működött tovább Adolf Weinmüller keze alatt.

A háború alatt a cég helyiségeit több bombatalálat érte, majd egy ideig a szovjet hadsereg használta raktározási célra. 1945-ben aztán a Weinmüller-cég könyvelője, Maria Englisch (1890–?) kapott ideiglenes cégvezetői kinevezést, és a tevékenység ismét folytatódott: 1946-ban már három aukciót tartottak, 1947-ben pedig négyet.

A Kende család 1947-ben nyújtotta be kérvényét a vállalkozás visszaszolgáltatására, és 1948-ban – a befektetett tőke és a haszon tisztázása után – vissza is kapták. Megbízható és hasznot hajtó munkájáért Maria Englisch továbbra is cégjegyző (meghatalmazott képviselő) maradt, a cég pedig ismét

¹⁵ KOVÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) passim.

¹⁶ *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Összeáll.: STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1972. Akadémiai Kiadó, 479, 485.

¹⁷ KELECSÉNYI Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői.* Bp. 1988. Gondolat Kiadó, 292.

¹⁸ ANDERL, Gabriele: „... ein schwerreicher Kunsthändler aus München”. *Die „Arisierung” des Kunstantiquariats und Auktionshauses S. Kende in Wien durch Adolph Weinmüller.* = David. Jüdische Kulturzeitschrift (69. sz.) 2006. 16–22.

¹⁹ HUPFER, Georg: *Zur Geschichte des antiquarischen Buchhandels in Wien.* Wien, 2003. (Szakdolgozat.) 166.

²⁰ Erzherzog STEPHAN: *Briefe an Wilhelm Haidinger.* Wien, 1897. Verlag von S. Kende.

²¹ A címlap alsó harmadában a kép mérete 23 × 24 mm, a hátsó borító közepén 50 × 51 mm.

„S. Kende” néven működött tovább. Adolf Weinmüller háborítatlanul folytatta működését Münchenben 1955-ig, és 72 éves korában halt meg. Időközben a Kende család egy másik sikeres vállalkozást is felépített New Yorkban (Kende Galleries).

Kende Sámuel öccse, Kende József (1868–1938) szintén jelentős alakja volt a bécsi kiadói és antikvár világnak. Először cégvezetőként dolgozott a würtzburgi Halm & Goldmann antikvár könyv- és műkereskedésben,²² majd 1932-ben önálló könyv- és zenemű-kereskedést nyitott Bécsben.

Ez szintén sikeres vállalkozásnak bizonyult, ám a bátyja üzletének színvonalát és pénzforgalmát messze nem érte el. Ausztria annektálása után – magas kora és árja felesége ellenére – veszélyesnek nyilvánították, és az osztrák zsidók első szállítmányával Dachauba szállították. Buchenwaldban halt meg hetvenévesen.²³ Felesége, Isolde folytatni szeretne volna az üzletet, de azt az árjásítás során Johannes Katzler közreműködésével felszámolták.

A levéltári adatok szerint a Kende testvérek között legalább két leány is volt: Helene (férje Theodor Hlavaček) és Irma (férje Guido Zeller von Zellhain); ők szintén Bécsben éltek. Rajtuk kívül a család egyes tagjainak (Eugen Walter Kende, Ella Kende, Rudolf Kende, Elvira Kende) további, hasonló profilú cégekben voltak érdekeltségeik.²⁴

A harmadik fiútestvér, Kende Albert (1872–1942) szintén Kolozsváron született, és 1895-től kezdődően foglalkozott műkincskereskedéssel Bécsben (bátyjával, Sámuellel azonos épületömbben volt az üzletük).²⁵ Nem csupán képzőművészeti alkotásokat, hanem értékes kéziratokat, bútorokat, kárpitokat, kelet-ázsiai műtárgyakat, lámpákat stb. is árverezett. Egész gyűjteményeket vásárolt fel, és jó kapcsolatokat ápolt az arisztokráciával. Ezenkívül háztartások felszámolását és kalapács alá vetését is vállalta. Ő vette meg és bocsátotta aukcióra például Sigmund Freudnak és báró Hatvany-Deutsch Béla (1866–1933) feleségének, szül. báró Taussig Klárának a hagyatékát is.

Születési helye szerint eredetileg magyar állampolgár volt, de Trianon után osztrák állampolgárságért folyamodott, tehát – testvéreihez hasonlóan – további pályafutását mindenképpen az osztrák fővárosban tervezte.

1907-ben kapott engedélyt színes olajnyomatokkal, fényképekkel, heliogravűrökkel, litográfiákkal, fénynyomatokkal, illetve réz- és acélmetszetekkel való önálló kereskedésre is. 1924-ben kérvényezte koncessziójának kiterjesztését, és kiadói, könyvkereskedői és antikváriusi tevékenységbe is kezdett – a könyvesboltot azonban viszonylag korán, 1927-ben már feladta.²⁶

1938-ban az ő vállalkozását is árjásították: 1940-ben Josef Karl Gruber (1889–1956) bécsi nagykereskedő vette meg, ám 1941-től a tulajdonos már Ferdinand Nagler (1898–1980) művészettörténész, műkereskedő volt. Kende Albertet deportálták, és a theresienstadti lágerben halt meg szintén hetvenévesen. Mivel 1938-ban megözvegyült, és gyermekei sem születtek, a háború után a céget húga, Irma Zeller kapta vissza. Naglert tisztázták a politikai felelősség alól, és – miután megegyezett Irma Zellerrel – élete végéig folytatta az aukciós tevékenységet Bécsben. Vállalatát röviddel halála előtt, betegsége miatt, 1976-ban törölte a cégnyilvántartásból.²⁷

SIMON MELINDA

²² HUPFER: *i. m.* (19. jegyzet) 102.

²³ HUPFER: *i. m.* (19. jegyzet) 25, 289–290.

²⁴ HUPFER: *i. m.* (19. jegyzet) 52, 190.

²⁵ ANDERL, Gabriele: „*Euer armer, unglücklicher, vollständig gebrochener alter Albert Kende*”. *Die „Arisierung” des Kunstauktionshauses Kärntnerstraße 4 in Wien.* = David. *Jüdische Kulturzeitschrift* (79. sz.) 2008. 59–60.

²⁶ HUPFER: *i. m.* (19. jegyzet) 225.

²⁷ ANDERL: *i. h.* (25. jegyzet) 2008. 61–63.

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2011-ben

Rövidítések:

Acta HistLittHung	Acta Historiae Litterarum Hungaricarum
EgyKönyvÉvk	Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei
GeodKart	Geodézia és Kartográfia
HK	Hadtörténelmi Közlemények
HadtörtMúzÉrt	A Hadtörténeti Múzeum Értesítője
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
KF	Könyvtári Figyelő
KKK	Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KN	Könyv és Nevelés
MG	Magyar Grafika
MKsz	Magyar Könyvszemle
MNyelv	Magyar Nyelv
MTud	Magyar Tudomány
MVizjel	Magyar Vízjel
MúvtörtÉrt	Művészettörténeti Értesítő

Apollonius...	Apollonius pictus. An illustrated Late Antique romance around 1000. Facsimile edition of the Historia Apollonii regis Tyri. National Széchényi Library, Budapest, Cod. Lat. 4. Egy illusztrált késő antik regény 1000 körül. A Historia Apollonii regis Tyri hasonmás kiadása. Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 4. / ed. BORECZKY Anna, NÉMETH András. Bp.: Nat. Széchényi Libr., 2011. 184 p. ill.
Crescit...	Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára /szerk. SIMON Melinda, PERGER Péter. Bp.: Argumentum–OSZK–MTA Irodtud. Int.–MOKKA-R Egyes., 2011. 276 p. ill. (A Magyar könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei; 4.)
De libris...	De libris et bibliothecis / szerk. CZEGLÉDI László, MONOK István. Eger: Líceum K., 2011. 191 p. ill. (A helyi érték. Sectio iuvenum; 1.)
Eruditio...	Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére / szerk. IMRE Mihály et al. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2011– 2. köt. 447–799. p.

Jubileumi...	Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégebb folyamatosan működő nyomdánkról. Tanulmánykötet / szerk. ZENTAI Csilla. Debrecen: Alföldi Ny. Zrt. Méliusz Műhelye, 2011. 171 p. ill.
Klimo...	Klimo György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században. A 2010. október 14-én, Pécsen, Klimo György pécsi püspök születésének 300. évfordulójára megrendezett tudományos konferencia tanulmányai / szerk. POHÁNKA Éva, SZILÁGYI Mariann. Pécs: PTE Egy. Kvt, 2011. 300 p. ill. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai; 9.)
Klió...	Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére / szerk. MARTIN József, SZÉCHENYI Ágnes. Bp.: Corvina; Eger: EKF, 2011. 399 p.
Szöveg...	Szöveg, emlék, kép / szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp.: Bibl. Nationalis Hungariae–Gondolat, 2011. 344 p. ill. (Bibliotheca scientiae et artis). – Az OSzK által 2010-ben és 2011-ben rendezett tudományos ülésszakok válogatott, szerkesztett anyaga.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BÍRÓ Gyöngyi: Az erdélyi unitárius olvasmánytörténet kutatásának helyzete = Egyházi gyűjtemények szolgálatában. A gyulafehérvári millenniumi konferencia tanulmánykötete. Kolozsvár: Verbum, 2010. 51–58.
- Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára / szerk. SIMON Melinda, PERGER Péter. Bp.: Argumentum–OSzK–MTA Irodtud. Int.–MOKKA-R Egyes., 2011. 276 p. ill. (A Magyar könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei; 4.)
- CSEKE Péter: Egy sajtótörténeti szintézis erdélyi előmunkálatai = Me.dok (5.) 2010. 2. 5–7.
- De libris et bibliothecis / szerk. CZEGLÉDI László, MONOK István. Eger: Liceum K., 2011. 191 p. ill. (A helyi érték. Sectio iuvenum; 1.)
- DEMETER Csanád: Társadalomtudományi kutatóhelyek Székelyföldön = Me.dok (5.) 2010. 3. 83–92. Az MTA által nyilvántartott kutatóműhelyek ismertetésével
- GODA Éva: A reformkori Debreceni Casino története, 1833–1945. Társasági élet és művelődés. Debrecen: Debreceni Református Hittud. Egy., 2011. 431 p. ill. Könyvtár- és olvasástörténeti vonatkozásokkal
- GÖMÖRI György: Hungarica in Cambridge libraries = Hungarian Studies (25.) 2011. 2. 303–314.
- KISS Péter: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtártól a Liceumig. Gyöngyszemek Eger művelődéstörténetéből. Eger: Bródy S. Megyei és Városi Kvt., 2011. 196 p. ill.
- LIPTÁK Dorottya: A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról. Paradimaváltás, problémafeltárás, alapelvek, programok, feladatok = MTud (172.) 2011. 9. 1121–1131.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor / főszerk. KÖSZEGHY Péter; szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp.: Balassi, 2003–
11., Széchényi–teuton lovagrend. 2011. 496 p. ill.
12., Teutsch–vízjel. 2011. 495 p. ill.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Minden kor: ángyod térde – „Zsúpra aggnő”. A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára / szerk. BARTÓK István et al. Bp.: rec.iti, 2011. 301 p. ill.

- MONOK István: Les bibliothèques et la lecture dans le bassin des Carpates: 1526–1750. Paris: H. Champion, 2011. 276 p. (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale; 4.)
- MONOK István: Város és könyvkultúra Magyarországon. A megközelítés szempontjai = *Crescit...* 163–170.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: A Szombathelyi Egyházmegye könyves vonatkozású adatai Vályi András és Fényes Elek geográfiai szótáraiban = *Vasi Szle* (65.) 2011. 5/6. 587–604.
Mell.: településjegyzék és könyves vonatkozású adatok (1807)
- „Processus visitationis”. Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben / szerk. KÖBLÖS József; bev. HUDI József, KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt. Pápa: Pápai Ref. Gyűjt., 2011. 276 p. ill. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések; 11.)
A jegyzőkönyv részeként a liturgikus segédkönyvek és tulajdonosbejegyzéseik részletes ismertetésével
- SÍPOS Anna Magdolna: „...hogyan eljuthasson a művelődés legelső eszköze, a jó könyv minden magyarhoz, aki olvasni tud és olvasni szeretne.” Wlassics Gyula szerepe a századforduló magyar könyvtárügyében = A kultúra anatómiája, a kultúra anatómusa. Tanulmánykötet a 65 éves Agárdi Péter tiszteletére / szerk. SÍPOS Anna Magdolna, ZALAY Szabolcs, MÉSZÁROSNÉ SZENTIRÁNYI Zita. Pécs: PTE FEEK, 2011. 231–265.
- VERŐK Attila: Pécs a külföld szemével. Klíma városának képe kora újkori nyomtatványokban = *Klímó...* 154–167.
A hallei Franckesche Stiftungon történeti gyűjteményeiben őrzött dokumentumokról
- VIZKELETY András: Ad fontes. Válogatott tanulmányok. Ausgewählte Schriften / szerk. BERZEVICZY Klára, JÓNÁCSIK László, LÖKÖS Péter. Bp.: Szt. István Társ., 2011. 460 p. ill. (Abrogans; 3.)

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- DÁRIA, Ileana: Batthyány Ignác kiadványai. SZÁVULY Mária fordítása = *Crescit...* 45–54.
Függ.: a kiadványok jegyzéke
- GYURCSÓ Júlia: Idősb Szinnyi József bibliográfia. Bp.: ELTE, 2011.
1. Nyomtatásban megjelent írásai és a róla szóló irodalom, 1848–2010. 343 p.
2. Kézírtos hagyaték, könyvtári és levéltári iratok, 1792–1913. 308 p.
- HEGYKÖZI Ilona – KOLLÁR Mária: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2010-ben = *MKsz* (127.) 2011. 4. 502–519.
- HELTAI János publikációinak jegyzéke = *Bibliotheca et universitas*. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére / szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka. Miskolci Egy. BTK M. Nyelv- és Irodalomtud. Int., 2011. 439–446.
- Az ismeretlen Mikes. Az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kiállítása Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóján. 2011. május 3-tól október 13-ig = *Der unbekannte Mikes*. Kabinettaustellung ... / rend., kat.: KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor. Bp.: ELTE Egy. Kvt; Eger: EKF, 2011. 43 p.
- KATONA Júlia – GYÖRGY Judit: Díszítmények és ideák vonzásában. A Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtárának díszítőművészeti könyvritkasággyűjteménye. Bp.: M.Képzőműv.Egy., 2010. 186 p. ill.
- KINCSES Katalin Mária: Hadik András könyvtára. 2. r. = *HK* (124.) 2011.1. 239–258.
Az MTAK Kézirattárában őrzött katalógus közreadása
- KINCSES Katalin Mária: Johann Christoph Deccard könyvkatalógusa Cornides Dániel hagyatékában = *Soproni Szle* (65.) 2011. 4. 403–433.
A MTAK Kézirattárában őrzött dokumentumról
- KOMORÓCZY Szonja Ráhel: Yiddish printing in Hungary. An annotated bibliography . Bp.: Center for Jewish Studies at the HAS, 2011. 357 p. ill. (*Hungarica Judaica*; 25.)

- A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája, 1705–1944 / összeáll. LAKATOS Éva. Bp.: OSzK, 2010 – 2. köt. K–M. 2011. 372 p.
- Mozgó Világ lexikon, 1971–1983 / szerk. BEREGNYEI Miklós. Paks: Jámor P. Társ., 2011. 258 p.
- „Nem pusztán üzletképpen tartott”. 450 éves a Debreceni Nyomda. Vezető a debreceni Kőlcsey Központ Bényi Árpád Termében 2011. május 16–2011. június 4. között megtekinthető nyomdatörténeti kiállításához / a kiállítást rend. és írta GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen: Alföldi Ny. Zrt. Méliusz Műhelye, 2011. 79 p. ill.
- V. Ecsedy Judit műveinek bibliográfiája = *Crescit...* 343–251.
- Vállalkozás, kultúra, polgárosodás. Heckenast Gusztáv születésének 200. évfordulójára = *Enterprise, culture, embourgeoisement. Exhibition for the bicentenary of Gusztáv Heckenast* / szerk. BENKŐ Andrea, LIPTÁK Dorottya. Bp.: OSzK, 2011. 67 p. ill.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- BODÓ Balázs: A szerzői jog kalózai. A kalózok szerepe a kulturális termelés és csere folyamataiban a könyvnyomtatástól a fájlcsere hálózatokig. Bp.: Typotex, 2011. 337 p. ill. (Edition 2.0)
- MÉSZÁROS Tamás: Kép-Írás, az első magyar szamizdat folyóirat = *Hombár. Múzeumi tanulmányok* / szerk. NAGY Vera. Hódmezővásárhely: Tornyai J. Múz. és Művel. Közp., 2011. 287–311. ill.
- NÓVÉ Béla: Cenzúraviták a 80-as évek Magyarországon [1–2.] = *Kritika* (11.) 2011. 1. rész: 3. 10–13.; 2. rész: 4. 16–20.
- PRUZSINSZKY Sándor: A cenzúra és a közjó. A jozefinista látomás = *Pro publico bono* 2011. 2. 131–148.
- PRUZSINSZKY Sándor: A sajtó szabadságáról március idusán = *Pro publico bono* 2011. 2. ksz. 64–69.
- SÍPOS Anna Magdolna: Együtt vagy külön? Az iskolai könyvtárak a magyar könyvtárjog történetében = *KN* (13.) 2011. 4. 75–81.
- SÍPOS Anna Magdolna: „... hogy az ország minden lakosa egyformán olvasnivalóhoz jusson...” A könyvtári ellátás demokratizálására irányuló törekvések 1945-től napjainkig = *Kulturális valóságismeret és EKF* 2010. [elektronikus dok.; CD-R] 35 éves a pécsi kulturális közvetítő képzés. Tudományos konferencia és emlékülés, 2010. november 18–19. / szerk. KOLTAI Zsuzsa. Pécs: PTE FEEK, 2011. 444–453.
- SÍPOS Anna Magdolna: Kis magyar diktatúratörténet – indexekben és könyvtári selejtezésekben elbeszélve = *KF* (21.) 2011. 1. 11–39. ill.
- VULKÁN Vera Tünde: Mártonfi József cenzori kinevezése és működése = *MKsz* (127.) 2011. 2. 193–205.
A Zilahi Sámuel által Utrechtben megvásárolt és Nemegyei János által hazaszállított könyvek jegyzékével

Könyvtörténet

Kéziratosság, kódexek

- ÁCS Pál: Miért hiányoznak Szent Pál levelei a Jordánszky-kódex bibliafordításából? = *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére* / szerk. CSISZÁR Gábor, DARVAS Anikó. Bp.: M. Nyelvtört., Szociolingv., Dialekt. Tansz., 2011. 37–46.
- ALMÁSI Gábor: A Rhediger-levelezésgyűjtemény másolata az Országos Széchényi Könyvtárban = *MKsz* (127.) 2011. 1. 112–117.
- Apollonius pictus. An illustrated Late Antique romance around 1000. Facsimile edition of the *Historia Apollonii regis Tyri*. National Széchényi Library, Budapest, Cod. Lat. 4. Egy illusztrált késő antik regény 1000 körül. A *Historia Apollonii regis Tyri* hasonmás kiadása. Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 4. / ed. BORECZKY Anna, NÉMETH András. Bp.: Nat. Széchényi Libr., 2011. 184 p. ill.

- Függelékben az Apollonius pictus egykori őrzőkódexének könyvészeti leírásával, illusztrációinak jegyzékével és a latin szöveg közlésével
- BARICZ Ágnes: Suri Orvos Mihály 1602-es Perkins-fordítása = *Eruditio...* 447–457. ill.
- BARICZ Ágnes: Suri Orvos Mihály Catholicus reformatus-fordítása = *Erdélyi Múz.* (73.) 2011. 2. 23–42.
- BARRAL I ALTET, Xavier : Observations sur la fonction et les stratégies de représentation des images de l'Apollonius de Budapest, au début de l'époque romane = *Apollonius...* 127–142. ill.
- BERKES Katalin: Kikről hallgat Enyedi? A Héliodórosz-fordítás előzményeihez = *Acta HistLittHung* (30.) 2011. Balázs Mihály köszöntése. 53–59.
- BORECZKY Anna: Apollonius pictus. Object and history = *Apollonius...* 23–42. ill.
- BORECZKY Anna: Prológus = *Apollonius...* 11–16.
- CZAGÁNY Zsuzsa: Certamen magnum. A „Zalka” antifonále két töredéke = *MEgyházzene* (18.) 2010/2011. 4. 349–352. ill.
- Gesta Hungarorum = The deeds of the Hungarians = Epistle to the sorrowful lament upon the destruction of the kingdom of Hungary by the Tatars [by Anonymus] / ed., transl., annot. by Martyn RADY, László VESZPRÉMY. + Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta [by Rogerius] / transl., annot. by János M. BAK, Martyn RADY. Bp.–New York: CEU Press, 2010. XXXVIII, 268 p. (Central European medieval texts; 5.)
- HAADER Lea: Írástípus és hibatipológia. Sövényházi Márta bastarda és kurzív szövegrészleteinek összehasonlítása = *Kláriskó. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére / szerk. CSISZÁR Gábor, DARVAS Anikó.* Bp.: M. Nyelvtört., Szociolingv., Dialekt. Tansz., 2011. 147–154.
- HAADER Lea: Ómagyar megakadásjelenségek. Ráskay Lea tollbotlásainak típusai = *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* 2009. október 14–15. / szerk. BAKRÓ-NAGY Marianne, FORGÁCS Tamás. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2011. 79–94.
- HORVÁTH Iván – HARANGOZÓ Ádám – NÉMETH Nikolett – TUBAY Tiziano: A Nikolsburgi Ábécé hitelességének kérdése. Előzetes közlemény = *Szöveg...* 76–90. ill.
- JANKOVITS László: Emblémák Berényi Zsigmond születésnapjára = *Klimo...* 96–107., 284–287. ill. A pécsi Klimó Könyvtárban őrzött P.IV.2., Ms. 107 jelzetű dokumentumról
- KERTÉSZ Balázs: Albert királyról és Szent Kálmán magyarországi tiszteletéről. Magyar vonatkozások egy müncheni és egy melki kódexben = *MKsz* (127.) 2011. 4. 445–465.
- KERTÉSZ Balázs: Magyar vonatkozású kéziratok törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban. A Kollár-féle első kódex másolata = *MKsz* (127.) 2011. 1. 30–46. ill.
- KESSLER, Herbert L.: The late antique and medieval contexts of the Apollonius fragment = *Apollonius...* 63–73. ill.
- LÁNG Benedek: A Rohonci kód. Egy történelmi rejtély nyomában. Bp.: Jaffa, 2011. 227 p. ill.
- LATZKOVITS Miklós – MÁNDITY Zorán: Az emlékkönyv-bejegyzések datálásáról = *Acta HistLittHung* (30.) 2011. Balázs Mihály köszöntése. 293–302.
- LÁZS Sándor: Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban. Függelékül a Szent László-ének két nyelvűségéhez és használatához = *MKsz* (127.) 2011. 4. 425–444.
- MADAS Edit: Az Érsekújvári Kódex mint a menekülő apácák hordozható könyvtára és két új forrásonosítás. Műhelytanulmány = *Szöveg...* 91–104.
- MAROSI Ernő: A budapesti Apollonius pictus elé = *Apollonius...* 9–10.
- MIKÓ Árpád: Leon Battista Alberti De re aedificatoriája és Mátyás király udvara = „És az oszlopok tetején liliumok formáltattak vala”. *Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára / szerk. TÓTH Áron.* Bp.: CentrArt Egyes., 2011. 67–72.
- MIKÓ Gábor: Az 1267. évi bécsi zsinat úgynevezett „magyar határozatai” = *MKsz* (127.) 2011. 1. 1–29. Az ÖNB Cod. 1550 jelzetű kódexében található „Decreta Hungarorum”-ról
- NÉMETH András: Egy újabb nemzetközi jelentőségű kódextöredék az OSZK-ban (Cod. Graec. 4.) = *Szöveg...* 25–46.

- NÉMETH András: A Mynas-kódex és VII. Konstantin történeti kivonatgyűjteménye = Antik Tan. (55.) 2011. 1. 70–95. ill.
- NÉMETH András: Text versus image? The illustrated Historia Apollonii. Late antique, Carolingian and Ottoman times = Apollonius... 75–98. ill.
Függ.: szövegátirat
- NIEVERGELT, Andreas: Additamenta ioculatorum. Volkssprachige und lateinische Sekundäreintragungen in der Handschrift Budapest, OSzK Cod. Lat. 4 = Apollonius... 99–126. ill.
- PROKOPP Mária: Le illustrazioni del codice di Dante di Budapest = „Ritrar parlando il bel”. Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére / szerk. SZEGEDI Eszter, FALVAY Dávid. Bp.: L’Harmattan, 2011. 255–266.
- RADDEN KEEFFE, Beatrice: Making the Budapest Apollonius = Apollonius... 43–61. ill.
- SZAKÁCS Béla Zsolt: Mű és közönség Károly Róbert korában. A Magyar Anjou Legendárium megrendelői háttere = Károly Róbert és Székesfehérvár / szerk. KERNY Terézia, SMOHAY András. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházm. Múz., 2011. 101–110., 214.
- SZELP Szabolcs: A Nikolsburgi Ábécé szerzősége és keletkezési ideje. Művelődéstörténeti megjegyzésekkel = MNyelv (107.) 2011. 4. 407–428. ill.
- TÓTH Péter: „Biblia Hebraeorum”. Egy zsidó apokrif töredékei az Érsekújvári kódexben = ItK (115.) 2011. 6. 659–677.
- TÓTH Péter: Az Egyetemi Könyvtár gyűjteményéből. Újabb kódextöredékek az Egyetemi Könyvtárban 2. = EgyKönyvÉvk (14/15.) 2011. 191–217.
- ZELLIGER Erzsébet: A tihanyi alapítólevél. Átírás, ford. SZENTGYÖRGYI Rudolf. 2. jav. kiad. Pannonhalma: Bencés K., 2011. 65 p., 3 t. ill.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő munkák

- Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégebb folyamatosan működő nyomdánkról. Tanulmánykötet / szerk. ZENTAI Csilla. Debrecen: Alföldi Ny. Zrt. Méliusz Műhelye, 2011. 171 p. ill.
- SIMON Melinda: Az 1488-1800 közötti magyar kiadói és nyomdászjelvények mottói = Tiszatáj (65.) 2011. 4. 71–81. ill.

15–16. század

- BÁNFI Szilvia: A bécsi Singriener-nyomdához köthető Pesti Gábor-féle Nomenclatura-kiadások tipográfiai vizsgálata = Crescit... 11–26. ill.
- BÁNFI Szilvia: A debreceni nyomdászat kezdetei a betűtípus-kutatás tükrében = Jubileumi... 11–29. ill.
- BÁNFI Szilvia: A nyomdászat debreceni meghonosításában szerepet játszó tipográfusok = MG (55.) 2011. 4. 74–79. ill.
- BÁNFI Szilvia: A tévesen Raphael Hoffhalternek tulajdonított nyomtatványokról = Szöveg... 117–129.
- BORSA Gedeon: Az első hazai nyomdászjelvény = Crescit... 39–43. ill.
- DEÉ Nagy Anikó: Közös jegyek a korai nyomdász- és kiadójelvények formakincsében = Crescit... 55–62.
- PERSOVITS József: Heltai Gáspár, a kolozsvári könyvnyomtató. Bp.: Optima Téka, 2011. 78 p. ill.
(Nyomdász könyvtár)

16–17. század

- BITSKEY István: „Debreczenbe nyomtatott”. Hasonmások a debreceni nyomda korai kiadványairól, 1561–1619 = Alföld (62.) 2011. 10. 57–65.
- SAKTOROVÁ, Helena: Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhez, 1615 = MKsz (127.) 2011. 2. 232–233.

17–18. század

- BÁNFI Szilvia: A szerény nyomdai készllettel rendelkező csíksomlyói Ferences-tipográfia találékony-ságáról a 17–18. században = MG (55.) 2011. 2. 73–76. ill.
- ECSEDY Judit, V.: A késmárki nyomda Debrecenben? = Jubileumi... 87–101. ill.
- EMÖDI András: Nagyváradai könyves kalászat = Crescit... 75–86. ill.
- PAVERCSIK Ilona: Weber Simon Péter nyomdájának alapításáról = Crescit... 171–182. ill.
- VARGA Bernadett: „Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla...”. Debrecenben használt könyvdiszek a 18. század első éveiben = Jubileumi... 71–86. ill.

19. század

- ECSEDY Judit, V.: „Egy szép bécsi könyvnyomtató műhely” = Szöveg... 171–177. ill.
- GÉCS Béla: A tipográfiai betűrendszer kialakulása = MG (55.) 2011. 2. 77–79. ill.
- OLÁH Róbert: „...vajha a Superintendentenciában csak itt nyomtatott iskolai könyvek taníthatnának”. Tóth Endre levele az Egyházkerületi Közgyűléshez = Jubileumi... 103–125. ill.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Németh János magyarországi nyomdászattörténete, a Memoria typographiarum (1818) = KF (21.) 2011. 1. 90–106. ill.
- SIMON Melinda: Tizenkilencedik századi magyar kiadók beszélő jelvényei = MG (55.) 2011. 5. 73–75. ill.

20. század

- ÖLVETI Gábor: Debreceni nyomdák a 20. század első felében = Jubileumi... 127–152. ill.
- SIMON Melinda: Magyar kiadók és nyomdák beszélő jelvényei a 20. század első felében = Crescit... 183–190. ill.
- SZENDREI Ákos: Az államosítástól a privatizációig. Az Alföldi Nyomda története = Jubileumi... 153–172. ill.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

- BORECKZY Anna: Magyar királyok elfeledett képmás-sorozata a Thuróczy-krónika egy XV. századi kéziratós példányában = EgyKönyvÉvk (14/15.) 2011. 373–392. ill.
- BORECKZY Anna: A pozsonyi káptalan Ganoys Venceltől való középkori Bibliájának története: OSzK, Kézirattár, Cod. Lat. 78 = Szöveg... 47–60. ill.
- DÖRNYEI Sándor: Nyomdában készült régi hazai ex librisek: XVI–XVIII. század = Crescit... 63–73. ill.
- DÖRNYEI Sándor: Régi orvosi exlibrisek = Cito pede labitur aetas. Tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára / szerk. FORRAI Judit et al. Bp.: Semmelweis, 2011. 81–86.
- DUKKON Ágnes: A barokk szellemiség megjelenési formái a Calendarium Tyrnaviense sorozat példányaiban = Eruditio... 497–503.
- Ex libris. „Koronás fők, államférfiak, főpapok, tudósok elzüllött könyvtárainak darabjai” a Somogyi-könyvtár gyűjteményében. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban, 2011. július 19–október 22. / rend., ísm., szerk. SZÓKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged: Somogyi-kvt., 2011. 31 p., 28 t. ill.
- KÉPIRÓ Ágnes: Fába metszett Tragédiák = XVIII. Madách Szimpózium. Algyő, 2010. április 23., Csesztve–Balassagyarmat–Vanyarc, 2010. szeptember 17–18. / szerk. BENE Kálmán, MÁTÉ Zsuzsanna. Szeged–Bp.: Madách Irod. Társ., 2011. 124–131. ill.
- KÉPIRÓ Ágnes: A Tragédia képekben. Illusztráció-változatok a Tragédiához = Szeged (23.) 2011. 6. 14–21. ill.
- KÚN István: A rajzművészet Szindbádja. Emlékezés a 100 éve született Zórád Ernőre. Bp.: Litea Könyvesbolt és Teázó, 2011. 64 p. ill.
- MAROSI Ernő: A Pray-kódex húsvéti képsorához = Szöveg... 11–24.
- PAPP Júlia: A családi élet otthoni és közösségi terei a 19. század elején két könyvillusztráció-sorozat tükrében = MűvtörtÉrt (60.) 2011. 1. 89–105. ill.

- POLGÁRDY Géza: A czegei Wass-család címere és Wass Albert ex librise = *Polisz* (138.) 2011. 55–58. ill.
- SZABÓ Lilla: Szlovákiai magyar könyvművészet 1918–1945. Šamorín: Méry Ratio, 2011. 231 p. ill.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: Beszédex librisek. A kultúra nemzetközi hírnökei [1–2.] = *Kisgrafika* (50.) 2011. 1. rész: 1. 4–7., 15. ill.; 2. rész: Híres magyar grafikusok a Minajev-gyűjteményben. 2. 4–6., 16. ill.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: Az ex librisek interpretációjának új irányai, ex libris és hungarikakutatás = *Szöveg...* 296–313. ill.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: Az ex librisek művelődéstörténeti jelentősége, szerepváltozása a possessorok vonatkozásában = *KKK* (20.) 2011. 8. 45–61.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: A modern ex libris a vizuális kultúra korában. Egy hungarika vonatkozású gyűjtemény üzenete = *MKsz* (127.) 2011. 3. 359–377. ill.
- VISKOLCZ Noémi: Illusztrált könyvek, reprezentatív albumok, képes kiadványok a kora újkori Magyarországon = *Crescit...* 223–230. ill.
- VITÉZ Ferenc: Protestáns könyvjegyek. Kálvin és a kálvinizmus hatása az exlibriseken, avagy a református művészettelfogás sajátos (le)nyomatai. Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyházker., 2011. 128 p. ill.
- WEHLI Tünde: Károly Róbert ábrázolása a Képes Krónikában = Károly Róbert és Székesfehérvár / szerk. KERNY Terézia, SMOHAY András. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházm. Múz., 2011. 111–126., 215. ill.
- WEHLI Tünde: Művészettörténeti megjegyzések a kiállított könyvekről = *EgyKönyvÉvk* (14/15.) 2011. 333–343. ill.
- Az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött dokumentumokról

Kisnyomtatványok

- KUNT Gergely: Az ellenség teste. A vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon = *HadtörtMúzÉrt* (12.) 2011. 227–242. ill.
- KURTA József: Ismeretlen kolozsvári egyleveles nyomtatvány 1702-ből = *Crescit...* 127–130. ill.
- MÉSZÁROS Klára: Egy ismeretlen Eck-nyomtatvány = *Crescit...* 153–161.
- NAGY Andor: Alkalmi nyomtatványok Joseph Trausch gyűjteményéből. A magyar nyelvű anyag tanulságai = *Sorsfordulók és mindennapok. Tanulmányok a 19–20. századi magyar és egyetemes történelemről* / szerk. STRAUZ Péter, ZACHAR Péter Krisztián. Bp.: Heraldika, 2011. 20–37., 341., 357.
- NAGY Andor: Halotti búcsúztatók Joseph Trausch gyűjteményéből = *Tehetségpaletta. Szemelvények az egri Eszterházy Károly Főiskola Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar tehetségműhelyeinek munkáiból* / szerk. BORBÁS László et al. Eger: EKF Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar, 2010. 147–162.
- SÜMEGI György: 1956 plakátjai. Vázlat = *Életünk* (49.) 2011. 11/12. 27–53. ill.
- TÓTH Orsolya: A Hadsegélyező Hivatal tevékenysége a Hadtörténeti Múzeumban őrzött plakátok tükrében = *HadtörtMúzÉrt* (12.) 2011. 167–176. ill.
- ZVARA Edina: 17. századi ismeretlen társulati kiadványok a kismartoni Esterházy-könyvtárból. Pótlások az RMNy-hez = *Crescit...* 237–241.
- ZVARA Edina: Johannes Korzenski németújvári nyomdász ismeretlen nyomtatványa 1617-ből. Pótlás az RMNy-hez = *MKsz* (127.) 2011. 1. 99–103. ill.

Térképészet

- HEGEDÜS Ábel: A nagy háború hatása a magyar térképészetre = *HadtörtMúzÉrt* (12.) 2011. 243–250. ill.
- LŐRINCZ Róbert: Újpest a térképek tükrében. Bp.: Újpesti Helytört. Alapítvány, 2011. 76 p. ill.

- MÁRTON Máttyás: Új Hunfalvy–Felkl földgömb = GeodKart (63.) 2011. 2. 10–12. ill.
- PÁLFFY Géza: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-család rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát-szlavón és a magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években = Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. ... Bp.: Archivum–MOL, 2011. 234 p. ill.
- REISZ T. Csaba: Ortográfiai törekvések a 18. századi magyar térképészetben, 1808-ig = Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene. Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai, Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére / szerk. VARGYAS Gábor. Bp.: L'Harmattan; Pécs: PTE Néprajz–Kult. Antr. Tansz., 2011. 333–344.
- TÖRÖK Enikő: Mikoviny Sámuel [elektronikus dok.; PDF] . Bp.: Török E., 2011.

Papír

- PELBÁRT Jenő: XIV–XV. századi papírhasználatunk = MVízjel (9.) 2011. 16. 29–38. ill.
- PELBÁRT Jenő: XVIII. századi cabamé-vízjel = MVízjel (9.) 2011. 17. 49–50. ill.
- PELBÁRT Jenő: Adatok az óriás RJE monogram-vízjelek értelmezéséhez = MVízjel. (9.) 2011. 16. 39–42. ill.
- PELBÁRT Jenő: Kétszáz éves a magyar filigranológia, 1810–2010 = MVízjel (9.) 2011. 16. 9–18.

Könyvkötés-történet

- BUIJTÁS László Zsigmond: „Könyveimet békötöttem ... mégpedig többire aranyosan”. A Tótfalusi-Biblia amszterdami kötéseinek ismeretlen altípusáról = Acta HistLittHung (30.) 2011. Balázs Mihály köszöntése. 82–94. ill.
- HÉJJA Julianna Erika: Szép kötések nemes bőrben. Békés megye könyvkötészetének történetéből. Gyula: Békés M. Lvt., 2011. 28 p. ill. (Múltidéző mozaikok Békés megye történetéből; 4.)
- KIMPIÁN Annamária: Főpapi supralibrosok a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár gyűjteményében = Crescit... 113–121. ill.
- MUCKENHAUPT Erzsébet – ROZSONDAI Marianne: Historische Einbände der Bücher aus dem Besitz des Johannes Henckel = Batthyaneum. Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan: 1741–1798. / ed. Doina BIRO HENDRE. București: Ed. Bibliotecii Naționale a României, 2011. 159–189. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

- GRANASZTÓI Olga: Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltáráshoz. 1. A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai 1772–1785 = MKsz (127.) 2011. 4. 466–482.
- SZALISZNYÓ Lilla: „Egy könyvkiadás engem könnyen megakaszt”. Kisfaludy Sándor műveinek kiadása és terjesztése 1816-ban = Irodalomtörténet (42.) 2011. 3. 341–359.
- SZALISZNYÓ Lilla: „Ismét van újságom literatúránkból”. A magyar irodalom propagálásának eszközei a 19. század első évtizedeiben = Pro Scientia Aranyérmesek X. konferenciája. Budapest, 2010. szeptember 30–október 3. Előadások / szerk. SZÖLLŐSI László. Bp.: Pro Scientia Aranyérmesek Társ., 2011. 129–133.
- SZILÁGYI Márton: Irodalom és üzlet. Csokonai Vitéz Mihály könyvkiadói és könyvterjesztői stratégiája a 18–19. század fordulóján = Korall (12.) 2011. 43. 107–121.

Kiadástörténet*Több évszázadot érintő munkák*

Erdélyi Szépmíves Céh. Emlékkönyv, 1924–1944, 1990–1995 / összeáll. TAR Károly. Bp.: Közdok, 2010. 262 p. ill. (Ághegy könyvek)

KOVÁCS Andrea: A katolikus énekeskönyvek szerkezete, éneksorrendje = „A keresztyényi gyülekezetben való isteni dicséreték”. Népénektáraink tegnap és ma. Az „Éneklő Egyház” megjelenésének 20. évfordulóján tartott tudományos ülészek és emlékülés előadásai. Budapest, 2005. december 8–10. / szerk. KOVÁCS Andrea. Bp.: Liszt F. Zeneműv. Egy. Egyházzenei Kutcsop., 2011. 217–240.

15. század

BARTÓK István: Egy legenda születése, halála és újjászületése. Lippi Zsigmond magyar nyelvtana: Wi grammatica, Buda, 1490 = ItK (115.) 2011. 2. Tanulmányok Ritoókné Szalay Ágnes köszöntésére. 174–180.

BORDA Lajos: Egy magyar vonatkozású könyvritkaság = MKsz (127.) 2011. 1. 87–98. ill.
A Communis cursus Beatae Mariae Virginis című ősnymtatványról

16. század

GYULAI Éva: Ense opus est. Verancsics Antal emblémaverse I. Szulejmán szultánról, 1558 = Publicationes Universitatis Miskolciensis (16.) 2011. 2. Történelemszemlélet, historiográfia, eszmetörténet, történetfilozófia. Tanulmányok. 129–167. ill.

MONOK István – ÖTVÖS Péter: Nem mindent mondtunk el. Beythe István kolligátumáról = Acta HistLittHung (30.) 2011. Balázs Mihály köszöntése. 371–374.

RMNy S 277. [Írta: az] Országos Széchényi Könyvtár. Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősége = Acta HistLittHung (30.) 2011. Balázs Mihály köszöntése. 395–399.

ZSOLDOS Endre: Egy Honterus-kolligátum = MKsz (127.) 2011. 3. 378–383. ill.

16–17. század

BALÁZS Mihály: Egy unitárius könyvről. Különleges kincs a Somogyiban = Szeged (23.) 2011. 8/9. 14–17. ill.

BITSKEY István – D. SZABÓ Ágnes: Rheda Pál könyvkiadói programja = Jubileumi... 31–44. ill.

FARKAS Gábor Farkas: Régi könyvek, új csillagok. Bp.: Balassi–MTA ITI–OSzK, 2011. 282 p. ill. (Humanizmus és reformáció; 32.)

PAPP Anette: A XVI–XVII. századi nyomtatott református gyülekezeti énekeskönyvek szerkezete, éneksorrendje = „A keresztyényi gyülekezetben való isteni dicséreték”. Népénektáraink tegnap és ma. Az „Éneklő Egyház” megjelenésének 20. évfordulóján tartott tudományos ülészek és emlékülés előadásai. Budapest, 2005. december 8–10. / szerk. KOVÁCS Andrea. Bp.: Liszt Ferenc Zeneműv. Egy. Egyházzenei Kutcsop., 2011. 283–291.

17. század

FEKETE Csaba: Sárospataki ábécéskönyv töredéke az 1660-as évek második feléből = MKsz (127.) 2011. 3. 313–340. ill.

GÖMÖRI György: Magyar peregrinus 17. századi zsoldároskönyve Oxfordban = ItK (115.) 2011. 5. 550–553.

GÖMÖRI György: Sárospatakot dicsérő londoni Comenius-kiadvány 1664-ből = MKsz (127.) 2011. 2. 234–238. ill.

KISS István – TAVASZY Mariann – KISS Gergely: Johann Misch Astrophilus „Szegények patikája” műve magyarul. Egy elveszett vagy lappangó könyv másolt, teljes kézirata 1660-ból = Orvosi Hetilap (152.) 2011. 27. 1093–1097. ill.

VADAI István: Solvirogram Pannonius = A zsoldár a régi magyar irodalomban. A Csurgón, 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai / szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András. Bp.: KRE–L'Harmattan, 2011. 225–253.

17–18. század

CSORBA Dávid: Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat eszmetörténeti képe = Jubileumi... 45–69. ill.
KAŠPAROVÁ, Jaroslava: Magyarország leírása a Cseh Nemzeti Múzeum és a Kinsky-palota könyvtárának spanyol és francia nyelvű nyomtatványában. Ford. KOVÁCS Eszter. = Crescit... 105–112. ill.

18. század

BORDA Lajos: Egy könyvészetileg ismeretlen nyomtatvány. Pápai Páriz Ferenc: 'Ábrahám pátriárka' Fia Isák és Báthuel' Leánya, Rebeka Házasságok' Alkalmatosságával lett Beszélgetés [...], Marosvásárhely, 1794. = Crescit... 35–37. ill.

EREDICS Péter: De verlooren zondaar gezogt en gezaligt des Nicolaas Simon van Leeuwaarden (1648–1730) ins Ungarische übersetzt = Eruditio... 480–489. ill.

SZELESTEI N. László: Klimó György püspök szerepe Ludovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében = Klimó... 70–85.

TÓTH Áron: Architecturae militaris tyrocinium. Az első magyar nyelvterületen kiadott építészeti szakmunka = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére / szerk. ORBÁN János. Marosvásárhely: Maros Megyei Múz.; Kolozsvár: EME, 2011. 57–72. ill.

TÓTH Gergely: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum = MKsz (127.) 2011. 2. 173–192. ill.

18–19. század

KNAPP Éva: Officium Rákóczianum. Pótlások = MKsz (127.) 2011. 1. 103–106.

SZELESTEI N. László: Lelki fegyverház = Crescit... 191–194. ill.

19. század

BARTÓK István – STEMLER Ágnes: Mivel meglett, most már tudjuk, hogy nincs. Kazinczy Ferenc 1807. évi Sylvester-kiadása = MKsz (127.) 2011. 1. 72–86. ill.

BÉKESI Gábor: „A mandátum kiadója”. Kazinczy Ferenc szövegkiadói tevékenységének (újra)értékelése = Publicationes Universitatis Miskolcensis (16.) 2011. 1. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Szervezet Magyar Nyelv Múzeuma által Kazinczy Ferenc (1759–1831) születésének harmadfélszáz éves jubileumára szervezett emlékülés előadásai. 5–23. ill.

KRÍZA Ildikó: A reneszánsz ébresztése. Regiomontanus tanításai a 19. századi ponyván = Alba Regia (40.) 2011. 87–91.

PAPP Júlia: Az Egyetemi Könyvtár metszet- és könyvritkaságainak XIX. századi hasonmásai = EgyKönyvÉvk (14/15.) 2011. 345–372. ill.

19–20. század

KAPRONCZAY Katalin: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatának története = Termtud. Közl. (142.) 2011. 5. 205–207. ill.

TIBORI SZABÓ Zoltán: A Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet Rt., 1920–1948. Erdély legnagyobb lap-, könyv- és tankönyvkiadójának történetéhez [1–2.] = Me.dok (5.) 2010. 1. rész: 3. 11–23.; 2. rész: 4. 33–44.

TIBORI SZABÓ Zoltán: Önzetlenül, névtelenül, diszkrétén – a közösségért. A Minerva = Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére / szerk. BALOGH F. András, BERSZÁN István, GÁBOR Csilla. Bp.: Argumentum, 2011. 343–353.

Sajtótörténet

18. század

GYÖRFFY Gábor: Az Erdélyi Magyar Hírvivő századai = Me.dok (6.) 2011. 2. 39–48.

TÓTH Sándor Attila: Tertina Mihály, a lapszerkesztő és a latin poéta. Baja: EJF K., 2011–

I. Az Ephemerides Budenses szerkesztője s írója. 2011. 278 p. ill. (Értekezések, tudományos dolgozatok / Eötvös József Főiskola; 14.)

19. század

FRIED István: Die Bestrebungen der slowakischen Zeitschriften und zu einigen Fragen ihrer Rezeption = Studia Slavica Acad. Scient. Hung. = (56.) 2011. 2. 409–419.

GÁBORI KOVÁCS József: Pártküzdelmek a Pesti Hírlap körül és ezek hatása Kemény Zsigmond pályájára = Határátlépések. A doktoriskolák III. nemzetközi konferenciája. Kolozsvár, 2010. augusztus 26–27. / szerk. DOBOS István, BENE Sándor. Bp.: Nemzetközi Magyarstud. Társ., 2011. 145–151.

GÁBORI KOVÁCS József: „A’ tegnapi nap történelmi nyomokat hagyott maga után”. Ki írta a március 15-i beszámolót a Pesti Hírlapba? = Versében él... Mózes Huba köszöntése 70. születésnapján / szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő. Miskolc: Bíbor K., 2011. 77–87. ill.

GÖDÖLLE Máttyás – Cs. LENGYEL Beatrix: Karikatúrák Pulszky Ferencről = Corolla museologica Tibor Kovács dedicata / szerk. TÓTH Endre, VIDA István. Bp.: MNM, 2011. 263–280. ill.

HUDI József: „Mindnyájan egy nyáj legyünk az ő pásztorsága alatt”. Adalékok Haubner Máté egyházi folyóirat-alapítási kísérletéhez, 1832 = Győri Tanulmányok (32.) 2011. 5–17.

KOZMA Katalin: Nemzettudat és identitás. Magyarországról a 19. század elején a korabeli német nyelvű sajtó alapján = De libris... 165–192. ill.

LENGYEL András: Egy alkalmi lap: A Kis Hét, 1894, 1899 = MKsz (127.) 2011. 1. 106–111.

RÓZSA Mária: A Vasárnapi Újság német nyelvű pendant-ja(?), a Sonntags-Zeitung, 1855–1865 = MKsz (127.) 2011. 3. 392–398.

TAMÁS Ágnes: Ellenséges humor – humoros ellenség? = Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. A III. modern kori magyar történelmi Phd-konferencia tanulmányai / szerk. ANTOS Balázs, TAMÁS Ágnes. Szeged: SZTE BTK Történettud. Doktori Isk., 2011. 253–268. ill.

TOMSICS Emőke: Mutatio delectat. Karikatúra és fotográfia a Borsszem Jankóban az 1860–70-es években = Klió... 346–360.

TÖRÖK Lajos: „Kelet népe és a Pesti Hírlap”. Politika, könyv és hírlap 1841-ben = Versében él... Mózes Huba köszöntése 70. születésnapján / szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő. Miskolc: Bíbor K., 2011. 342–355.

TÖRÖK Zsuzsa: Folyóirat-irodalom a 19. század második felében. A Vasárnapi Újság sajtóbibliográfiája alapján = Alföld (62.) 2011. 3. 44–51.

19–20. század

BEREGNYEI Miklós: Paks sajtótörténete. Paks: Jámor P. Társ., 1999–

1. Régi paksi lapok. I./1–11., II./15. 2011. 208 p. ill.

BUZINKAY Géza: A bűnügyi tudósítás megszervezése = Jubileumi emlékalbum a 125 éve alakult Budapesti Detektívtestület tiszteletére. Szemelvények az állami bűnüldözés történetéből / írta, szerk. SZOMOR Sándor. Bp.: ORFK, 2011. 137–143.

BUZINKAY Géza: Nemzeti sztereotípiák politikai működése. Dualizmus kori osztrák és magyar karika-

- túrák egymásról = Cito pede labitur aetas. Tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára / szerk. FORRAI Judit et al. Bp.: Semmelweis, 2011. 69–80.
- BUZINKAY Géza: Rival stereotypes. Austrian and Hungarian cartoons of each other = Images of the other in ethnic caricatures of Central and Eastern Europe / ed. by Dagnosław DEMSKI, Kamila BARANIECKA-OLSZEWSKA. Warsaw: Inst. Archaeol. Ethnol., Polish Acad. of Sciences, 2010. 252–271. ill.
- GALAMBOS István: Kell-e a katolikusoknak közéleti sajtó? Egy százados sajtókérdés és megoldása = Magyar Sion (5.) 2011. 1. 105–127.
- NAGY Imre: A pécsi sajtó a 19. század második felében és az ezredfordulón: Gerő Ödön, Várady Ferenc, Lenkei Lajos, Thury Zoltán, Somlyó Zoltán, Katona Lajos, Barta Lajos = Pécsi Szle (14.) 2011. 4. 28–49. ill.
- PERJÁMOSI Sándor: Benedek Elek álnevei és kézjegyei = A népköltészet terített asztalánál. Benedek Elek Emléklülés, 2009. december 4–5. Tanulmánygyűjtemény / szerk. BENEDEK Katalin. Bp.: MTA Néprajzi Kutint., 2011. 145–155.
- RETKES Attila: Keresztény Magvető. 150 éves Erdély első teológiai folyóirata = „Vidimus enim stellam eius...”. Konferenciakötet / szerk. SZÁVAY László. Bp.: KRE–L’Harmattan, 2011. 345–352.
- SALLAI András Loránd: A kolozsvári futbalsajtó a labdarúgás meghonosodási időszakában, 1895–1914 = Me.dok (6.) 2011.1. 41–52. ill.
- TÓTH Sándor: A rendőrség krónikái. 140 év laptörténete = Jubileumi emlékalbum a 125 éve alakult Budapesti Detektívtestület tiszteletére. Szemelvények az állami bűnüldözés történetéből / írta, szerk. SZOMOR Sándor. Bp.: ORFK, 2011. 144–146.
- UJVÁRI Hedvig: A magyarországi német sajtó jelentősége és alakulása 1867 után = Bécs: álmok köntöse. Magyar írók Bécs-élménye, 1873–1936. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010. október 18–2011. február 10. – Bécs, Österreichisches Theatermuseum, 2011. március 2–2011. május 2. / szerk. TÖRÖK Dalma. Bp.: PIM, 2011. 90–97.

20. század

- ANDRÁS Zselyke: Az Erdélyi Múzeum (1930–1939) szerkesztési elvei és felépítése = Me.dok (5.) 2010. 2. 19–27.
- ARANY Zsuzsanna: A Kosztolányi kritikai kiadás forrásgyűjtésének tapasztalatai = Isten bálján. Kosztolányi – tanulmányok. Veszprém: Művészetek Háza, 2011. 45–59.
- ARANY Zsuzsanna: „Pardon, Kosztolányi?”. Dokumentumok és kérdések egy rovat körül = Isten bálján. Kosztolányi – tanulmányok. Veszprém: Művészetek Háza, 2011. 60–84.
- ÁSVÁNYI Ilona: A Teológia folyóirat történetéhez, 1967–1995 = Teológia (45.) 2011. 1/2. 1–20.
- BÁNYAI János: Folyóiratkultúra a Vajdaságban = Alföld (62.) 2011. 3. 78–82.
- BENGI László: Másodközlés és tallózás. Változó kulturális gyakorlatok = Alföld (62.) 2011. 3. 98–105. A Látóhatár c. folyóiratról
- BEZECZKY Gábor: A Nyugat sajtókörnyezete = Alföld (62.) 2011. 3. 52–57.
- BÍRÓ-BALOGH Tamás: A Pardon ... rovat történetéhez = Tiszatáj (65.) 2011 3. 60–71.
- BORGOS Anna – SZILÁGYI Judit: Nőírók és írónők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban. Bp.: Noran Könyvesház, 2011. 481 p., 8 t. ill.
- BUZINKAY Géza: A komor, rettegett lovag. Tisza István karikatúrákon = Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára / szerk. MARUZSA Zoltán, PALLAI László. Debrecen: DE Tört. Int., 2011. 297–308. ill.
- BUZINKAY Géza: A trianoni békeszerződés és a magyar liberális sajtó = Médiakutató (12.) 2011. 4. 99–112.
- CSIK Tamás: A koalíciós kormány hatalomra kerülése és a Nemzeti Munkapárt létrejötte (1906–1910) a Budapesti Hírlap és Az Újság valóságkonstrukciójában = Médiakutató (12.) 2011. 1. 77–87.
- DARVAI Tibor: A Tanító című neveléstudományi folyóirat ikonográfiai vizsgálata: 1963,1970 = Iskola-kultúra (21.) 2011. 6/7. 71–86.

- DAVID Gyula: A leghosszabb életű romániai magyar irodalmi lap. Utunk lexikográfia = Me.dok (5.) 2010. 2. 43–55.
- ERŐSS Zsolt – VONYÓ József: Gömbös kormánya, kormánypártja és a vidéki sajtó = Egyenlítő (9.) 2011. 5. 36–42. ill.
- FARKAS László: Az Új Írás kritikai hadjárata = Tekintet (24.) 2011. 2. 99–109.
- KABDEBŐ Lóránt: A Nyugattal való párbeszéd egy pillanata. A Pandora = ItK (115.) 2011. 5. 505–549.
- KENYERES Zoltán: Új Írás 50 = Tekintet (24.) 2011. 2. 85–93. ill.
- KISS Szimóna: A magyar sajtó szerkezeti és tartalmi változásai 1989 óta. A Népszabadság tükrében = Kommunikáció, Média, Gazdaság (9.) 2011. 1. 55–80.
- LENGYEL András: A Hét „Toll és tőr” rovatáról, 1908–1913 = MKsz (127.) 2011. 2. 206–221. ill.
- LENGYEL András: A Hét két nyomdászamlája, 1901, 1909 = MKsz (127.) 2011. 2. 239–243. ill.
- A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései / szerk. FINTA Gábor et al. Bp.: Argumentum, 2011. 340 p.
- PAJKOSSY Gábor: Lőcsei Pál és a Magyar Szabadság = Beszélő (16.) 2011. 12. 25–35.
- PÉTER Mihály: A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyyszerészeti Egyetem folyóiratának sorsfordulói = Orvosi Hetilap (152.) 2011. 4. 146–148.
- PÉTERI Lóránt: A Magyar Zene évtizedei. Adalékok a folyóirat első ötven évének történetéhez = Magyar Zene (49.) 2011. 1. 99–118.
- POMOGÁTS Béla: A Válasz: 1934–1938 = Alföld (62.) 2011. 3. 65–77.
- POMOGÁTS Béla: Szellemi műhely az emigrációban. Bevezetés = Erdélyi irodalom, Nyugatról nézve. Az Új Látóhatár az erdélyi magyar irodalomról / összeáll., bev. POMOGÁTS Béla. Bp.: M. Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társ. – Anyanyelvi Konf., 2011. 5–12.
- PÜSKI Levente: A parlamenti politizálás nyilvánossága a Horthy-korszakban = Múltunk (56.) 2011. 3. 64–82., 246–247.
- REMÉNYI József Tamás: A szívós vágy. Változások a nyolcvanas-kilencvenes évek folyóirat-irodalmában = Alföld (62.) 2011. 3. 89–98.
- SAS Péter: A Művészeti Szalon (1926–1932), az ismeretterjesztő képzőművészeti képes havilap helye és szerepe = Me.dok (5.) 2010. 3. 33–40.
- SIPOS Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Bp.: Argumentum, 2011. 314 p.
- SZÉNÁSI Zoltán: A Vigilia évtizedei. 4. 1978 után = Vigilia (76.) 2011. 2. 139–146.
- TAKÁCS Róbert: A városi lapok – egy hiányzó szint a Kádár-korszak nyilvánosságából = A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete / szerk. H. NÉMETH István, SZÍVÓS Erika, TÓTH Árpád. Bp.: Hajnal I. Kör Társört. Egyes., 2011. 484–493. ill.
- TÓTH Zsuzsa: Holland irodalom a Nyugat című folyóiratban = Debreceni Szle (19.) 2011. 1. 34–42.
- VINCZE Tamás: A Nyugat soha meg nem jelent tanügyi száma = Széphalom (20.) 2010. 427–434.

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- DEMETER Zsuzsanna: Ludas Miki és társai. Ellenségkép a Ludas Matyi politikai karikatúráinak tükrében, 1945–1947 = Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára / szerk. GECSÉNYI Lajos, IZSÁK Lajos. Bp.: ELTE Eötvös K.–MTA Társkut. Közp., 2011. 165–176. ill.
- DÖBÖR András: A nemzeti identitás megújulásának útkeresései a felvilágosodás- és reformkori magyar sajtóban = Az identitás szemiotikája. Tanulmányok / szerk. SZIRMAI Éva, ÚJVÁRI EDIT. Szeged: SZTE JGYPK FI, 2011. 138–149. ill.

- DRANIK Réka: Stereotypical representations of the Orthodox and assimilated Jews in the Hungarian satirical papers of the Dual Monarchy = Images of the other in ethnic caricatures of Central and Eastern Europe / ed. Dagnosław DEMSKI, Kamila BARANIECKA-OLSZEWSKA. Warsaw: Inst. of Archaeol. and Ethnol., Polish Acad. of Sciences, 2010. 362–389. ill.
- KAZIMIR Edit: Az Egyetemi Könyvtár története a Pesti Napló hasábjain, 1850–1875 = EgyKönyvÉvk (14/15.) 2011. 143–190.
- KERESZTY Orsolya: „A nő és a társadalom” a nők művelődéséért, 1907–1913. Bp.–Piliscsaba: Mati, 2011. 246 p., 24 t. (Magyar tudománytörténeti szemle könyvtára; 88.)
- LANIER, Amelie: Széchenyi István és Széchenyi Béla cikkei a Timesban, 1859–1862. Bp.: Kossuth Klub, 2011. 279 p. ill.
- SONNEVEND Péter: Művelődés, olvasás és könyvtár a Magyar Szemle (1927–1944) című folyóiratban [1–2.] = KF (21.) 2011. 1. rész: 3. 557–578.; 2. rész: 4. 747–773.
- SZÓTS Zoltán Oszkár: A rendszerváltás nyomtatott sajtója és Horthy Miklós újratemetése, 1989–1994 = Múltunk (56.) 2011. 2. 206–238.
- TAMÁS Ágnes: A cseh oroszlán és a lengyel függetlenség = Sorsfordulók és mindennapok. Tanulmányok a 19–20. századi magyar és egyetemes történelemlről / szerk. STRAUSZ Péter, ZACHAR Péter Krisztián. Bp.: Heraldika, 2011. 78–106., 343–344., 360–361. ill.
- TAMÁS Ágnes: A fővárosi modernizáció és a modern főváros problémái az élclapok hasábjain = A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete / szerk. H. NÉMETH István, SZÍVÓS Erika, TÓTH Árpád. Bp.: Hajnal I. Kör Társ. Egyes., 2011. 470–483. ill.
- TAMÁS Ágnes: Serbs, Croats and Rumanians from Hungarian and Austrian perspectives. Analysis of caricatures from Hungarian and Austrian comic papers = Images of the other in ethnic caricatures of Central and Eastern Europe / ed. Dagnosław DEMSKI, Kamila BARANIECKA-OLSZEWSKA. Warsaw: Inst. of Archaeol. and Ethnol., Polish Acad. of Sciences, 2010. 272–297. ill.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő művek

- BARTÓK István: A latintól a világnyelvig. Régi grammatikák a Klimó Könyvtárban = Jelenkor (54.) 2011. 5. 529–540.
- BORBÉ Levente: A Csíksomlyói Ferences Könyvtár = KKK (20.) 2011. 1. 45–54.
- KOVÁCH Zoltán: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig / kieg., vál. bibliogr., közread. SZEPESI Zsuzsanna. 2. bőv. kiad. Esztergom: Esztergomi Főszékesegyházi Kvt., 2011. 121 p. ill.

15. század

- BOLONYAI Gábor: Lapszéli jegyzetek Taddeo Ugoletto szótárában = Antik Tan. (55.) 2011. 2. 197–246. ill.
- NÉMETH András: Willibald Pirckheimer and his Greek codices from Buda = Gutenberg-Jahrbuch (86.) 2011. 175–198. ill.
- TÓTH Péter: Görög egyházatyák a Corvinában [1–2.] = MKsz (127.) 2011. 1. rész: 2. 137–148.; 2. rész: 3. 289–312.

16–18. század

- ECSÉDY Judit, V.: Rarities of Hungarian printing history in the Batthyaneum = Batthyaneum. Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan: 1741–1798 / ed. Doina BIRO HENDRE. București: Ed. Bibliotecii Naționale a României, 2011. 81–87. ill.

KNAPP Éva: A 450 éves Egyetemi Könyvtár könyvtárosai a jezsuita korszakban, 1561–1773 = EgyKönyvÉvk (14/15.) 2011. 111–142. ill.

18. század

BATTHYANEUM. Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan: 1741–1798 / ed. Doina BIRO HENDRE. București: Ed. Bibliotecii Naționale a României, 2011. 273 p. ill.

GÁL TIBOR: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei = De libris... 9–43.

GÓZSY ZOLTÁN – VARGA SZABOLCS: Papi műveltség a pécsi egyházmegyében a 18. század első felében = Jelenkor (54.) 2011. 5. 509–514.

POHÁNKA ÉVA: „Boldog idők! Amikor az emberi értelem ilyen intézményekben támogatásra lel.” Klimó György pécsi püspök példamutató könyvtáralapítása = Jelenkor (54.) 2011. 5. 524–528.

POHÁNKA ÉVA: A nyilvános pécsi püspöki könyvtár berendezésének és állományának „rekonstrukciója” = Klimó... 17–27. ill.

18–19. század

KUN ZSUZSANNA: A Theológiai Magyar Olvasó Társaságtól a Magyar Egyházirodalmi Társulatig. Az egri növendékpapság önképzőköre és könyvtára (1835–1861) = De libris... 45–82.

POGÁNYNÉ RÓZSA GABRIELLA: A mozgókönyvtári szolgáltatások kezdete. Samuel Brown „Itinerating Library”-ja, 1817 = Kulturális valóságismeret és EKF 2010. [elektronikus dok.; CD-R] 35 éves a pécsi kultúráközvetítő képzés. Tudományos konferencia és emlékülés, 2010. november 18–19. / szerk. KOLTAI ZSUSZA. Pécs: PTE FEEK, 2011. 463–473.

SZILÁGYI MARIANN: Magyar nyelvű nyomtatványok nyomában a Klimó Könyvtárban = Klimó... 108–121., 288. ill.

19–20. század

KOLOZS BARNABÁSNÉ: A veszprémi piarista gimnázium ifjúsági könyvtára (1857–1948) és nyomtatott katalógusa = Veszprémi Szle (13.) 2011. 3. 68–76.

PÁKOZDI ÉVA SZILVIA: Piarista könyvek a levéltárban. Adalékok a veszprémi kegyes-tanítórendi gimnázium könyvtárainak történetéhez = Veszprémi Szle (13.) 2011. 3. 59–67.

20. század

KERESZTURI JÓZSEF: Az egyetemi könyvtárak az ötvenes években = A kultúra anatómiája, a kultúra anatómusa. Tanulmánykötet a 65 éves Agárdi Péter tiszteletére / szerk. SÍPOS ANNA MAGDOLNA, ZALAY SZABOLCS, MÉSZÁROSNÉ SZENTIRÁNYI ZITA. Pécs: PTE FEEK, 2011. 140–153.

A Magyar Könyvtárosok Egyesületének története, 1935–2009. Jubileumi kiadvány / szerk. BÉNYEI MIKLÓS. Bp.: MKE, 2011. 758 p. ill.

MARKÓ VERONIKA: Hogyan lett az Eötvös Collegium könyvtárából az Irodalomtudományi Intézet Könyvtára? = Lustrum. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati / ed. LÁSZLÓ HORVÁTH et al. Bp.: Typotex–Eötvös Collegium, 2011. 220–235.

MARTON JÓZSEF: Márton Aron püspök küzdelme a Batthyaneumért = Crescit... 139–151.

SIMON ZSUZSANNA: Diákkönyvtárból Eötvös Könyvtár a Nagyboldogasszony úton = A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig. Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből. Bp.: Nap K., 2011. 11–38.

SZENDE LÁSZLÓ: A Magyar Nemzeti Múzeum főépületének viszontagságai Budapest 1944–1945-ös ostroma idején = Corolla museologica Tibor Kovács dedicata / szerk. TÓTH ENDRE, VIDA ISTVÁN. Bp.: MNM, 2011. 505–522. ill.

VOIT KRISZTINA: Tudományos és szakkönyvtárak Magyarországon. Kísérlet a hazai szakkönyvtárügy történeti rekonstrukciójára, 1932–1952 / sajtó alá rend. KÉGLI FERENC. Bp.: OSzK–Gondolat, 2011. 285 p. (Nemzeti téka)

Bibliofília, magánkönyvtárak

- DEÉ NAGY Anikó: A könyvtárteremtés árnyoldala = Emlékkönyv Lisztóczy László hetvenedik születésnapjára / szerk. FÜLÖP Lajos. Gyöngyös: Konturs Kft.–Pallas, 2011. 53–61.
Teleki Sámuel és a marosvásárhelyi Teleki Téka
- DIENES Dénes: Tolnai Dáli János könyvtárának töredéke Sárospatakon? = *Eruditio*... 469–479.
- ECSEDY Judit, V.: Ismeretlen ritkaságok a Kornfeld-könyvtárban = *MKsz* (127.) 2011. 2. 149–172. ill.
- FARKAS Judit Antónia: Két bibliofil vállalkozó: Reiter László és Kellner István = *Ars Hungarica* (37.) 2011. 4. 32–54. ill.
- FARKAS Judit Antónia: A Magyar Bibliophil Társaság története, 1920–1949. [1–2.] = *MKsz* (127.) 2011. 1. rész: 3. 341–358.; 2.rész: 4. 483–497.
- GÁNGÓ Gábor: Eötvös József és barátai egyetemi éveiről, különös tekintettel a politikatudományi képzésre = *Lustrum*. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati / ed. László HORVÁTH et al. Bp.: Typotex–Eötvös Collegium, 2011. 163–175.
Típusa Péter magánkönyvtáráról
- HEGEDŰS István: A csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy család idősebb ágának betléri kastélykönyvtára = *De libris*... 137–163.
- HORVÁTH József: Milkovics János pápóci prépost könyvtáráról = *In labore fructus*. Jubileumi tanulmányok Györegyházmege történetéből / szerk. NEMES Gábor, VAJK Ádám. Győr: Győri Egyházm. Lvt., 2011. 127–150.
- KURUCZ György: Könyv és presztízs. Kazinczy János szőládi prédikátor könyvtára = *Korall* (12.) 2011. 43. A könyvtől az olvasóig. 147–164.
- MIKUSI Balázs: Liszt Ferenc könyvtárai = *KKK* (20.) 2011. 10. 49–53.
- MONOK István: Adalékok az Esterházy-könyvtár kialakulásának történetéhez. A Moszkvában őrzött könyvek vizsgálatának tanulságai = *Eruditio*... 504–507.
- SALGÓ Ágnes, W.: „...én bizony vajmi elhagyatott és támasz nélküli vagyok”. Esterházy Alexandra és az Apponyi gyűjtemény = *Crescit*... 231–236.
- SCHÜSZLER Tamara: Conclusions concerning the library Péter Váradi = *Aparchai*. Lectures held at the 6th conference of Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiorum Philologiae Classicae. 28–29 May, 2011. Bp.: Coll. Hung. Soc. Eur. Stud. Philol. Class., 2011. 39–42.
- SOMORJAI Szabolcs: Egy szakkönyvtár születése a 19. században. Fejérváry Gábor könyvtára = *Kút* (9.) 2010. 2. 261–277. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Psalmi. Arma culturae = *Septempunctata*. Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára / szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs. Bp.: rec.iti, 2011. 31–34.
- VERÓK Attila: Asztrológiai érdeklődésű orgonista lelkész? Egy érdekes kolligátumkötet a brassói Daniel Croner (1656–1740) könyvtárából = *Crescit*... 215–221.
- ZVARA Edina: Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban = *MKsz* (127.) 2011. 1. 47–71.

Olvasástörténet

- CSORBA Dávid: Magyar írók – magyar olvasmányok? = *Eruditio*... 490–496.
A 17. századról
- GRANASZTÓI Olga: Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire = *Korall* (12.) 2011. 43. A könyvtől az olvasóig. 5–24.
- HUDI József: Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években = *Korall* (12.) 2011. 43. A könyvtől az olvasóig. 122–146.

- KINCSES Katalin Mária: Hadik András műveltsége = HK (124.) 2011. 4. 1051–1099.
Mell.: Hadtudományi munkák Hadik András könyvtárában
- Margarita poetica. A humanista alpműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526–ig. Antológia / összeáll. EKLER Péter. Bp.: OSzK–Gondolat, 2011. 220 p. ill. (Nemzeti téka)
- MIZERA Tamás: A Kárpát-medencei polgári könyvtárak vizsgálata. A mesterek könyves kultúrája = De libris... 83–135.
- MONOK István: „Sum ex libris...” A kéziratok könyvbejegyzések szerepe a XVI. századi tudós könyvtárak rekonstrukciójában = Klió... 212–226.
- OLÁH Róbert: Kálvin művei a kora újkori magyarországi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről / szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyházker. Nagykv., 2011. 116–148. ill.
- OPLATKA András: Az olvasó Széchenyi = Széchenyi mint magánember / szerk. PELYACH István. Bp.: Logod Bt., 2011. 77–86.
- ŐSZ Sándor Előd: Kálvin-kötetek a régi erdélyi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről / szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyházker. Nagykv., 2011. 149–187.
- SALY Noémi: Mi újság a kávéházban? A Newyork vendége 1900-ban négyszáz lap közül válogatható = Klió... 301–310.
- SARBAK Gábor: A pálosok és a könyv = Szöveg... 105–116.
- SZIGETI Jenő: Egy puritán üstfoltozó magyarországi zarándokútja = Septempunctata. Tanulmányok Petróczi Éva hatvanadik születésnapjára / szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs. Bp.: rec.iti, 2011. 67–74.
- SZÓRÓ Ilona: A felnőttnevelés és közművelődés egykori bázisai, olvasóköri és gazdakörök a II. világháború után = Andragógia és közművelődés. Régi és új kihívások előtt a közművelődés az új évtizedben / szerk. ERDEI Gábor. Debrecen: DE, 2011. 150–157.

A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

- BABUS Antal: F. Csanak Dóra, 1930–2010 = MKsz (127.) 2011. 1. 120–122.
- BAKOS István: Csicsery-Rónay István (1917–2011) = Honismeret (39.) 2011. 4. 81–82.
- BENKŐ Samu: F. Csanak Dóra. Megemlékezés = Erdélyi Múzeum (73.) 2011. 1. 196–198.
- Bibó István a KSH Könyvtárban. Születésének 100. évfordulójára / szerk. NEMES Erzsébet. Bp.: KSH Kvt., 2011. 40 p. ill.
- BICZÁK Péter: Horváth Tibor, 1935–2011 = KF (21.) 2011. 3. 549–551. ill.
- BOTHÁZI Mária: Szerkesztők és szerepvállalások a régi Korunkban: Dienes László és Gaál Gábor = Me.dok (5.) 2010. 2. 57–68.
- DEBRECZENI-DROPPÁN Béla: Hóman Bálint a Magyar Nemzeti Múzeum élén: 1923–1932 = Történeti ártérkékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus / szerk. UJVÁRY Gábor. Bp.: Ráció, 2011. 82–93.
- DEBRECZENI-DROPPÁN Béla: A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatói archontológiája, 1812–1869 = Corolla museologica Tibor Kovács dedicata / szerk. TÓTH Endre, VIDA István. Bp.: MNM, 2011. 191–211.
- FÜLEP Ádám: Kovács Máté könyvtárigazgatói munkássága a Debreceni Egyetemi Könyvtár élén, 1949–1956 = Tehetségpaletta. Szemelvények az egri Eszterházy Károly Főiskola Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar tehetségműhelyeinek munkáiból / szerk. BORBÁS László et al. Eger: EKF Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar, 2010. 115–130.
- LENGYEL András: A „bűn” elbeszélhetősége. Tarján Vilmos, az Est és a modern bűnügyi riport, 1910–1919 = Me.dok (6.) 2011. 2. 63–81.
- MEZEY László Miklós: Havasi Zoltán, 1926–2010 = KKK (20.) 2011. 3. 52–53. ill.
- MONOK István: A könyvtörténész Berlász Jenő = Századok (145.) 2011. 4. 812–815.

- PRŐHLE Éva: Prőhle Jenő: 1909–1986 = Töretlen hittel. Jeles pedagógusok Győr-Moson-Sopron megyében. 2. kötet / szerk. KALLÓS Károlyné, GÖNCZÖL Lászlóné. Győr: „Emelj fel emlék!” Alapítvány, 2011. 173–182. ill.
- SZABÓ Károly: Napló és tanulmányok / bev., jegyz. VÁCZY Leona. Kolozsvár: Kriterion–Művelődés, 2010. 205 p. ill.
- SZABÓ Sándor: Ki is volt Szabó Károly? = KF (21.) 2011. 1. 81–89. ill.
- SZÁLLÁSI Árpád: Az első magyar nyelvű orvosi könyv első ismertetője: Varjas Béla 1911–1985 = Orvosi Hetilap (152.) 2011. 13. 522–525. ill.
- SZÁLLÁSI Árpád: Hírlaptörténetünk első orvos szerkesztője: Decsy Sámuel = Magyar írók orvosairól és a magyar orvosirókról / sajtó alá rend. GAZDA István. Bp: Matí, 2010. 151–157.
- SZÓGI László: Hóman Bálint az Egyetemi Könyvtárban = Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus / szerk. UJVÁRY Gábor. Bp.: Ráció, 2011. 77–81.
- TÓTH Gyula: Sallai István a falusi könyvtárügyről = KF (21.) 2011. 3. 481–502. ill.
- TÓTH Gyula: Sebestyén Géza a közkönyvtárügy megújítója (is) = KF (21.) 2011. 4. 695–720.
- VAJDA Kornél: F. Csanak Dóra, 1930–2010 = KKK (20.) 2011. 3. 53–55.
- VIZKELETY András: Berlász Jenő 100 éves = KKK (20.) 2011. 9. 56–60.

FIGYELŐ

Egy nemzetközi szintű középkori kánonjog-történeti kutatócentrum kialakulása. Magyarországon régi hagyománya van a kánonjog művelésének; kiemelkedő példái ennek Csernoch János (†1927), Serédi Jusztinián (†1945) és Bánk József (†2002) püspökök. 1950. augusztus 30-ig (a római katolikus Hittudományi Karnak a Budapesti Egyetemről történt leválasztásáig) adott volt az intézményes keret a hazai kánonjogi tudományos fokozat megszerzésére is. A kelet-európai régióban ez a lehetőség a 90-es évekig Lublin kivételével megszűnt. Ez idő alatt az új egyházi jogszabályok, különösen az 1983-ban kihirdetett új egyházi törvénykönyv lendületet adott a kánonjogi oktatásnak, mivel a számos új intézmény, valamint a hagyományos egyházi intézmények megújított szabályai megfelelő számú egyházi végzettséggel rendelkező szakember képzését tették szükségessé. Ezt a helyzetet ismerte fel Erdő Péter jelenlegi bíboros, prímás, esztergom–budapesti érsek, amikor szisztematikus módon előkészítette a budapesti Kánonjogi Posztgraduális Intézet megalapítását (melyre a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia kérésére 1996. november 30-án, az Apostoli Szentszék Katolikus Nevelés Kongregációjának 975/96. sz. határozatával került sor), s egyúttal megkezdte egy kánonjog-történeti kutatóhely alapjainak a lefektetését is 1995-ben. 1996-tól a Pázmány Péter Katolikus Egyetem újonnan létrehozott Kánonjogi Intézete „ad instar facultatis” lett az az intézményes keret, amelybe a kánonjog-történeti forrás-, tudomány- és intézménytörténeti kutatások szervezeten belülről beilleszkedhettek.

A kutatások kezdete

Erdő Péter, miután 1976-ban teológiai doktorátust szerzett Budapesten, Lékai László bíboros engedélyével, 1977-ben kezdte meg kánonjogi szakirányú tanulmányait Rómában, a Pontificia Università Lateranense Utriusque Iuris Fakultásán, Xavier Ochoa CMF kezei alatt. Lékai bíboros már idehaza felismerte a fiatal esztergomi egyházmegyes pap érdeklődését és tehetségét a kánonjogi források kutatása terén, így külön felhívta a Pontificia Ateneo S. Anselmo professzorának, az évtizedek óta Rómában tartózkodó Zakar Ferenc Polikárp O.Cist.-nek (†2012) a figyelmét arra, hogy Erdő Péternek megfelelő lehetősége nyíljon a vatikáni forrásanyagok használatába való bevezetésre. Ennek az eredményeként született meg 1980-ra Erdő Péternek a „L'Ufficio del Primate nella Canonistica da Graziano ad Ugucione da Pisa” témájában írt doktori disszertációja, amely 1986-ban látott nyomtatásban napvilágot. Az elért tudományos eredmény fontosságát és megbecsülését jól jelzi, hogy már doktori fokozatának megszerzési évében óraadó tanárnak kérték fel mind a Pontificia Ateneo S. Anselmón, mind a Pontificia Università Gregorianán. Az utóbbi egyetemen 2002-ig, esztergom–budapesti érseki kinevezéséig folyamatosan oktatott vendégprofesszor-ként. Ennek a tevékenységnek a legfontosabb eredménye (számos különböző nyelven és periódikában megjelent tanulmányain túl) az egyházi tudománytörténetről írt latin, spanyol, olasz, majd német nyelvű kézikönyve (*Introductio in historiam scientiae canonicae. Praenotanda ad Codicem*. Roma, 1990).

Magyarországra visszatérve már 1983-ban bekapcsolódott a Mezey László, majd Vizkelety András vezetésével folyó „Fragmenta codicum in bibliotheca Hungariae” munkálataiba (Budapest, 1983kk.)

a kánonjogi kódextörédek vizsgálatának és leírásának végzésével, egyértelműen jelezve, hogy a hazai kánonjogtörténeti kutatások fejlesztését és azok szakmai háttérének megteremtését komoly célnak tekinti (vö. pl. *Codici manoscritti di diritto canonico e loro frammenti in Ungheria.* = Apollinaris [61.] 1988. 341–354.). Ekkor már a Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia Kánonjogi Tanszékének a vezetője, mely beosztásában közvetlen elődje Borovi József volt (1964–1988 között). Itt lehetősége nyílt arra, hogy kiválassza a hazai végzős teológus- és jogászhallgatók közül azt a réteget, amelyre hosszú távon ráépíthetővé válhat egy majdani intézet és kutatási centrum. Ezzel párhuzamosan aktív résztvevőjévé vált – az ilyen irányú magyar kutatások mellett – a német, olasz, francia és spanyol nyelvterület elsődlegesen középkori kánonjog-történeti kutatási fórumainak, valamint alkalma nyílt a kaliforniai Berkeley-ben végzett kódexkutatásokra is. Mindennek intézményes keretet adott a Consociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendóban (Róma), a Stephan Kuttner Institute of Medieval Canon Law-ban (München), a Winfried Schulz Associatióban (Berlin) és a Society of Medieval Canon Law-ban betöltött tagsága, illetve rendszeres részvétele a négyévente megrendezésre kerülő International Congress of Medieval Canon Law ülésein. Ezzel olyan széles ismeretségi körre és szakmai megbecsülésre tett szert, amely már csak a megfelelő infrastruktúra hazai kiépítését, továbbá néhány kánonjogtörténettel tudományos szinten behatóan foglalkozni szándékozó személy felkészítését tette szükségessé ahhoz, hogy irányítása alatt egy tényleges és működőképes nemzetközi szintű kutatócentrum jöhessen létre Közép-Európában.

Az infrastrukturális és szakmai háttér megteremtése

A kutatások háttéréhez mindenekelőtt szakkönyvtárra és technikai berendezésekre volt szükség, melyek beszerzése azonban komoly anyagi nehézséget jelentett még a 90-es évek közepén is. A könyvtári állomány törzsanyagát ekkor – a korábbi Kánonjogi Tanszék háború előtti, eléggé hiányosan megmaradt kötetein, egyes diplomatikai szövegkiadásokon (*Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio.* Florentinae–Venetiis, 1757–1798. [az új és kiegészített kiadás nélkül]; *Patrologiae cursus completus. Series Latina.* Lutetiae Parisiorum, 1844–1864); *Patrologiae cursus completus. Series Graeca.* Lutetiae Parisiorum, 1857–1866), továbbá Erdő Péter saját könyvein túl – három alapvető forrásból származó irodalom tette ki. Elsődlegesen is a Gregoriana Egyetem azóta elhunyt professzorának, Urbano Navarrette Cortés SJ-nek (†2010) az ajándék kötetei, amelyek közé számos kánonjogi irodalomtörténeti ritkaságon túl beletartozott a Pontificia Università Gregoriana doktori-disszertáció-sorozata (visszamenőlegesen is!). Ezen túlmenően kiemelkedő és mindmáig meghatározó jelentőséggel bíró volt a Carl Gerold Fürst professzortól kapott könyv- és nagyszámú különnyomat-gyűjtemény, amelynek túlnyomó többsége a jogtörténet köréhez tartozik. Végül ezt egészítették – és egészítik – ki a Hittudományi Kar 1990-ben útjára indított nemzetközi szakmai folyóiratáért – azaz a *Folia Theologica*éért –, majd pedig az 1998-ban megalapított *Folia Canonica* nemzetközi – nyugati és keleti – kánonjogi szakfolyóiratért érkező nemzetközi szakmai cserefolyóiratok, melyek nem pusztán gyors elismeréséül szolgáltak a Magyarországon kiadott két folyóiratnak és a benne megjelenő idegen nyelvű tanulmányok színvonalának, hanem egyúttal naprakész folyóiratcikkekkel tettek konzultálhatóvá a világ legfontosabb kutatóhelyein megszületett tudományos eredményekről Budapesten, a Kánonjogi Különgyűjteményben. Ez azonban még mindig nem tudta helyettesíteni egy ténylegesen szükséges és minden tekintetben kielégítő kánonjogi alapkönyvtár beszerzését, hiszen ezen a téren az állomány főképp a már jelzett, 1950-ben megmaradt kötetekre támaszkodhatott, hiányoztak viszont a kánonjogi irodalomtörténet különböző műfajainak klasszikus kézi- és segédkönyvei, valamint kommentárirodalma, az egyes kánoni gyűjtemények szövegkiadásai, glossza-apparátussal ellátott formái. Ezt a problémát Kada Lajos érsek akkori madridi nunciának köszönhetően sikerült megoldani, az ő jóvoltából ugyanis a Kánonjogi Tanszék a fentebb felsorolt teljes alapkönyvtár-állományt felölelő

mikro-fiche gyűjteményt kapott, beleértve a középkori kánonjogtudomány kiemelkedő klasszikusainak summa-, brocarda- és glosszairódalmát.

Az eddig felsoroltak kezelésére, katalogizálására, feldolgozására, különösképpen pedig a mikro-fiche gyűjtemény használatára már komoly technikai háttérre volt szükség. Ez a kánonjogtörténeti kutatócentrum kialakításában radikális fordulat 1995-ben – Kada Lajos nagylelkű ajándékának elnyerésével egy időben – történt, a Renovabis Alapítvány támogatásával. A beszerzett legújabb típusú, nagy teljesítményű személyi számítógép, valamint az idehaza akkor egyedüli olyan mikro-fiche-olvasó, amely számítógépes rendszerhez volt köthető, és lehetővé tette a digitalizált kép CD-re írását, akkor a legmodernebb technikát jelentette Európában. Mindez kiegészült az internethálózat kialakításával és egy nagy teljesítményű gyorsnyomtató üzembe helyezésével. Mindennek köszönhetően megindulhatott az akkori magyarországi körülmények között a legkiemelkedőbb kánonjog-történeti kutatómunka. Ennek helyszíne is megváltozott a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának a Papnövelde u. 7. alól a Veres Pálné u. 24. alá 1998-ban történő átköltözésével, megteremtve ezzel a jóval korszerűbb és kényelmesebb kutatási környezetet, többek között a kánonjog-történeti tudományos munka számára is: jobb megvilágítással, önálló könyvtári, kutató- és szemináriumi szobával, valamint nagy sebességű internethálózattal.

A kutatóhely felszereltsége beváltotta a hozzá fűzött reményeket, hiszen 1996-ban már egy, az első három esztergomi zsinat fegyelmi rendelkezéseit feldolgozó, széles alaputatáson nyugvó, teljességre törekvő, naprakész nemzetközi és hazai forrást és irodalmat felhasználó szakdolgozat is elkészülhetett a Kánonjogi Tanszéken, amely önálló tanulmány formájában is gazdagíthatta a hazai 11–12. századi egyházi forrásokkal foglalkozó kutatásokat (vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm O Praem.: *Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században.* = Magyar Könyvszemle [115.] 1999. 377–409). Sőt elkezdődhetek az első idegen nyelvű professzori szemináriumok, amelyeken a ius communéval foglalkozó szakma egy-egy kimagasló külföldi egyénisége (pl. Manlio Bellomo, Carlos Larrainzar, Peter Landau) tudta röviden vázolni saját tudományterületének és az azon belül alkalmazott aktuális módszereknek a sajátosságait nemcsak a Kánonjogi Posztgraduális Intézet és a Hittudományi Kar professzorai számára, hanem a doktori fokozat elnyerésére készülőkhöz részére is. Hasonlóan fontossá vált a hazai kutatókkal való együttműködés is (Körmeny Kinga, Solymosi László). Mindez lehetővé tette a kánonjogi szeminárium hallgatóinak bekapcsolódását a kánonjog-történeti kutatások nemzetközi vérkeringésébe, majd pedig a külföldi nemzetközi konferenciákon való aktív részvételt és a személyes ismeretség megszerzését is.

Megindult a különböző magyar és idegen nyelvű monográfiák, gyűjteményes kötetek és disszertációk kiadása, melyek elsődlegesen sorozatokban kaptak helyet (vö. „Utrumque Ius” – Città del Vaticano; „Collana di studi di diritto canonico ed ecclesiastico – Sezione canonistica” – Torino; „Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft” – Würzburg; „Studi Giuridici” – Città del Vaticano; „Adnotationes in Ius Canonicum” – Frankfurt am Main; „Aus Recht und Religion” – Berlin; „Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae” – Budapest). Kétségkívül minden a pozitív fejlődésnek a vonalát jelezte az első, középkori kánonjog-történeti témából írt, Luccai Szt. Anzelm gregoriánus kánongyűjteményét feldolgozó PhD-disszertáció megvédése 1999-ben, az akkorra már majdnem három éve működő Kánonjogi Posztgraduális Intézetben. Ennek a tudományos munkának a kiemelkedően pozitív nemzetközi visszhangja kristálytisztán aláhúzta, hogy a kialakított kutatóhelyen lehetséges – külföldi tanulmányi utak nélkül is – teljesen önálló és nemzetközileg releváns, új tudományos eredmény elérése. Sőt, 2001-ben, a BAV Vat. lat. 1361-es kézirat kodikológiai, paleográfiai és összehasonlító szövegkritikai elemzésével megjelent az első olyan, a budapesti kutatóhely lehetőségeit a külföldi alaputatással és csapatmunkával ötvöző külföldi publikáció Rómában, amely újszerű módszert alkalmazva azonosítani tudta az egyik gregoriánus kánongyűjtemény ez idáig ismert legrégebbi szövegformáját a Biblioteca Apostolica Vaticanában, bizonyítva a budapesti képzési és kutatási feltételek nemzetközi nivóját.

A nemzetközi kapcsolatok intézményes bővülése és az egyre gazdagodó kutatóhely, kutatócentrum nemzetközi elismertségének mutatója 2004-től kitolódott a nemzetközi szakma által gyakorolt figyelem és a ténylegesen is önálló, színvonalas műhelyként való elfogadás irányába. Ennek egyértelmű nyilvános deklarációját jelentette, amikor 2004-ben, a The Catholic University of American, Washingtonban megtartott 12. Középkori Kánonjog-történeti Világkongresszus (XIIth International Congress of Medieval Canon Law) zárásakor a következő világgkongresszus rendezési jogát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézete kapta meg. Erről tanúskodott a legkiválóbb kutatók (José Miguel Viejo-Ximénez, Anne J. Duggan, Orazio Condorelli, Carlos Larrainzar, Peter Landau, Charles Donahue Jr.) budapesti előadói látogatása is, amely önálló konferenciasorozatként zajlott 2005–2006 között. A 2008. évi Középkori Kánonjog-történeti Világkongresszus keretében az Intézetet is megtekintő Kenneth Pennington, Martin Brett, Richard H. Helmholz, Anne Lefebvre-Teillard, Karl-Georg Schon, Bruce Brasington, Uta-Renate Blumenthal, Enrique De León, Titus Lenherr, Brigitte Basdevant-Gaudemet, James A. Brundage, Thomas Izbicki és Norman Tanner professzorok (hogy csak a legismertebb személyiségeket említsük) jelenléte különlegesen nagy elismerést jelentett az itt folyó munka megbecsülésében.

A középkori kánonjog-történeti kutatócentrumban folyó munka egyértelműen specializálódott az elmúlt több mint másfél évtizedben, így három fő területre terjed ki: 1) a 9–12. századi kánonjogi gyűjtemények és forrásaik vizsgálatára, minél több eredeti szöveg tanút felhasználva a szövegkritikai, paleográfiai és kodikológiai elemzéshez; 2) a *ius commune*-kutatásra, amely a római jogi, a kánonjogi és a longobárd hűbérjogi forrásokon, illetve azoknak a városi jogokban történő alkalmazásán túl egy világviszonylatban is egyedülálló, interneten is elérhető digitalizált *ius commune*-adatbázis létrehozását és bővítését is magában foglalja; 3) a 14–18. századi kánonjogi tudománytörténet jelentős írott és nyomtatott kánonjogi segédkönyveinek és ezek magyarországi elterjedtségének a vizsgálatára, valamint az ugyanezen időszakban Magyarországon kiadott kánonjogi segédkönyvek tartalmának és irodalmának elemzésére. Mindehhez szorosan kötődik az eredeti exemplárokhoz őrzési helyükön történő konzultációja, amely nagyon aktív nemzetközi tudományos munkát tesz szükségessé a kutatócentrumban tevékenykedők részéről, akik PhD- vagy posztdoktori kutatómunkát végeznek. Ezzel párhuzamosan (2004-től) megerősödött az eredeti szövegek olvasásához és értelmezéséhez szükséges latin és a hozzá kapcsolódó paleográfiai ismeretek elsajátításának intézményesen adott lehetősége is.

A kutatóhely modern és naprakész kiépítése

Az 1995-től lépésről lépésre kiépülő kutatócentrum, amely rövid idő alatt mértékadó bázisává vált a kánonjog-történeti kutatásoknak, folyamatosan rászorul a további fejlesztésre. Ez több szempontból is megtörtént az eltelt több mint másfél évtizedben. A kutatócentrum által jelenleg használt épületet 1998-ban teljes egészében felújították; ezt egészítették ki az elmúlt öt év részleges felújításai, biztosítva ezzel az infrastrukturális háttér stabil, korszerű és a kutatási körülményeket megkönnyítő jellegét. Megtörtént az átállás egy nagy sebességű, saját fénykábeles internetes csatlakozásra a nyilvános csomagkapcsolt hálózathoz, a helyi hálózatban pedig a csatlakozás 100 Mb/s sebességre nőtt. A kutatócentrum számára így lehetővé vált a távjelenlét, nem pusztán a Pázmány Péter Katolikus Egyetem más karain, hanem az esztergomi Szt. Adalbert Központban is. Ez stratégiaileg fontos az egyedülálló esztergomi középkori kánonjogi kéziratos állomány feldolgozásában vállalt szerep szempontjából. Szintén ez biztosítja azoknak a továbbképzéseknek a technikai háttérét, amelyeket a középkori kánonjog-történeti kutatócentrum nemzetközi szinten szándékozik meghirdetni, felhasználva azt a sajátos kapcsolatrendszerrel, amely 1995 óta szisztematikusan épült ki a világ legfontosabb középkori kánonjog-történeti kutatóintézeteivel. Az infokommunikációs fejlesztés kiemelkedő lépése volt 2009-ben a kutatási centrum teljes informatikai eszközparkjának pályázati forrásból történő lecserélése

és kibővítése, amely a jelenlegi formában újra elérte a világviszonylatban legfejlettebb és legfelszereltebb kutatóhelyi szintet a középkori kéziratok, ősnymtatványok elemzése és digitális feldolgozása terén, beleértve a régebbi típusú információhordozókon rögzített anyag magas minőségű újradigitalizált megmentését is. Ennek 2013 végéig további modernizációja is folyamatban van. A kutatócentrum pótolhatatlan értéket képviselő adatbázisa mára világviszonylatban is az egyik legkiemelkedőbb és egyedülállóan gazdag gyűjteménnyé vált, köszönhetően leginkább a Stephan Kuttner Institute, az Instituto de Derecho Europeo Clásico és az Universidad La Laguna önzetlen felajánlásának, valamint a megkezdett esztergomi adatfeldolgozásnak. Az őrzött anyag internetes hozzáférhetővé tételére a digitális feldolgozás folyamatával párhuzamosan, a felajánló külföldi intézményekkel együttműködve, az Intézet honlapjához kapcsolva kerül sor.

A technikai eszközök fejlesztése mellett folyamatos a kutatócentrum szakkönyvtári állománybővítése, amely a kutatási kör tekintetében a teljesség igényével történik 2003-tól, a rendelkezésre álló pénzeszközök ütemezhetőségének függvényében. Az állomány tovább gazdagodott Bánk József érsek-püspök hagyatékával, Erdő Péter bíboros, prímás által adományozott kötetekkel, valamint Kada Lajos érsek hagyatékának egy részével is. Miután megtörtént a meglévő könyvállomány felmérése, megkezdődhetett a kutatáshoz elengedhetetlen régebbi – addig hiányzó vagy nem teljes – forrás- és segédirodalom beszerzése, valamint a napvilágot látó legújabb forráskiadások, kézikönyvek, monográfiák, gyűjteményes kötetek és folyóiratok szisztematikus követése és megrendelése. A Pontificia Università Gregoriana fentebb már említett teljes disszertációsorozata mellett 2006-tól a Pontificia Università della Santa Croce Kánonjogi Karának disszertációsorozata is adományként érkezik a könyvtárba, mely sorozatban szintén több kánonjog-történeti dolgozat is megjelent. A középkori kánonjogi kutatócentrum működéséhez elengedhetetlen szakkönyvek a Kánonjogi Különgyűjtemény önálló egységét képezik, melynek használatát tematikus katalógus segíti.

Összegzés

A rövid összegzés kellő betekintést ad abba az intézményesítési folyamatba, amely eredetileg egyéni kutatásokra építve, lépésről lépésre megteremtette a középkori kánonjog-történeti kutatások biztos hazai keretét a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Ezt a középkori kánonjog-történeti kutatócentrumot – köszönhetően az elmúlt több mint másfél évtized folyamatos magas szintű kutató- és publikációs tevékenységének – mára a nemzetközi szakmai közélet is egyenrangú félként fogadja el. Ennek legjobb bizonyítéka a 2008-ban Magyarországon megrendezett Középkori Kánonjog-történeti Világkongresszus (International Congress of Medieval Canon Law) (és anyagának megjelentetése a Biblioteca Apostolica Vaticana által a „Monumenta Iuris Canonici” című sorozatban 2010-ben), illetve a világviszonylatban leghíresebb, korábban létrehozott hasonló intézetekkel való aktív és szoros együttműködés. Mindez, mint említettük, hozzásegítette a budapesti centrumot, hogy jelenleg az egyik leggazdagabb digitalizált középkori kánonjogi forrás-, illetve annak feldolgozásához szükséges segédanyaggal rendelkezzen, kiegészülve a nemzetközi kutatások publikált naprakész eredményeit tartalmazó könyvtári háttérrel. A Torontóban megrendezett 14. Középkori Kánonjog-történeti Világkongresszuson (2012. augusztus 5–11.) bemutatott új kutatási eredmények tükrében méltán helyezi a nemzetközi szakma a vezető kutatóintézetek, azaz München, Berkeley (San Francisco, CA), La Laguna (Tenerife) és Toronto mellé a budapesti Középkori Kánonjog-történeti Kutatócentrumot, amelynek Európában betöltött szakmai szerepe a Stephan Kuttner Institute 2013. január 1-vel Münchenből az Amerikai Egyesült Államok-beli Yale Egyetemre történő áthelyezésével egyedülállónak válik.

SZEMLE

Die Inschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Rochus und Wöhrd zu Nürnberg (1581 bis 1608) Teilbd. 2. Ges. u. bearb.: Peter ZAHN. Wiesbaden, 2008. Harrassowitz. /Die Deutschen Inschriften 68., Münchener Reihe 11./ 747 l., DVD-ROM melléklettel

Peter Zahn több mint negyven évvel ezelőtt kezdte meg a Nürnberg város falain kívül fekvő temetőiben és azok temetőkápolnáiban fellelhető, illetve a már csak leírásokból ismert epitáfiumok összegyűjtését és rendszerezését. A háromkötetesre tervezett munka első kötete (*Die Inschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Rochus und Wöhrd zu Nürnberg*. Ges. u. bearb.: Peter ZAHN. München, 1972. /Die Deutschen Inschriften 13. Band, Münchener Reihe 3. Band/) 1972-ben jelent meg, az 1930-as években a heidelbergi germanista, Friedrich Panzer kezdeményezésére alapított „Die Deutschen Inschriften” sorozat 13. köteteként (KOCH, Walter: *Inschriftenpaläographie des abendländischen Mittelalters und der früheren Neuzeit*. Wien, 2007). Ez az 1518–1580 közti időszakból származó halotti táblákat közölte. A most bemutatandó második kötetre viszont 2008-ig kellett várni.

A második kötet az 1581–1608 között keletkezett epitáfiumokat közli. A vizsgált időszak 1617 feliratából 920 maradt fenn eredetiben, míg 697 különböző átiratokból ismert. A három temető, illetve ezek temetőkápolnái közül a Johannisfriedhofból származik a legtöbb, összesen 910 felirat, a Rochusfriedhofból 620, a wöhrdi temetőből pedig 34. Az első kötethez hasonlóan a bevezető részletesen, de az újabb kutatások alapján kiegészítve és kibővítve tárgyalja az egyes temetők és épületeik történetét.

A sárgarézből készült halotti táblákat a temetőkben sorokba rendezett és kelet-nyugati irányba futó, négyszögletes, homokkőből faragott sírkövek tetejére rögzítették. Kevés kivételtől eltekintve tehát mindegyik fekvő helyzetű, a legtöbb 20–40 cm hosszú, 5–20 cm széles, és csak néhány darab fedi el teljesen az alatta lévő sírkövet.

A másolatban fennmaradt epitáfiumokra vonatkozó források bemutatása visszautalás az első kötet vonatkozó oldalaira. Itt elég annyit megjegyezni, hogy a kutatómunka szempontjából a nyomtatott temetőleltárok és levéltári források mellett a legfontosabbak a nürnbergi Michael Röttenbeck (†1623) kéziratos művei voltak.

Az epitáfiumszövegek közlése időrendi sorrendben és az első kötetben megkezdett sorszámozást folytatva történik. Így a kötetben a legelső sorszám az 1419-es. A szövegközlés élén fejléc tartalmazza a sorszámot, a temető nevét, a szövegben található személyneveket és a dátumot. A fejléc alatt a tábla leírása (mérete, formája és anyaga), az írásforma, majd a szövegközlés áll. A szöveg után következnek az esetleges címerek és az egyes mesterségek jelvényeit, szerszámaikat ábrázoló képek leírásai, végül – amennyiben lehetséges – a biográfiai adatközlés és a források megjelölése. Amennyiben nem eredeti, hanem átiratban fennmaradt szövegről van szó, ezt a sorszám után egy kereszt (†) jelzi.

A szövegközlés után az 1. kötethez készített kiegészítés található 36 olyan szöveggel, melyek vagy csak 1972 után bukkantak fel, vagy az újabb vizsgálódások során derült ki, hogy az első kötetben tárgyalt időhatárok közé datálható táblákról van szó. A kiegészítés után az 1. kötethez készített javítások (errata), majd a forrásokra vonatkozó rövidítések jegyzéke, végül az irodalomjegyzék következik.

A kötet végén található a több mint száz oldalas mutató, amelyben az epitáfiumszövegekben szereplő személy- és helynevekre, címerekre, címekre és szakmákra, sorszámokra és a mesterségek jelvényeire, ikonográfiai adatokra, bibliai helyekre és idézetekre, epigráfiai rövidítésekre, írásformákra és a táblák anyagaira lehet keresni. Végezetül a fényképek és ábrák következnek. A kötethez mellékelt CD-ROM tartalmazza mind az első, mind a jelen kötet képanyagát, illetve egy, az első kötethez írt biográfiai kiegészítést.

A szerző a bevezetés második felében a mutatókból is kiolvasható statisztikai adatok nagyszerű elemzését végzi el: az egyes foglalkozásokat vizsgálva táblázatokban és diagramokban foglalja össze a feliratokban szereplő személyek társadalmi és szakmabeli hovatartozását. Az 1617 feliratban 3143 foglalkozásnevet különített el, ezek közé számítva a nemeseket és a városi tisztviselőket is, akik ugyan nem hagyományos értelemben vett „foglalkozást, mesterséget” űztek, de gazdasági, társadalmi és történeti szempontból is érdemesek a vizsgálatra.

Az említett táblázatok és diagramok a kora újkori nagyváros gazdasági és társadalmi keresztmetszetét adják, nem szabad azonban elfelejteni, hogy a közel ötvenezres Nürnberg lakosságának töredékét, csupán 3143 embert és azok foglalkozását ismerhetjük meg a kötetben vizsgált 29 év alatt. Ennek oka, hogy a temetési költségeken túl további 10-15 forintba került az elhunytak nevét is megörökítő sárgaréz epitáfium. Éppen ezért a társadalom alsó-közép és alsó rétege teljesen hiányzik a kötetben feltárt forráscsoportokból.

A feliratokban említett személyek különleges csoportja a vallási üldözöttek, akik közül a legtöbben Hollandiából érkeztek Nürnbergbe, de számosan menekültek el a katolikus restauráció elől Itáliából, Franciaországból és Ausztriából is. Ők viszonylag liberális protestantizmust, jó kereskedési lehetőséget és élénk pénzforgalmat találtak itt, cserébe vagyonukkal és szak tudásukkal gazdagították a várost: így például a Nürnbergben a 17. század elején meghonosodó angol típusú kelmefestés és kendőkészítés a dél-hollandiai kálvinista vallású menekülteknek köszönhető.

A kötet a magyar történelem szempontjából is

érdekes feliratokat közöl: a mutatóban a Magyarország (Ungarn) címszó 15 feliratot vagy azon megörökített személyt jelez, az Erdély (Siebenbürgen) hetet. Az egyes magyarországi városok külön is fel vannak sorolva: ha az epitáfium szövegében vannak megemlítve, akkor a hivatkozott táblák szerepelnek a ‘Magyarország’ címszó alatt is, ha pedig az epitáfium szövege után közölt életrajzi adatoknál említik meg a magyar kapcsolatot, akkor csak a városok címszavai között szerepelnek. Apróbb hiba csupán, hogy az 1923. sorszámú táblán szereplő Lazerus Holschucher, aki a magyarországi Egerben halt meg, nem szerepel a ‘Magyarország’ címszó alatt, noha a város mellett az ország neve is ki van írva.

Itt kell felhívni arra is a figyelmet, hogy bizonyos hosszabb szövegeken belül az egyes sorok sorszámokkal lettek megjelölve, s a szöveg után közölt életrajzi adatokat ezekhez a sorszámokhoz igazította a szerző. Néhány esetben sajnos elcsúszott a szöveg és a mutató számozása, így előfordulhat, hogy a mutató szerint a halotti tábla kilencedik sorában szerepel a magyar vonatkozású személy, a szövegben azonban egy sorral előrébb vagy hátrébb található. (A mutatóban „Rozsnyó, Komitat Gömör, Ungarn 1923–9” szerepel, de az ott elhalt David Hotzschucher a szöveg tizedik sorában van említve. A biográfiai listában ismét a 9. sorszám alatt van felsorolva. Ennek oka, hogy a harmadik sorban szereplő Wilhelm kimaradt a biográfiából. DI 68., 191. old. Továbbá a mutató szerint az erdélyi Sebes [Mühlbach] az 1187a-85 szám alatt található, valójában viszont mind a tábla szövege, mind az életrajzi lista a 84. szám alatt hozza az ott elhalt Balthasar Holtzschuert. A ‘Siebenbürgen’ címszó alatt már a helyes 84. szám szerepel.)

A fenti apróbb hibák azonban nem zavarják a rendkívül bőséges, részletes és nagy gonddal összeállított anyag használatát, melyet haszonnal forgathat mindenki, aki a kora újkor gazdasági kapcsolata, társadalmi berendezkedése vagy az egyes családok története iránt érdeklődik. A kötet végén található gazdag képanyag, illetve a mellékelt CD-ROM nagy segítséget nyújt a különböző epitáfiumtípusok megkülönböztetésében, és a temetők jelenlegi formájának kialakulását is részletesen mutatja be.

G. MOLNÁR PÉTER

A könyvtől az olvasóig. Szerk.: GRANASZTÓI Olga, GRANASZTÓI Péter. Korall (12.) 2011. 43. kötet 234 l.

Bernard Lepetit és Christian Topalov egy kötet előszavában (*La ville des sciences sociales*. Szerk.: Bernard LEPETIT, Christian TOPALOV. Paris, 2001. Belin, 9) a könyvtörténet fogalmát úgy határozza meg, hogy „parler de livres et non de textes” (a könyvről, és nem a szövegről beszélni). A könyvről azonban nagyon sokféleképpen lehet és kell beszélni. Korszakonként, kulturális közösségenként (nemzetenként, országokként stb.) másként és másként. Az egyes helyeken kiadott könyvek mennyiségének is meghatározó jellege van abban, hogy a „könyvtörténész” mivel foglalkozik, és milyen diszciplináris koordinárendszerben teszi azt. Itália, Franciaország vagy a német nyelvterület könyvtörténésze specializálódott tudással gyakran egész életét egy-egy szűk területnek szenteli, például egy időszak betűtörténetével foglalkozik. Biztosan másfajta olvasottság kell ehhez, és az élete végén másfajta tudásra tesz szert, mint mondjuk egy lengyel vagy magyar könyvtörténész, aki a könyves világot – azt a kicsit, amit ugyanabban a korszakban láthat, mint amit az előző példa szakembere vizsgál – társadalom- és eszmétörténeti összefüggéseiben kutatja. (Némi túlzással azt is mondhatjuk, hogy számunkra, a közép-európai kora újkor kutatói számára „minden könyvtörténet”). Ugyancsak másként fog könyvtörténetet kutatni, olvasni és írni az, aki Magyarországon a dualizmus korszakának kötelezte el magát, mint aki a 16. század szerelmese: más forrásbázis, más mennyiségek az egyes forrástípusban, és a könyves világ kortárs működésének az alapja is más.

A *Korall* című társadalomtörténeti folyóirat 43. kötete a 18–19. század fordulója magyarországi könyvtörténetének szentelt néhány tanulmányt. Azért fogalmazok így, mert a tanulmányok irodalom- és olvasástörténeti megközelítésűek, vagyis – bevallottan – csak néhány, a magyarországi könyvtörténetírásban nem hangsúlyos megközelítési módra irányítják a figyelmet.

A kötet első írásában Granasztói Olga a magyar nyelvterület kutatástörténetét mutatja be, koncentrálna az elmúlt néhány évtizedre (Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti

kutatások aktuális kérdéseire). Helyesen mutat rá arra a tényre, hogy az 1750 utáni időszakra vonatkozó olvasástörténeti források feltárása csupán a kezdeti lépéseket teszi, kiforrott forrástipológia sem létezik. De azt hiszem, mondhatnánk úgy is, hogy igaz ez a 18. század egészére is. Valóban, a Mohács utáni két évszázad olvasmány- és könyvtártörténeti dokumentumainak számbavételekora a levéltári kutatásokat 1750-ig rendszerint kiterjesztették, de az is igaz, hogy ez a munka az 1720-at követő időszakot tekintve nem volt módszeres és következetes. Arról nem is beszélve, hogy e kor vizsgálatát a Habsburg Birodalomban működő adminisztráció követelményrendszerének és az újjászerveződő egyházak belső intézményi működési logikájának ismeretében kellett volna végezni. Azoknak a kutatócsoportoknak, amelyek a munkát elvégezték, ez nem volt vállalásuk. Azon persze lehet vitatkozni, de beszélni mindenképpen kell erről, hogy helyes volt-e a kutatás időhatárának megválasztása. Mostani tudásom szerint azt hiszem, hogy földrajzi egységenként, egyházanként, de még intézménytípusonként is más-más az adekvátnak hitt időhatár. A magyarországi rendek történetében az abolíció biztos időhatár. A könyvtártörténet bővelkedik a szomorú események (feloszlások) során keletkezett forrásokban. Olyan tényeket rögzítettek ekkor a dokumentumok megalkotói, amelyek a megelőző korszakra is érdemben vonatkoznak. Egyetlen példaként Knapp Éva felfedezését említem, melyet Pázmány Péter magánkönyvtárának lehetséges rekonstrukciója kapcsán tett. Granasztói Olga sorra veszi a kora újkori könyves kutatások eredményeit, és jelzi, milyen forráscsoportok feldolgozásával lehet előre haladni az olvasás- és olvasmánytörténet megismerésében. Persze az ő forráscsoportjait is ki lehet egészíteni, ámbar nem volt szándékában a hiányzó forrástipológia összeállítására.

Nem véletlen a „vendég” tanulmány megválasztása. Daniel Roche könyvei a 18. századi olvasás franciaországi változásának kutatásából indulnak ki: ő maga történész, de irodalmár is. Sokat foglalkozik a libertinus irodalom elterjedésével; nyilván ez az a felület, ahol a szerkesztő Granasztói Olga érdeklődésével az övé találkozott. Roche tanulmányának a címe (A könyv mint fogyasztási cikk – gazdaság és olvasás között) francia olvasottsággal általánosít,

de a mostani kötet, illetve a magyar kutatás számára komoly üzenetet hordoz: a gazdaságtörténet üzenetét. A magyar könyv gazdaságtörténetét tulajdonképpen sohasem írták meg, még egyes korszakokra nézve sem foglalkoztak vele kellő súllyal (talán most látható a történészek között néhány kutató, akik Gyáni Gábor, Kövér György, Lipták Dorottya szemléletének a hatására írnak ilyen tanulmányokat a kiegyezés utáni időkről). Granasztói Olga is üdvözlí ezt a szemléletet, bár a mostani kötet szerzői nem történészek, hanem jobbra irodalmárok. Ettől persze még a tanulmányok újszerűek, több új elemmel gazdagítják a könyvtörténeti megközelítések hazai arzenálját.

Czifra Mariann Kazinczy Ferenc kéziratanyagát rendezte, nem könyvtárosként és nem levéltárosként (A kéziratok tejútrendszere – foliális olvasás a Kazinczy-hagyatékban); ha létezik ilyen, hagyatékrekonstruktórt végez (más tanulmányaiban a Kazinczy-könyvtárra és a tulajdonos olvasására is figyel). Megközelítésmódja – dacára annak, hogy a tanulmány elején a francia könyvtörténész klasszikusokra (Lucien Févre, Henri-Jean Martin, Frédéric Barbier) hivatkozik – par excellence irodalomtörténeti. Nincsen a mostani tanulmány látókörében Kazinczy hagyatékának nem a hagyatékban lévő kéziratok része, azok az eredeti 15–18. századi kéziratok, illetve az e korból való nyomtatványok kéziratolatos másolatai, amelyeket jobbra Sárospatakon őriznek. Tanulmányának értékét ez nem csökkenti, csak azt hiszem, a most leírt foliális olvasás tanulságai nem választhatók el könyvtára nyomtatott anyagának – és ebben az említett kéziratoknak – az olvasásától.

Balázs Péter lassan hozzáfoghat Martinovics Ignác szövegeinek kritikai kiadásához. Tanulmányaiban számos módon közelít a szövegekhez; a mostaniban (Martinovics Ignác tudományos-filozófiai értekezéseinek peritextuális vizsgálata) abból indul ki, hogy az olvasó nem egyszerűen valakinek a szövegét olvassa, mert a szerzőn, annak szándékán kívül a könyv előállítási folyamatában részt vevők is hozzátesznek a hatáshoz. A mottók, az előszavak és a kísérő versek vizsgálata itt nem társadalomtörténeti szempontból vagy a könyv megszületésének a történetét megírandó történik, hanem a tudományos művek formai-retorikai eszköztárának tartozékaként jelennek meg.

A „mindenkinek szóló könyv” nagyon tág kategória, ráadásul országonként és korszakonként mást és mást jelent („bibliothèque bleu”, „livres pour tous”, „libri per tutti”, „libri da risma”). Labádi Gergely a természethistóriai könyvek olvasásának kiadás-, olvasmány-, olvasás- és megértéstörténetét vázolja fel (A természet könyvét olvasni. A megértés metaforái a 18–19. század fordulóján), a „természethistóriai könyv” fogalmat kibővítve azzal a kegyességi, vallásantit irodalommal, amely a megértést feltétlenül segítette. A szerző ugyan nem hivatkozik sem Kristóf Ildikó, sem Tóth István György olvasástörténeti írásaira, de a tanulmány mindenképpen jó adalék előbbi állításainak igazolására, és megcáfolására annak a pesszimista képnek, amelyet utóbbi rajzol a magyarországi 18. századról. Labádi módszere jó; a következő lépésben azt hiszem, hogy a kiadványkört ki kell bővíteni a „mindenkinek szóló könyv” csoportjába tartozó más műfajok vizsgálatára is.

Szilágyi Márton tanulmánya (Irodalom és üzlet. Csokonai Vitéz Mihály könyvkiadói és könyvterjesztői stratégiája a 18–19. század fordulóján) azt mutatja, hogy a gazdaságtörténet belopakodott a kötetbe, igaz, egy sajátosan magyar történettel. Nem a Csokonai Vitéz könyveit kiadó nyomdászok és kereskedők tevékenységének gazdaságtörténetét rajzolódnak itt ki, hanem egy korrajz, a korabeli – és azóta sem sokat változó – nagy magyar valóság: a szerző (1) alakítja szövegét, műfajait, hogy eladható legyen; (2) futkos támogatók után; (3) levelez kiadókkal, nyomdákcal; (4) előfizetőket gyűjt; (5) a nagy nehezen kiadásra rávett kiadók helyett is foglalkozik a terjesztéssel. A források egyértelműen kirajzolják azt a kört, amelyben a költő munkái vevőkre, olvasókra találtak: a református iskolaközpontok mellett a magyar kálmínista mezővárosok közönsége ez.

Hudi József és Kurucz György tanulmányai végre túllépnek a 70 és 30 évvel ezelőtti összefoglalások (KULCSÁR Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Bp. 1943. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda; FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978. Akadémiai Kiadó /Irodalomtörténeti Könyvtár 33./) képén, és egyben kiegészítik azt a tudást, amelyet a katolikus oldalon Hermann Egyed, Eberhardt Béla és Holl Béla felmutattot

(HERMANN Egyed–EBERHARDT Béla: *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*. Veszprém, 1942. Egyházmegyei Könyvnyomda /A veszprémi egyházmegye múltjából 8./; HOLL Béla: *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk.: MONOK István, ZVARA Edina. Bp. 2000. /METEM könyvek/. Igaz, az utóbbi időben Hudi József sokat foglalkozott a református lelkészek és polgárok olvasmányaival, különösen a dunántúli területtel, mely legújabban már a beregívei is összehasonlítható (vö. OLÁH Róbert: *A beregívei oskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján*. In: *A tiszántúli református iskolák könyvöröksége. Tanulmányok*. Szerk.: MONOK István. Bp.–Eger, 2012. Kossuth Kiadó – EKF, 151–238. /Kulturális örökség/). Hudi József *Korall*-beli tanulmányában nem egyszerűen a református tanítók olvasmányait mutatja be (Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években), hanem a falusi tanítók képzésének a folyamatát, illetve azt a szerepet is, amelyet a tanítók a falvak életében játszottak. Miután meghatározó szerepük volt a falusi lakosság készségeinek és az új gazdálkodási ismeretekkel kapcsolatos viselkedésüknek a kialakításában, nagyon is fontos annak az ismerete, hogy mennyire és milyen formában voltak felkészültek a feladatra.

Kurucz György Kazinczy János (1753–1825) életrajzán túl iskoláit és olvasmányait is bemutatja (Könyv és presztízs. Kazinczy János szőládi prédikátor könyvtára). Az akadémista, vagyis egyetemet végzett lelkész élete nem volt könnyű a dunántúli falvakban. Könyvtára és olvasmányai már ismeretek voltak, hiszen Péterffy Ida megjelentette az 1803-ban összeírt 187 könyvének jegyzékét (Somogy megye múltjából. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, 1979. Somogy Megyei Levéltár, 151–166). Kurucz most az 1812-ben Festetics Györgynek megvételre ajánlott 61 könyv tartalmi összetételét elemzi.

A *Korall* 43. kötetének e tanulmánycsokra kiegészül Gelencsér Sándor írásával (Falusi könyvkultúra és olvasómozgalom régtől napjainkig), amelyet 1971-ben írt, és a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában őriztek meg. Emellett egy igazi csemege is bekerült a kötetbe: Láng Benedek áttekintő írása a kora újkori rejtjelezésről (Az emberek titkai. A kora újkori

magyarországi rejtjelezés társadalomtörténetének kutatási lehetősége).

MONOK ISTVÁN

Tanulmányok Kálvinnól és magyarországi jelenlétéről. Szerk.: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen, 2011. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 221, xxiv l.

Aligha kétséges, hogy a néha lassan csordogáló, majd gyorsabban megiramodó mostani – születésének négy századik évfordulóját ünneplő – Kálvin-évforduló eseményeiben országosan kitüntetett hely illeti meg Debrecent. Így volt ez már 1936-ban is, amikor reprezentatív, nemzetközi színvonalú kötettel köszöntötték a Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Karának tanárai és doktorai az *Institutio* megjelenésének 400. évfordulóját. A mostani jubiláris kötet is szoros kapcsolatban áll a 2009-es *Kálvin időszerűsége* című tanulmánygyűjteményhez (Kálvin Kiadó), a szerzők egy része is azonos. Debrecen abban is elviszi a pálmát, hogy Kálvin kommentárjának legelső, bizonyíthatóan magyar tulajdonosa Szegedi Gergely. Ézsaiás könyvének magyarázata 1559-ben jelent meg Genfben, a kisprefektákhoz írott kommentár is ugyanott látott napvilágot, s a két művet kolligátumba foglalták. Ezt vásárolta meg még ugyanebben az évben a debreceni rektor, későbbi prédikátor, erről tanuskodik a kötet belső tábláján található bejegyzés: „Venerabili Domino Gregorio Zegeдино pastori fideli Debreciniensi”.

A kora újkorban Magyarországon is a kultúra egész vertikumát átfogó kálvini szellemi, konfesszionális, spirituális és liturgikus hatások magyarországi recepciójának vizsgálata egész sor tudomány összefogását kívánja meg. A Gáborjáni Szabó Botond szerkesztésében megjelent kötet ennek a sokféleségnek olyan gyűjteményét adja, amelyben a tanulmányok e széles spektrumnak minél nagyobb részéhez kapcsolódnak úgy, hogy értékes új tudományos eredményeket adnak az olvasó kezébe. Az egyházkerületi nagykönyvtár ennek a kutatómunkának színvonalas műhelye a hozzá – közelebről és távolabbról – csatlakozó szerzőkkel, ezért is érthető, hogy a kötet három meghatározó tanulmánya könyv-, könyvtár- és

a legszélesebb értelemben véve művelődéstörténeti tárgyú. A „Habent sua fata libelli” sententia itt úgy értendő, hogy Fekete Csaba, Oláh Róbert és Ósz Sándor Előd tanulmánya a valóban alap kutatási témának számító Kálvin-könyvanyagot célozza meg. Oláh Róbert forrásanyagának alapvetően az „Adattárak” hatalmas forrásbázisát használja. Az alapelvek tisztázásakor mérlegeli azt a nehézséget, hogy hol válik a könyv- és könyvtártörténet olvasmánytörténeté. E tekintetben óvatos következtésekre jut, és inkább vállalja a valószínűsítő hipotéziseket, mint az önkényesen létesített bizonyosságokat. A gondos anyagismeret és tapasztalat megvédi a szerzőt attól a kísértéstől, hogy valamely szoros – vagy inkább megalapozatlan – intellektuális, netán spirituális kapcsolatot feltételezzen egy-egy könyvgyűjtemény kulturális karaktere és hajdani tulajdonosának, tulajdonosainak jellemzői között. 147 könyvjegyzéken 480 tétel őrzi a Kálvin-művek hazai terjedésének emlékét; ebből 155 az *Institutio* valamelyik kiadása. A szerző arra a megállapításra jut, hogy Kálvin exegetikai munkáit többen olvashatták, mint az *Institutiót*. Legnagyobb református kollégiumaink könyvanyagának vizsgálata alapján árnyalt körkép bontakozik ki. Példányszámban, műfaji sokféleségben is kiemelkedő helyet foglal el Debrecen, az 1738-as inventarium 48 Kálvin-művet tart számon. A többszöri üldöztetés is hozzájárult a sárospataki bibliotéka mostoha sorsához, azonban valóban szignifikánsan magasabb a Kálvin-művek debreceni részaránya; ez esetleg valamely eltérő konfesszionális sajátosság kifejezője is lehet. Nagyon hasznos a kisebb iskolai könyvtárak, egykori partikulák anyagának vizsgálata (Nagykörös, Nagybánya, Zilah, Székelyudvarhely); a sort még lehet folytatni: Kecskemét, Kiskunhalas, Mezőtúr, Hódmezővásárhely, Szarvas. Ezek ugyan hódoltság területek voltak, azonban részben folyamatosság is kimutatható iskoláik működésében; 18. századi megerősödésük során jelentős könyvanyag került gyűjteményeikbe, bennük sok – további tanulságokat kínáló – Kálvin-kötettel.

A könyvlisták akármennyire informatívak, a kutatás akkor igazán forrásközeli, ha autopszia alapján kézbe tudja venni a köteteket a kutató. Ez bármily áldozatos is, sokrétű eredmény várható tőle; Ósz Sándor Előd erre vállalkozott. Az egyes kötetek a calvinisticum alapkérdéseinek megválaszolása

mellett egyháztörténet és peregrináció, könyv- és iskolatörténet irányába nyitnak újabb válaszokat; sajátos körülmény Erdély felekezeti összetettsége. Meglepető újdonság, hogy a 16–17. század fordulóján és a 17. század első harmadában az *Institutio* tulajdonosai nagy számban kerültek ki az unitáriusok közül. Nyilván a felekezeti vitapozíció, a polémia kényszere és vállalása magyarázza ezt a tájékozódást. Másrészt a filippizmus (kriptokálvinizmus) rejtőzködő vagy nyíltabb érdeklődése is érthető, innen magyarázható a viszonylag sok száz possesszor, mint Georg Deidrich vagy Johannes Mallendorf; az utóbbi heidelbergi peregrinus volt. A possessorbejegyzés ugyan még nem, de az egyes kötetek marginális bejegyzései, glosszái már az olvasó és az olvasmány érdemi kapcsolatát nyitják meg (mű-befogadó-értelmező). A legegyszerűbb szövegértelmezői megnyilatkozástól a szöveghermeneutikai változatokig terjednek a példák. Thuri Farkas Pál közismert dicséret disztichonját (Praeter Apostolicas, post Christi tempora, chartas, Huic peperere libro secula nulla parem) 74 *Institutio* közül 18-ban megtaláljuk kézzel beírva. Szenci Molnár Albert magyar átköltése három példányba kerül bele; egyiknek később katolikus possessora lesz, aki nem hagyja szó nélkül Kálvin dicséretét: „Hány könyvet olvastál te, a ki illy sebes sententiat mondasz? Értesz hozzá, mint az számár a lant-hoz.” Példánkban már a konfesszionális polémia irányába kontextualizálódik a bejegyzés. Még arra is van példa, hogy egy 1696-os egyházi perben az ítékezés érvei között meghatározó szerepet játszik Kálvin bibliai kommentárjának ekklézsiológiai gondolatmenete. Szenci Molnár egyre inkább ismert Kálvin-recepciójának újabb dokumentuma könyvtárának a Batthyaneumból előkerült kötete, amelynek gazdag glosszaanyaga erősödő polemikus gondolkodását mutatja. Új szerzőt is sikerült felkutatni: az 1695-ös kolozsvári *Genfi Katekizmust* eddig a kiadó, Tótfalusi Kis Miklós fordításának tekintettük. Egy könyvbejegyzésből minden kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy a fordító Zilahi István marosvásárhelyi prédikátor volt.

Igazi nagyszerű találat Fekete Csaba tanulmányának tárgya. Az 1577-es, lausanne-i kiadású *Institutio* már olyan bejegyzések tömegét tartalmazza, amelyek a személyes megnyilatkozásokon túl a szövegértelmezés, szöveghermeneutika távlatait

nyitják meg, kiugró értékű olvasástörténeti eredményt adva. Az első tulajdonos még Wittenbergben Szőlősi János volt, aki már itt végigolvasta a művet; ennek dátumát precízen feljegyezte. A második tulajdonos nevét nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy négyyszer előadások (praelectiones) formájában végigmagyarázta-tanította az *Institutio* egészét. Mindezt Radnóton és Sárdon végezte 1595–1600 között, s talán az iskola adott otthont ennek az ithon páratlan vállalkozásnak. Még a wittenbergi possessor készített gazdag kéziratos marginális jegyzeteket és tabulákat a szöveghez, mintegy kilenc levélnyi terjedelemben. A gazdag tabulázás gyakorlatához a magyar tulajdonos ösztönzést kaphatott Szegedi Kis István *Loci communes*éből vagy a *Tabulae Analyticae* kiadásából. A radnóti és sárdi használatú kötet a teljes *Institutio* anyagát fölelte, tekintélyes széljegyzetanyaga pedig egészében tárgyalta, vagyis az egész művet tanulmányozták, értelmezték és tanították a 16. század legvégén Erdélyben. Ehhez hasonló kiadások – csak nyomtatott tabulákkal és jegyzeteléssel! – szerte Nyugat-Európában megtalálhatók, különösen az egyetemi gyakorlatban. Ezt tudván kell nagyra becsülnünk az ismeretlen glosszázó és Szőlősi János tudósi felkészültségét, messze az egyetemi központoktól.

A hazai Kálvin-recepció kiemelkedő közvetítője Szenci Molnár Albert volt. Életművéből az *Institutio*-fordítás, bibliakiadásainak szerkezete, kiegészítő szövegei, valamint költői életművének legfontosabb alkotása, a *Psalterium Ungaricum* tartozik ide. Mindez a kötet két (tágabban három) tanulmányához kapcsolódik. Bódiss Tamás értekezése a kálvini liturgiai-zenei-himnológiai fogalmak értelmezését végzi el, és sok téves vélekedést eloszlat. (Ilyenek: a többszólamú templomi éneklés, az orgona elvetése, Kálvin viszonya a zenéhez.) Mint ismeretes, Kálvin a többi reformátortól abban is különbözik, hogy maga nem volt római katolikus pap vagy szerzetes. Genfben nem ő törölte el a misét és a hozzá kapcsolódó liturgiát, hanem a városi tanács, már korábban. Kálvin olyan liturgiát és egyházi éneklést teremtett, amely az ősi egyház hagyományaihoz akart kapcsolódni. A hugenotta zoltár zenei alapja a francia világi műzenéhez kötődött, Kálvin azonban szigorúan megkülönböztette a szekuláris és a szakrális zenét, ezért a liturgiába bekerülhettek a zoltárdallamok,

de a többszólamúságot ugyanitt elutasította. A korabeli orgonahasználatról tudni kell, hogy a római katolikus liturgiában egyáltalán nem használták énekkíséretre, a szertartási cselekmények instrumentálisan hangzó része volt. Így a misével együtt szerepét veszttette a protestáns liturgiában. Nem véletlen, hogy Kálvin műveiben az orgona jelentéktelenné válik, hapax legomenonként mindösszesen egyszer írja le a nevet nyomtatott műveiben és levelezésében. Igaz, Melius Juhász Péter az ördög dudájának titulálja Sámuel könyvének (1565) kommentárjában. A tanulmány a református istentisztelet mai újragondolására is javaslatot tesz teológiai, liturgikai, egyházzenei szempontból is, voltaképpen az óprotestáns alapelvek újbóli és erősebb érvényesítését támogatva.

Ehhez kapcsolódik Szenci Molnár zoltárkiadása, amely szorosan csatlakozott a hugenotta zoltárok német recepciójához Lobwasser *Psalter*én keresztül. Az egyszólamú kiadás okai között valóban nagy szerepet játszott a nassau–dillenburgi gyakorlat. Andreas Marti tanulmányából tudjuk az erre vonatkozó adatokat. 1607-ig Pfalzban – Heidelbergben – mindössze háromszor jelent meg Lobwasser zoltárskönyve, 1582-től Neustadtban tizenkészer, Herbornban tizenhatszor, az ekkor ugyancsak Nassau–Dillenburghoz tartozó Ambergben hétszer, Hanauban és Siegenben pedig kétszer bocsátották ki. Ezek döntő többsége egyszólamú kottával jelent meg, vagyis Szenci Molnár alapvetően a nassau–dillenburgi gyakorlatot követte egyszólamú dallamközlésével, szemben a pfalzi, de még inkább a hessen–kasseli liturgiai-himnológiai elvekkel. Ehhez járult még az instrumentális zene (köztük az orgona!) templomi felhasználásának bámulatosan gazdag hessen–kasseli gyakorlata, Hesseni Móric 1607-es négyzólamú Lobwasser kiadása (... mit vier Stimmen componirt, das sie in Kirchen und Schulen/ auch sonsten beyds zu singen und auff allerley Instrumenten zu gebrauchen sind). Vagyis Szencire bonyolult interferenciák hatottak saját zoltárszerzői gyakorlatának megformálásában.

P. Vásárhelyi Judit továbbírta az *Institutióra* vonatkozó forráskutatásait úgy, hogy Kálvin más műveinek hatásait is regisztrálta Szenci Molnár munkásságában. Így a hanai kiadás „Intőbeszéd”-e a kanonikus és apokrif könyvek elválasztásáról Kálvint követi, tulajdonképpen az *Advertissement*

magyarra fordítása. 1616-ban Szenci Molnár az *Idea Christianorum* előszavában emlékezik meg a száműzetésben bujdosó Kálvinról, és idézi Thuri Farkas Pál epigrammáját: „Praeter Apostolicas...” 1617-ben a *Postilla Scultetica* ugyanennek már magyar fordítását adja. Vásárhelyi Judit egyértelműen bizonyítja, hogy az *Institutio* forrása alapvetően annak német verziója, ezenkívül néhol a latin is. A mikrofilológiai megfigyelés olykor mélyreható spirituális sajátosságot mutat ki Szenci Molnárnál, amikor a latin ‘spes’ és a német ‘Hoffnung’ helyett a ‘kegyelem’ szó jelenik meg nála ugyanazon a szöveghelyen.

Csak sajnálhatjuk, hogy Szabadi István kitűnő fordításához – az *Epinicion*hoz – nem adták meg párhuzamosan az eredeti latin szöveget, pedig lennének még talán a deák textusnak értő élvezői. A teológiai, liturgikus, himnológiai, művelődés- és könyvtörténeti nézőpontokat nagyon hasznosan egészíti ki a presbiteri egyházkormányzás hazai meghonosodásáról szóló dolgozat (Baráth Béla Levente–Orosz Adrienn), amely összefoglalja a forrásokat, és a kálvini társadalomszemlélethez, ekkleziológiai elvekhez köti azokat. Magyar Balázs Dávid tanulmánya bemutatja, hogy Kálvin ideális városában, Genfben Krisztus követőinek szerette volna látni az ottani embereket. Ennek első, meghatározó közössége a keresztyén család, amelyben érvényesülnie kell a tudatos megújítás akarátának. Efézus-prédikációi kimutathatóan formálták a családra vonatkozó szociális, erkölcsi tanításait, amelyek helyet kaptak az *Ordonances Ecclesiastiques* szabályrendszerében is. A család gyülekezetszerű értelmezése később majd a puritanizmusban is erősen érvényesül.

Nehéz dolga van az irodalomtörténetész Györi L. Jánosnak, amikor a már átteteles, rejtőzködő konfesszionalitás után nyomoz a felvilágosodás évszázadát követően, mert az irodalomnak immáron elkülönülő része lesz mindaz, amit a liturgikusság évszázadai felhalmoztak, használtak. Az emberi és az isteni szó párbeszéde zajlott a reformáció első két évszázadában, ahol üdvérték és esztétikai érték nem zárták ki egymást, hanem szorosan összetartoztak. Előtte még markánsan kirajzolódtak a kálvini gyökerű konfesszionális tartalmak irodalmi jelenségei, az értelmiségi szereptudat paraklétoszi mintái, akár a prédikációirodalomban vagy a nagy

közösségi-nemzeti identitás megalkotásának, újra és újra való hangoztatásának műfajaiban, énekeskönyveiben. Valóban, kultúránk mélyszerkezetében meghatározó értékelveket működtetett a sok viharral dacoló református iskolarendszer. A legújabb kori erőteljes szekularizáció ellenére a magyar irodalom időről időre megújítja múltjához való viszonyát, amint azt a tanulmány meggyőzően bizonyítja. Talán jó példa erre Szenci Molnár zoltárköltészetének emlékezete. Azóta a magyar költészetben jó néhányan folytatták a megkezdett témát, de a 17. századi zoltárköltőt és művét a zoltáreklók közösségében vagy éppen elnémuló gyülekezetében Kányádi Sándor emelte a (református) gyülekezetként értelmezett nemzet egyik legfontosabb, emblematikus azonosítójává, felelve ezzel Jékely Zoltán 1936-ban keletkezett *A maros-szentimrei templomban* című művére. Valóságos költői verseny indult a 20. század második felében egy 151. zoltár írására, amelynek során minden szerző (Baka István, Veress Miklós, Páskándi Géza, Szepesi Attila, Kovács István, Szilágyi Domokos) Molnár Albert, „folytatójának” tekintette önmagát és művét. Ezzel egyre tágabbra is vonták a zoltárköltészet hagyományos körét, s a 17. századi örökség egyre inkább a nemzetért való aggodalom gondolati-költői mintájává változott. Ez a változás azonban már a legtágabb „magaskultúra” tagolt és összetett közegében zajlott. Ezzel az részben ki is került a felekezeti azonosság – egyébként bármily tágasan értelmezett – köréből és általános nemzeti dimenzióba emelkedett; ugyanakkor természetesen ezzel együtt ott maradt történelmi felekezetének – a magyar reformátusságnak – máig mindennapos lelki táplálékaként a gyülekezeti éneklésben. A kötetet dekoratív fényképek zárják, amelyeket szakszerű magyarázatok egészítenek ki.

Csak üdvözlendő a szerkesztői előző kötetkező évekre vonatkozó feladatkijelölése, amely Wittenberg és a magyar reformátusok (Wittenberg és a debreceni kollégium) kapcsoltság új szempontok szerinti vizsgálatát, illetve Genf és Debrecen kapcsolatrendszerének felderítését ígéri. Remélhetőleg hasonlóan értékes kiadvány(ok) tárják majd a szakmai közvélemény elé a születendő eredményeket.

1565-ben, Sámuel-fordításának egy margó-jegyzetében írta Melius Juhász Péter: „Urnac

baua hallo varas. Mint az Dobroczon.” Hajdani kijelentését ma is meg kell(ene) hallanunk, az most is szól hozzánk a kötet bizonyossága szerint.

IMRE MIHÁLY

Un succès de librairie européen l’*Imitatio Christi* 1470–1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France ... 4 avril – 6 juillet 2012. Commissariat et catalogue de Martine DELAVEAU, Yann SORDET. Paris, 2012. Bibliothèque Mazarine – Éditions des Cendres, 197 l.

A Bibliothèque Mazarine hírneves könyvtárosa, Gabriel Naudé (1600–1653) maga is részt vett abban a szakirodalmi vitában, amely a 17. század első felében zajlott le több országban, az *Imitatio Christi* című, négy szöveget szervesen együttesen továbbhagyományozó mű szerzőjének meghatározásáról. Talán az sem véletlen, hogy ez a könyvtár feltűnően nagy számban őrzött *Imitatio*-kiadásokat is. A könyvtár mostani igazgatója, Yann Sordet az egyik főszereplője a kérdéses szövegegyüttes kiadásai számbavételének. A kiállítás abból az alkalomból készült, hogy megjelent a nagyobb párizsi könyvtárakban őrzött *Imitatio*-kiadások közös katalógusa, számos, a szövegről, a szerző(k) ről és a kiadásokról szóló tanulmánnyal: *Édition et diffusion de l’ « Imitation de Jésus-Christ » (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne.* Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 2011. (Ismeretése: Magyar Könyvszemle 2012: 407–410).

A kiállításon 35 kézirat, illetve kiadás szerepelt, így a most bemutatott katalógus is ezek részletes leírását adja. Nem volt egyszerű azonban kivá-

lasztani ezt a 35 műtárgyat. Eltekintve a közel 1000 fennmaradt középkori kézirattól, a 18. század végéig 2300 nyomtatott kiadást ismernek a kiállítás szervezői (ez hozzávetőleg 2 300 000 példány). 74 ősnymtatvány, 329 16. századi, 810 17. századi és 1084 18. századi editio. A mostani kiállításon az időhatárt néhány szépen illusztrált későbbi kiadás miatt kiterjesztették, vagyis ha a 19. század első felének termését is tekintjük, valóban a kiválasztás maga jelentős megfontoltságot kívánt.

A Biblia után a leggyakrabban kiadott könyvről van tehát szó. Olyanokkal versenyzett, és olyanokat előzött meg, mint a *Legenda Aurea*, Donatus *Grammaticája*, Vergilius *Bucolicája* vagy a *Manipulus curatorum* (Guido de Monte Rochen). A kiadások 48%-a latin, a többi vernakuláris nyelvű. Ősnymtatványként ismert a katalán (1482), a német (1486), az olasz (1488), a francia (1488) és a flamand (1498) nyelvű kiadás; magyarul először 1624-ben jelent meg, de a 17. század végéig kiadták szinte valamennyi európai nyelven, olyan kis nyelveken is, mint a breton (1684) és a baszk (1684). És az olyan nagy kultúrák nyelvén is, mint az arab (1663) és az örmény (1674), ez utóbbiakat a római Propaganda Fidei szorgalmazására.

Mi a titka ennek a sikernek? Erről irt tanulmányt Yann Sordet a katalógus bevezetőjeként „Le livre des records” címmel. A tanulmány első fejezete a „L’oeuvre phare de la devotio moderna” címevel is jelzi azt, hogy a szöveg és a könyv sikerének legfőbb záloga abban az emberi tulajdonságban rejlik, amelynek kulcsa a biztos pont keresése az életben – és nem csupán a hívő ember számára fontos ez. A devotio moderna a 14–15. században felkínált egy biztos pontot, ráadásul úgy, hogy a teljes európai kulturális hagyományhoz kötődött értékcalapúságával: az emberi erkölcs alapja mindig ugyanaz, akárhány pontban foglalja össze akárhány vallás. Az egyházak, amelyek a vallások képviselőit, terjesztésére és szolgálatára alakultak, persze a politikum részei intézményi és személyi érdekeikkel, vagyis vallásidegen szerveződések. Ez mindig így volt, és így is lesz, de az *Imitatio Christi* ezt az önellentmondást is feloldotta, utat mutatva a személyes vallásosság megnyugtató, erőt adó világába.

Sordet tanulmánya bemutatja a szövegek (Quatres livres) korpuszá alakulásának a történetét, majd

az elterjedés históriáját (Une diffusion massive et continue). Az utóbbi kérdéshez a katalógus egyes tételeinek a leírása pontos választ ad, az előző ügyben pedig a szerzői attribúció a legizgalmasabb problémakör. És persze nagyon tanulságos. A népszerű ügyek, a népszerű szövegek (alkotások) vonzzák a politikusokat. Mindegyik liheg, hogy közel kerülhessen ahhoz, ami az ő kicsinységét, nyavalyás érdekeit felszínén tartja. Az egyház vezetői is politikusok. Nem csoda hát, hogy az *Imitatio Christit* mindenki a magáénak akarta tulajdonítani (és persze nem magáénak tudni – a tükörbe nézés sokszor kínos cselekmény). Az 1427–1441 között egységessé formálódott szövegegyüttes szerzői között természetes módon tűnnek fel a „régiek”, a szentek. Az auctoritasra szüksége van az embernek (kortalanul). Johannes Scotus Erigena (810?–877?), Szent Bernát (1090?–1153), Szent Bonaventura (1221–1274) olyan nevek, akiket a mai napig tisztelnek a protestánsok is, a protestáns devotiós irodalomnak is forrásai. A vallás (és az egyház) megújítását szorgalmazó koldulórendiek is „magától értetődő” módon kerültek szóba, így a ferences Ubertino de Casale (1259–1329?) vagy a domonkos Johannes Nider (1380–1438).

A devotio moderna azonban olyan testvérületek (fraternitasok) környezetéből indult útjára, amelyek még a rendekké szerveződést is a politizálódás (egyháziasodás) felé tett lépésnek tartották. Azok az írók vetődtek fel tehát a legkomolyabban a különböző korok szerzőségi vitáiban, akik ehhez a mozgalomhoz közvetlenebbül köthetőek: Geert Grote (1340–1384), Jean Charlier de Gerson (Johannes Gerson: 1363–1429) és Thomas Hemerken a Kempis (1380?–1471). A 16. század végén azonban felbukkant egy név – hiszen a monasztikus rendekből még nem merült fel név a szerzőségi listán –, a 13. században élő Johannes Gesené (Geschen, Gersen, Gessen, Jessen). Az ő nevének felbukkanása után – Constantino Caietano (1560–1650), a bencés rendből származó bíboros vetette fel – zajlott le egy komoly szerzőségi vita. Az antwerpeni Plantin műhelyben azonban 1598/99-ben megjelent egy kiadás (1599, Jan I Moretus), amelynek alapjául az ügynevezett *Codex Kempensis* szolgált, amely kézirat 1441-ből származik, és Thomas a Kempis autográfja. A kéziratot az antwerpeni jezsuiták őrizték ekkor, kiadója Henricus Sommalius (1534–1619)

volt. A jezsuiták, különösen az *Acta Sanctorum* megteremtésén kiváló filológiai felkészültséggel rendelkező bollandisták közül Heribert Rosweyde (1569–1629) az 1617-es antwerpeni *Imitatio*-kiadásban (Balthasar I Moretus, Jan II Moretus) külön tanulmányban védi meg Thomas a Kempis szerzőségét: „Vindiciae Kempensis adversus Constantinum Caietanum”. Az, hogy a vita a politikai élete része is volt, jól jelzi, hogy a párizsi Királyi Nyomda (Imprimerie Royale) 1640-ben a szövegeket anonym adta közre. A katalógusban mindegyik most említett kiadás szerepel, részletes műtárgyleírással.

A kiállításon szereplő 35 könyv közül kettő kézirat. Az egyik, az 1472-ben másolt *Codex Afflighemensis* a szövegegyüttes geneziséhez fontos szempontokat adó manuscriptum, és ahogy a fentiekben láttuk, a szerző attribúciója miatt sem mellékes, hogy egy bencés rendházban őrizték meg, mely Brabantban található. A devotio moderna németalföldi gyökereinek fontos szerzője Thomas a Kempis mellett Gerard Zerbolt de Zutphen (1367–1398), így a második kézirat e két most említett szerző munkáit tartalmazza. Az utóbbi a *Tractatus de spiritualibus ascensionibus*, az előbbi az *Imitatio* első két szövegével: *De imitatione Christi* és *Tractatus de modis temptationibus*. A címeket azért idéztem, mert a devotio moderna csaknem minden kulcskifejezése előfordul bennük.

Az ösnyomtatványok kiválasztása egyben egy könyvkiadás-történeti vázlat is, a szó legáltalánosabb értelmében. A latin és a német editio princeps kezdi a sort (Augsburg, 1470 k. Günther Zainer; *Ein ware Nachfolgung Christi*. Augsburg, 1486. Anton Sorg). Majd már két évvel az utóbbit követően, az első francia kiadásban megjelennek a képek (Toulouse, 1488. Heinrich Mayer). Vagyis jól látjuk azt, amit Henri-Jean Martin a *Németország évszázada* címmel akart kifejezni: a német mesterek elterjesztik a nyomdászat művészetét, a piac bővülése és bővítési szándéka miatt megjelenik nagyon hamar az anyanyelvű könyvkiadás és a szövegek illusztrált kiadása. A francia editio princeps nem a Sorbonne mellett Párizsban, hanem egy kis nyomdahelyen jelent meg. A kiadás esettanulmánya lehet „a kéziratól a nyomtatott könyvig” témának is, hiszen a kiadás alapjául szolgáló manuscriptum I. Ferenc apjának, Charles d’Orléans-nak (1459–1497)

a tulajdona volt, gazdagon illusztrálták, és természetesen mondható az is, hogy nem egyedüli szövegeként volt az *Imitatio* a kötetben: a másik mű, a *L'Échelle de Paradis* ugyanebben az évben, ugyanebben a műhelyben látott nyomdafestéket. Az anyanyelvű szöveg és a kép mint piaci érték tehát már adott volt a nyomdászat megjelenése előtt is. A sokasodó számú műhelyek tulajdonosai technikai újítások árán tudták ezt a két, bevételt növelő tényezőt mozgósítani.

A két szöveg ebben az esetben megállt (eladható volt) önálló könyvként, de az *Imitatio* gyakran más, hasonló szellemű szövegekkel együtt került az olvasó kezébe. A lyoni (1489. Jehan Trechsel) kiadás társszövege visszaul a devotio moderna németalföldi gyökereire: Jean Charlier de Gerson *De meditatione cordis*-ával együtt jelent meg. A kiállított példány margójegyzetei a használat többféle módjára utalnak.

Az *Imitatio Christi* nem egyedüli szöveg volt a belső vallásosság erősítését célzó törekvések segítésére. Volt konkurens könyv is. Ilyen a most is kiállított (editio princeps, Lyon, 1489 k. Jean Dupré) francia *L'Internelle consolacion*, amely egyidős a másikkal: 1447 körül állították össze, és a 16. század közepéig „versenyelőnyben” volt (1560-ig 10 francia nyelvű *Imitatio Christi* mellett ez 23 alkalommal jelent meg). Jól mutatja ez a történet a francia főpapság taktikáját a protestáns reform elkerülésére: humanista felkészültség a saját köreikben, a belső vallásosság erősítése a közemberek körében (no és a hasznot meg hírnevet hozó politika mellett odafigyelés a hívek gondjaira; ez nagy tudomány, a mostani egyházi vezetők is tanulhatnak).

Valamennyi kiállított könyv külön történet, külön tanulságokkal. A kiállítás szervezői bemutatták a különféle szövegvariánsokat, az *Imitatio Christi* leggyakoribb kísérőszövegeit, az egyes kiadások különféle képi megformáltságát és a tipikussá/topikussá váló képi alakzatokat, a szövegtükör (mise en page) változásait és a különféle nyelvű kiadások különlegességeit is. Az első angol kiadás (London, 1502. Wynkyn de Worde) természetesen szerepel, mutatva, hogy az angol reneszánsz mégiscsak francia dolog (Margaret Beaufort, première femme de la renaissance anglaise à livrer son oeuvre au public). A Tudor hercegnő

(II. Henrik anyja) a lyoni kiadás alapján maga dolgozott a szövegen, mely tulajdonképpen parafrázisa Thomas a Kempis szövegének. A dán fordítás (Kobenhavn, 1632. Salomon Sartor) bemutatása aláhúzza azt a tényt, hogy az *Imitatio* felekezeteiktől függetlenül népszerű olvasmány volt. A protestáns egyházakon belüli hasonló lelkeségi mozgalmak – például a pietizmus – műveivel párhuzamos a befogadástörténete, ahogy a 17–18. században az újabb katolikus tanítások, a janzenizmus vagy a teológiai neologizmus is társszövegnek tartotta.

A kiállításon találkozunk a szöveg verses adaptációinak első képviselőjével (Pierre Corneille, Paris, 1656. Robert II Ballard), de ugyanígy a különleges tipográfiai megoldások bemutatásával is (Paris, 1643. Pierre Moreau: typo-kalligrafikus; Antwerpen, 1656. Balthasar II Moretus: a spanyol kiadáshoz kreált új betűtípussal és szövegtükörrel). Külön fontos figyelni arra a jelenségre – amelynek megmutatása kifejezett szándéka volt a kiállítás rendezőinek –, hogy miként válik az udvari olvasmányból a tömegek naponta lapozott könyvévé az *Imitatio Christi*.

MONOK ISTVÁN

Monok István: A művelt arisztokrata: a magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Bp.–Eger, 2012. Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 470 l. /Kulturális örökség/

Miért érdemes megismerni a történelmi Magyarország területén élt arisztokraták könyvtárait? Mert tulajdonosaik a gazdasági és a politikai hatalom legfőbb birtokosaként hatással voltak a környezetükben élőkre és az egyházi életre – gondoljunk a „cuius regio, eius religio” elvére. A megszűnő vagy meggyengülő királyi és fejedelmi központok helyett a nemesi udvarokra hárult a művelődési intézményrendszer működtetése is. Többnyire erős szálak fűzték őket Európához, folyamatosan befogadták a különböző filozófiai és teológiai irányzatokat, így fontos kapcsolattörténeti forrásként szolgálnak az általuk (potenciálisan) olvasott könyvek. Ezekről a művelődéstörténet számára fontos gyűjteményekről olvashatunk Monok István legújabb könyvében, amely a Kossuth Kiadó és az

egri Eszterházy Károly Főiskola összefogásával útjára induló „Kulturális örökség” című sorozat első köteteként jelent meg. A reményteli sorozat célja, hogy az írott mellett az épített vagy a műszaki örökségünkről is közöljön monográfiákat.

A szerző a könyvtár-, olvasmány- és művelődéstörténeti kutatások meghatározó személyisége, főszerkesztője a *Magyar Könyvszemlé*-nek és szerkesztője többek között az „Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” című sorozat könyves kötetének. A most bemutatott olvasmánytörténeti elemzés is jórészt az „Adattárak”-ra épül, kiegészítve a napjainkban is kézbe vehető kötetek bejegyzéseivel és a főnemesi mecénatúra segítségével megjelent művekkel. Monok István a Zrínyi-könyvtár katalógusának kiadása óta (1992) számos tanulmányban értekezett a hazai főnemesség olvasmányairól.

A kötet három kisebb és egy nagyobb fejezetből épül fel. A rövidebbek a nemesi udvar és a könyvkultúra kapcsolatát, a nemesi könyves műveltség forrásait, valamint a királyi és a nemesi udvar összefüggéseit mutatják be, a mű nagyobb része pedig az egyes gyűjteményekre fókuszál.

A főnemesség olvasmányainak vizsgálata során lemondhatunk a máshol megszokott területi tagolásról, hiszen nincs olyan sajátosság, amely markánsan elkülönítené egymástól a nyugat-magyarországi és a felvidéki arisztokratákat. A református szempontból meghatározó családok által lakott Erdély sajnos teljes egészében kimaradt a kutatásból, hiszen a Teleki, a Bethlen és az Apafi családok könyves hagyatékának vizsgálata önálló kötetet kívánt volna. Ugyancsak nem kapunk képet a Partiumról, mivel a területről nem maradt fenn a kötetbe illő (főnemesi) jegyzék. Egyébként sem lehet teljes a kép, mivel néhány család (az Erdődyek, Listiek) könyves műveltségéről alig tudunk valamit. Az is kérdéses, hogy ki számított a korszakban a főrendek közé: a bárók, grófok, hercegek biztosan, de a nádori címet viselő köznemesi származásúakat is ide sorolhatjuk. Ugyanakkor külön csoportot alkotnak az arisztokrata származású főpapok.

A nemesi udvar és a könyvkultúra viszonyát elemezve két alapvető megállapítást tesz a szerző. A nemesek közti jövedelmi különbségek meghatározták a könyves kultúra alakulását, valamint a hazai könyvtérmező szűk keresztmetszete és az

európaihoz képes jelentősen korlátozott könyvkereskedelem is sajátos helyzetet teremtett.

Az udvari kultúra több szálon is kötődött a könyvekhez, először is a tudás megszerzésén keresztül. A főnemesek külföldi utazásai (*peregrinatio academica, cavaliers tour*) jó lehetőséget kínáltak a vásárlásra, és az udvarban tanuló nemes ifjak iskoláztatásához is szükség volt könyvekre. A gazdálkodás és az egyházszerzés kérdéseire ugyancsak választ találhattak az olvasmányokban. Az udvarába nyomdászt hívó főnemes támogatta a könyvkiadást (mint például Nádasdy Tamás Sárváron), majd a megjelenő nyomtatványok bekerülhettek a mecénás könyvtárába. A családi bibliotékákat használták az udvarban élő értelmiségiek, tisztviselők és természetesen a családtagok is. A könyvbeszerzés többnyire áttételesen történt: alumnus, kereskedő, gazdatiszt, esetleg külföldi ágens intézhette.

A nemesség könyves műveltségének forrásait tipologizálva egységes képet alkotó forráscsoportokat kapunk. A különböző összeírások nyomán ritkán született katalógus, mivel a könyvtárak mérete miatt nemigen volt rá szükség, néhány száz kötet között a gyűjteményben járatos személy könnyen tájékozódhatott anélkül is. Nem maradt fenn katalógusa a két legnagyobb, részben ma is hozzáférhető gyűjteménynek sem (Nádasdyak – Pottendorf, Esterházyak – Fraknó), ellenben ismerjük a Zrínyi Miklós könyvtáráról készült összeírást. Könyvjegyzékek készülhettek és fennmaradhattak árveréseken, hagyatéki leltárak felvételekor, az árvaügyi iratok között, végrendeletben, vagyonelekből, esetleg per során, kölcsönzéskor, személyes feljegyzésekben (kötetés, vásárlás) és a vagyonszeírások esetében. De érdemes vizsgálni a nem jegyzékészterű forrásokat is, mint a könyves utalásokat tartalmazó levelezést vagy a meglévő kötetek tulajdonosi bejegyzéseit.

Monok István az Adria-tengertől a Partiumig, egy délről északra, nyugatról keletre tartó félkörívet leírva veszi sorra a főnemesi gyűjteményeket. A kötet törzsanyagában olvashatunk többek között Istvánffy Miklós történetirő egykor kétezer kötetes könyvtárának fennmaradt kötetéről, és megtudhatjuk, hogy a mai Horvátország területén élő nemesek körében hangsúlyosan jelen voltak az olasz és horvát nyelvű könyvek. Így a Mikulichok

beleci könyvtárban és a Zrínyiek csáktornyai és ozalji gyűjteményeiben is (főként a költő, Zrínyi Miklós bibliotékája tanúskodik erős itáliai hatásról).

Gazdag forrásanyag áll rendelkezésünkre a Bathányiak németújvári és a Nádasdyak sárvári és pottendorfai gyűjteményéről. Esterházy Miklós nádor Lakompakon, majd Fraknón gyűjtött könyvtárat a 16. század elején. A fiatalon családfővé váló Esterházy László a rekatolizáció egyik eszközeként támogatta a nyomdákat, és Kismartonba költöztette az addig összegyűlt könyveket.

A Thurzókkal átlépünk a Felvidék (Felföld) területére. Thurzó (III.) Kristóf Szepesváron, a nádor Elek Semptén és a szintén nádor (V.) György Biccseán gyűjtött bibliotékát. A Pálffyak közül az országbírói tisztelet viselő Miklós a rekatolizációhoz kapcsolódó kiadványokat támogatta. Szinte teljesen ismeretlen Illésházy Istvánnak, az ország első nem katolikus vallású nádorának könyves műveltsége, noha a főúr jelentős szerepet játszott az evangélikus egyház életében, és valószínűleg szép humanista gyűjteménye lehetett.

Az evangélikus kiadványokat és peregrinus diákokat támogató szklabinjai Révayak könyvtárai ellenben jól dokumentálhatóak. A szintén lutheránus Ostrosithok több generációs illavai könyvtárának két katalógusa is fennmaradt a 17. század középső harmadából. Berényi György 1650-ben felmérte a birtokait, és eközben született a temetvényi vár és a karancsberényi ház kisebb gyűjteményeinek összeírása. A 17. századból ismerjük a Forgách Imre főispán által a trencsényi iskolának ajándékozott köteteket és Forgách Ádám szalánci hagyatékát.

Református szempontból a legizgalmasabb a Rákóczi család könyvtárainak sorsa. Rákóczi Zsigmond életét és tetteit a Biblia mellett a keresztény újsztoicizmus (Justus Lipsius) hatotta át. A „nagy” fejedelem, I. György szenvedélyes gyűjtő volt, a kortársak szerint olykor a gyulafehérvári könyvtár kárára is. Minden hozzáférhető bibliakiadást megszerzett, valamint hozzájutott udvari orvosa, Csanaki Máté hagyatékához is. Amikor Lorántffy Zsuzsanna végakaratóból a pataki kollégiumra szállt a Rákóczi család könyvtára, nagysága meghaladhatta a 2000 kötetet, és tartalmában is az egyik legértékesebb gyűjtemény lehetett az országban. Az iskolát nem sokkal később Báthory

Zsófia, II. Rákóczi György özvegye a jezsuitáknak adta át a könyvtár egy részével, más része pedig vándorolni kényszerült. II. Rákóczi Ferencnek több kisebb könyvtárát is ismerjük; műveltségének franciás jellege mellett elsősorban a janzenista teológia, az erkölcsfilozófia, a meditációs irodalom, a szépirodalom és a történelem iránti érdeklődését érdemes kiemelni.

Pázmány Miklós, kora egyik legműveltebb arisztokratája 386 kötetét az olmtüzi jezsuita rendháza hagyta. A Balassa család több leszármazottjának részletesen ismerjük az olvasmányait, de Balassa Bálintét csak érintőlegesen. Csáky István szepesvári könyvtárának 1671-ből maradt fenn tematikus katalógusa.

Konstantinápolyi száműzetésének idejéből van információnk Thököly Imre házi könyvtáráról, amely főként magyar szerzők műveiből, humanista irodalomból és történelemből állt. Végezetül Bercsényi Miklós ungvári könyvtáráról olvasva megtudhatjuk, hogy a latin, magyar és német mellett a kor diplomáciai nyelvén, franciául nemigen olvashattak.

A nemesi könyvtárakban vannak olyan tematikai csoportok, amelyek többé-kevésbé kijelölnek egy műveltségi alapvonalat. Közös bennük a tulajdonos felekezetehez tartozó teológiai irodalom és a kegyességi művek jelenléte. Általában érdekelte őket a magyar történelem (különösen Bonfini!), valószínűleg már csak azért is, mert az őseikről olvashattak. A jogi és politikaelméleti művek gyakorlati haszonnal bírtak az országgyűlésen jogalkotóként és tisztségeikben jogalkalmazóként működő arisztokratáknak. A tankönyvekre a következő nemzedékek miatt volt szükségük, és az egyéni érdeklődés kifejezőjeként megjelenhettek a klasszikus antik irodalom, az építészet, a harcászat vagy a gazdálkodás körébe tartozó művek is. A hazai könyvkultúra sajátos helyzete miatt gyakrabban találkozhatunk az udvari bibliotékák közösségi használatának nyomaival, mint Európában máshol – például az „et amicorum” típusú bejegyzéssel.

A kötethez jelentős tudományos apparátus tartozik: terjedelme több mint harmadát a „Függelék” teszi ki, megalapozva a téma (tovább) kutathatóságát. Az olvasmányosság igényeinek megfelelően a mintegy 1300 jegyzetet nem láb-,

hanem végjegyzetként szerkesztették a „Függelek”-be, ezáltal a szakavatott olvasó úgy juthat hasznos részletekhez, hogy ezzel nem terhelik a „laikus” érdeklődőt. A felhasznált irodalmat tartalmazó jegyzék önálló ajánló bibliográfiaként is megállná a helyét, valamint részletes és alapos személy- és helynévmutató teszi kezelhetővé a szöveget. Illusztrációként a kötetben szereplők arcképei, ex librisei, autográfbejegyzések és néhány városmetszet emeli a kötet értékét.

Alig néhány apró tévedést találtam az izlése-sen szerkesztett kötetben, amelyek a mű értékét lényegében érintetlenül hagyják. Példaként említeném, hogy a 41. oldalon az első magyarországi magánkönyvtári árverésésként szerepel az 1751-es debreceni eset, amikor Tabajdi Sáska János néhai kollégiumi professzor hagyatékára lehetett licitálni. Ezzel szemben Tóth Béla nyomán ismert, hogy Tabajdi kollégája, Maróthi György hagyatéki árverése ugyanott már 1745. július 30-án megtörtént. Maróthi egyébként egyik levelében említi, hogy a kollégiumi könyvtár duplumaiból 1743. augusztus 15–17. között rendezte az első aukciót a városban (Tóth Béla: *Maróthi György*. Debrecen, 1994. 215–223).

A bemutatott kötet jól példázza, hogy fegyverek közt sem hallgattak a műzsák, és a fordulatosa kora újkorban is éltek olyan személyek, akik udvarukban iskolát tartottak fenn, segítettek az egyházakat fejlődni és megújulni, mintát kínáltak a környezetükben élőknek a nyugat-európai kultúrából, és integrálták a korszakban megszerezhető tudást. A címadás is erre utal: a kötet segítségével az elmaradottság és a műveltség sztereotípiájával szemben a műveltség megszerzésének elsőrangú forrásával, a nyomtatott könyvvel szoros kapcsolatot ápoló főnemeseket ismerhetünk meg.

Monok István akadémiai doktori értekezéseként alapvető munka született, amely a művelődéstörténeti képzés ajánlott irodalmának jegyzékéből sem hiányozhat ezentúl. Remélhetőleg hamarosan követni fogja az erdélyi főnemesi könyvtárak bemutatása mellett a főpapság, a nemesség és a többi jelentős társadalmi csoport olvasmányainak részletes ismertetése, hogy az eddiginél teljesebb képet kapjunk a Kárpát-medence 16–18. századi művelődéséről.

OLÁH RÓBERT

Régi magyarországi nyomtatványok IV. 1656–1670. HELTAI JÁNOS, PAVERCSEK ILONA, PERGER PÉTER és P. VÁSÁRHELYI JUDIT munkája V. ECSEDY JUDIT és KÁFER ISTVÁN közreműködésével. Szerk.: P. VÁSÁRHELYI JUDIT. Bp. 2012. Akadémiai Kiadó – OSZK, 1361 l. + 100 lapon címlapképek.

A *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy) korábbi köteteihez (RMNy 1473–1600, 1601–1635, 1636–1655) hasonlóan a jelenlegi, negyedik rész megjelenését is nagy hazai és nemzetközi várakozás előzte meg, tekintettel tartalmára és a feldolgozás módszerére. A tartalom illetően azért, mert a magyarországi nyomdászat és könyvkiadás újabb jelentős korszakáról kapunk nélkülözhetetlen adatokat; a feldolgozás módszerét illetően pedig azért, mert továbbra is áll Heltai János (és mások) megállapítása, hogy ilyen részletesen, mint Magyarországon, még sehol nem tárták fel a kora újkori könyvkiadás tényleges összetételét és tartalmát. (Természetesen ehhez hozzátartozik, hogy a Kárpát-medencében a kora újkorban a túlnyomórészt nyugatabbra fekvő országokban jóval több nyomtatvány látott napvilágot, s a hazai olvasók a könyveket nagyobb részt e piacokról szerezték be.)

A nemzeti retrospektív bibliográfia legújabb kötete 1071 nyomtatvány leírását adja közre a 2626. tételszámtól a 3696.-ig, az „Appendix”-ben pedig 55 tételt ír le a 216. sorszámtól a 271.-ig – azaz a korábbiak folytatásaként tárja elénk az 1656–1670 között részben vagy egészben magyar nyelven, illetve a történelmi Magyarország területén bármely nyelven nyomtatásban megjelent műveket.

A negyedik kötet tételeit Borsa Gedeon és munkatársai megszokott módszere szerint dolgozták fel: az egyes nyomtatványok időrendbe sorolva szerepelnek a kötetben, ezen belül a nyomdahe-lyek, majd a szerzők betűrendjében kereshetőek. A feldolgozott kiadványokról a lehető legpontosabb bibliográfiai leírás olvasható (szerző, cím, fizikai jellemzők), majd a bibliográfiai hivatkozás, a műfaji meghatározás, a mű tartalmi egységei; ezután következik a szakirodalmi összefoglaló a tudományos vonatkozásokkal, s végül a példányadatok: melyik könyvtárban található példány az adott műből, s az milyen állapotban van. (Az OSZK RMNy Szerkesztősége minden fellelhető példányról nyilvántartást vezet. Az RMNy második

kötetétől kezdve a 17. századi nyomtatványok fennmaradt példányait illetően csak akkor szerepel teljes felsorolás a könyvtárak és a példányok számának feltüntetése mellett, ha csak tíz vagy annál kevesebb példány ismert.)

Egy szakkönyv alapvető része, sőt fejezete a mutató. Különösen igaz ez egy olyan adatgazdag kiadványra, mint az *RMNy*. Nem véletlen, hogy az *RMNy* szerkesztősége a kezdetektől tíz mutatóval segíti az eligazodást: 1) a magyarországi nyomdahelyek mutatója időrendben; 2) nyomdamutató, helységek és nyomdászok; 3) személynévmutató; 4) helynévmutató; 5) címmutató; 6) a magyar nyelvű énekek és versek incipitmutatója; 7) tárgymutató; 8) nyelvi mutató; 9) könyvtárak mutatója; 10) a fontosabb bibliográfiák konkordanciája. (A kötet igen fontos részét képezi továbbá „A magyarországi nyomdahelyek 1656 és 1670 között” című térkép és a 100 oldalnyi „Címlapok és mintalapok képei” – a hasonló kiadványokat ismerve ez utóbbi szintén egyedülálló vállalkozás.) Ezen mutatók teszik igazán használhatóvá az *RMNy*-t, segítik a kutatókat az elemzésben, az összefüggések feltárásában. Mindezek azt is bizonyítják, hogy az *RMNy* nem csupán egy nyomdásztörténeti kézikönyv, hanem a korszak kutatóinak nélkülözhetetlen adatbázisa.

Péter Katalinnak és Heltai Jánosnak alapvető írása jelent meg a korábbi *RMNy*-kötetek tárgymutatóinak elemzése alapján. Péter Katalin 1984-ben, a *Történelmi Szemlé*ben megjelent tanulmányában – „Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban” – arra a megállapításra jutott, hogy a 16. század végén (aranykor: 1571–1600) a nyomtatványok tematikus szerkezete jelentős mértékben átalakult, erősen világiasodó tendenciát mutat, s mindezt „az anyanyelvek erőteljes térhódítása kíséri”. Az 1601–1635 közötti időszak azonban már a romlás korszaka, melyben megállt a korábbiakhoz képest jelentős gyarapodás és az elvilágiasodás tendenciája, s egy reteologizálódási folyamat figyelhető meg.

Heltai János *Műfajok és művek* című, 2008-ban megjelent könyvében hasonló kutatásokat végzett, munkája az *RMNy* második és harmadik kötete alapján készült. Az *RMNy*-munkacsoport tagjaként számos olyan összefüggésre figyelt fel, amelyekre a feldolgozó munka során derült fény,

s ezeket könyvében meg is osztja olvasóival – mindezen megfigyelések pedig a többi kutatót tovább ösztönözhetik. Bár az irodalomtörténész Heltai János a történész Péter Katalintól eltérő szempontokat alkalmaz, „módszertanilag és gondolatilag is minta- és ötletadó munkaként” használta fel tanulmányát.

Míg az előző időszakban, 1636–1655 között a történeti Magyarországon tizenkilenc helyen működött nyomda, a mostani évekre (1656–1670) számuk tizenhétre csökkent (vö. a 1012. lapon lévő térképpel): öt tipográfia megszűnt (a csepregi, a szenicei, a tejfalui, a preszákai és a somorjai), de újak is jöttek létre (a lorettomi és a zsolnai). A királyi Magyarországon 12 (Bártfa, Debrecen, Eperjes, Kassa, Kőszeg, Loretta, Lőcse, Nagyszombat, Patak, Pozsony, Trencsén, Zsolna), Erdélyben pedig öt (Brassó, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Szeged, Várad) településen dolgozott officina. (A műhelyek száma ennél több, hiszen több esetben egy városban több nyomda is dolgozott.) A hódoltság területéről továbbra sincs adatunk működő officináról.

A 17. század ezen éveiben tovább emelkedett a kiadványok száma; az elsők között van Lőcse (276), Kassa (143), Szeged (96), Nagyszombat (92) és Patak (89), vagyis még mindig a protestáns tipográfia dominálnak. Az egyes szerzők kinyomtatott műveinek számát tekintve pedig nem meglepő, hogy a korszak legjelentősebb magyar református lelkészeinek, íróinak nevét sorolhatjuk fel: Czeglédi István, Komáromi Csipkés György, Medgyesi Pál, Pósházi János; a katolikusok közül a fenti szempontból a jezsuita Sámbar Mátyás emelkedik ki.

A korszak könyveinek tárgyában is több mennyiségi változás történt. A legtöbb kiadvány, ahogy a korábbi időszakban is (1636–1655), a gyászbeszéd (valamint gyászbeszéd versekkel), az imádságoskönyvek és imádságok, a naptárak, a prédikációk, a vallási vitairatok, a versek és a vizsgatételek közül kerül ki. Az előző évekkel összehasonlítva az egyes műfajok (pl. az előzőek közül a gyászbeszéd, a naptárak, továbbá a bibliák, az elmélkedések, az énekeskönyvek, a katekizmusok, a nyelvkönyvek, a nyelvtanok, a szótárak és a vallási vitairatok) aránya csökkent, ugyanakkor néhányé megnőtt (pl. a korábban felsoroltak közül a vallási vitairatok és a vizsgatételek, továbbá a filozófiai, földrajzi, történelmi és egyháztörténeti

művek, tudósítások, valamint a törvénycikkek). Természetesen más tényezőket, így a nyelvet is figyelembe véve árnálható, módosítható az egyes témák jelentősége.

A nyelvi mutató adatai szerint (együtt számolva a teljesen vagy csak részben az adott nyelven megjelent műveket) továbbra is a latin nyelv vezet. A második helyen a magyar nyelv áll. A német nyelvű kiadványok száma megnőtt, szinte megduplázódott, akárcsak az angol, a francia, a görög és az olasz nyelvűeké. A biblikus cseh nyelvűeké viszont a felére esett vissza, s ez igaz a horvát és a román nyelvre is. Nyelvek tűntek el a kiadványok palettájáról, így a svéd és a török, ugyanakkor újak is megjelentek, mint a fríz, a héber, a holland, a lett, az orosz és a plattdeutsch.

Az új kötet elkészültekor derült arra is fény, hogy hány eddig ismeretlen mű, példány, illetve szerző került elő a kutatás során. P. Vásárhelyi Judit közlése szerint míg Szabó Károly az *RMK* I–II. köteteiben csupán 652 nyomtatványt írt le ebből a korszakból, addig az *RMNy*-munkacsoport 1084-et (!). A szerzőket tekintve pedig 120 olyan személyt találtak, akik nem szerepelnek a régi, Pintér Gábor által összeállított *Régi magyarországi szerzők*-ben (vö. a bibliográfiai konkordancia mutatójával). Ezek az adatok is igen beszédes bizonyítékai annak, hogy milyen jelentős művelődéstörténeti hozadékokkal szolgálhat a nyomtatványok mikrofilológiai feldolgozása.

Ezen tizenöt év jelentős, eseményekben gazdag időszak, minden negatívumával és pozitívumával együtt. A legfőbb események közé tartozik, hogy 1658-ban elpusztult a gyulafehérvári fejedelmi,

1660-ban pedig a váradi nyomda. (1671-ben a pataki fejedelmi nyomda is befejezte működését, hiszen a rekatolizált Báthori Zsófia és a jezsuiták elűzték.) Ugyanakkor ezekben az években olyan neves nyomdászok tevékenykedtek, mint Löcsén a Brewer család (övék volt a 17. század egyik legtermékenyebb és legszínvonalasabb műhelye), Patakon Rosnyai János, Váradon pedig Szenci Kertész Ábrahám, aki a város eleste után előbb Kolozsvárra, majd Szebenbe menekült. V. Ecsedy Judit adatai szerint összesen 190 művet adott ki, melyek közül méltán emelkedik ki a fólió méretű *Váradi Biblia* (Várad–Kolozsvár, 1660–1661), mely Károlyi Gáspár és társai bibliafordításának negyedik kiadása.

Az előző, harmadik kötet 2000-ben jelent meg. Az eltelt tizenkét év első pillantásra talán soknak tűnik, hiszen az *RMNy* minden egyes kötete a korszak kutatóinak a legfontosabb forrásai közé tartozik, s az abban feldolgozott adatokat szeretnénk minél hamarabb olvasni, használni. Egy ilyen jellegű, rendkívüli alaposágot igénylő munkához azonban idő kell. (A kötet összeállítóinak munkamódszerében továbbra is a „forgó színpad” elve (Holl Béla kifejezése) volt érvényben: azaz bizonyos mértékig valamennyi tétel elkészítésében az összes közreműködő részt vett.) A könyvet használva tapasztalhatjuk, hogy megérte várni. Szelestei Nagy László a harmadik kötetéről írt ismertetésében (MKsz. 2001: 257) reményét fejezte ki, hogy „a folytatásra nem kell sokat várni”; most e sorok írója sem mondhat mást: „Kérem a következőt!”

ZVARA EDINA